

VI. NALAZI (TIPOLOŠKO-STILSKA ANALIZA)

Nalazi su vrlo raznolikih tipološko-stilskih karakteristika, a izrađeni su u različitim radioničkim središtima. Među srednjovjekovnim nalazima su ulomci koji potječu iz bizantskih radionica i staklarskih centara u islamskim zemljama, dok kasnosrednjovjekovnu i ranonovovjekovnu produkciju predstavljaju stakla izrađena u venecijanskom stilu iz nekoliko radioničkih središta (Venecija, srednja i južna Italija, Dubrovnik, balkansko zaleđe?). Novovjekovni materijal je iz zapadnoeuropskih radionica. Riječ je o toaletnim bočicama, stolnom posuđu, ljekarničkim bočicama, ambalažnim bocama i uredskom priboru. Nalazi tipološki predstavljaju različite kategorije predmeta (Tablice 1-27): čaše, čaše na stalku, pehare, *tažze*, zdjele, zdjele na stalku, bočice, boce, vrčeve. Za osvjetljavanje prostora korištene su svjetiljke bez ručki ili s ručkama, koje su mogle biti obješene pomoću lanca. Od prozorskog stakla nađena su kružna (*oculi*) i poligonalna stakla (vitraji). Među materijalom su također zrna krunica, perle, medaljoni, optičke leće, te ulomci kojima nije moguće sasvim točno odrediti tipološku pripadnost.

Na nekim staklima su izvedeni različiti ornamenti: aplicirane trake, niti, kapljičasto-bradavičasti ukrasi, upečeni festoni (*marvering*), u kalupu izvedena rebra, lavlje glave, dijamanti, kružići, elipse, optički puhani geometrijski ukrasi (pčelinje saće, rombovi, kvadratići, kružići), slikanje emajlom. Staklo je u različitim bojama i nijansama, a zastupljeno je bezbojno, plavo, tamno plavo, ljubičasto, bordo, zelenkasto, ružičasto, ljubičasto, žućkasto, tamno crveno, sivkasto, crno zeleno, crno smeđe. Boje su propusne na svjetlost u većoj ili manjoj mjeri. Među nalazima su i neprozirna stakla tirkizno plave boje, tamno plave, zelene, mliječno bijele i jantarno crveno smeđe.

Dubrovčani su koristili staklene predmete i prije nego je počela proizvodnja stakla u Dubrovniku. To su potvrdila istraživanja Benediktinskog samostana sv. Marije od Kaštela (2007.-2008.) i crkve sv. Stjepana u Pustijerni (2011.-2012.). Na tim lokalitetima pronađeni su ulomci stakla koji pripadaju bizantskoj (10.-12. st.) i produkciji islamskih zemalja (12.-14. st.). Oba lokaliteta se nalaze na južnoj, starijoj strani Grada. Samostan sv. Marije smješten je u seksteriju Kaštel koji je

prvi osnovan, a crkva sv. Stjepana u seksteriju Pustijerna koji predstavlja treći po redu utemeljeni seksterij. Nalazi bizantskog stakla (11.-12. st.) su već ranije pronađeni na dubrovačkom području. Nađeni su pri istraživanju predromaničkih crkvice na Elafitima (Sv. Ilija na Lopudu, Sv. Srđ na Koločepu, Sv. Ivan u Šilovu selu na Šipanu) i kompleksa crkava u Polači na otoku Mljetu 70-ih godina prošloga stoljeća.⁴⁴⁰

1. POSUDE

Ulomci staklenih posuda koji predstavljaju najranije nalaze, datiraju se u period od 10./12. do početka 14. st. To su ulomci boca, bočica, čaša i skupina slabije definiranih nalaza. Po tipološko-stilskim karakteristikama odgovaraju staklima iz bizantskih radionica i onima iz islamskih zemalja. Ti ulomci su zastupljeni u manjem broju, no važni su jer svjedoče o trgovačko-pomorskim kontaktima Dubrovčana u tom razdoblju. Taj period je uglavnom poznat preko arhivskih dokumenata, koji nisu uvijek sasvim precizni. No, arheološki nalazi pokazuju o kojoj vrsti robe se radi i daju jasniji pogled na importirane luksuzne predmete. Nalazi iz islamskog i bizantskog perioda su rijetki, za razliku od često pronađenih staklenih predmeta venecijanske ili druge talijanske i dubrovačke produkcije. Stakleni produkti Dubrovačke Republike iz prve polovice 15. st. nisu precizno navedeni u dubrovačkom arhivu. No, staklo koje se u to vrijeme upotrebljavalo u gradu vjerojatno velikim dijelom potječe iz lokalnih radionica, a uključuje staklene posude svakodnevnog upotrebe: *bichieri*, *moioli*, *coppe*, *patene*, *piatene*, *gastare*, *zuche*, *bochali*, *salieri*.⁴⁴¹ Ti nalazi su većinom arheološki dokumentirani na lokalitetima u Gradu i okolici, a sada imamo jasniju sliku o tipološko-stilskim karakteristikama.

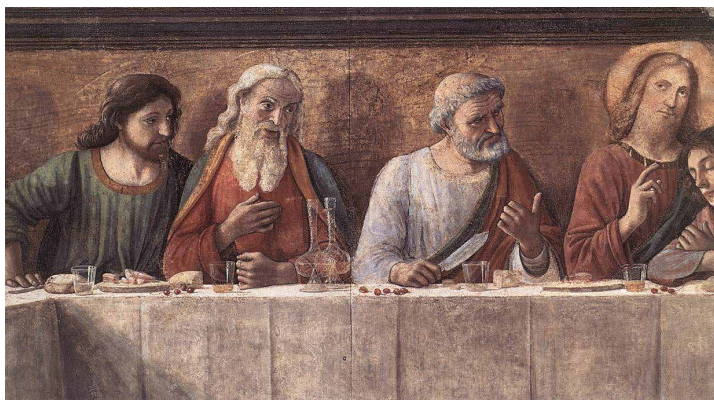
Novovjekovne posude zapadnoeuropskog porijekla uglavnom su zastupljene bocama koje su služile kao ambalaža za različite tekućine (vino, druga alkoholna pića, mineralnu vodu), bočicama medicinske namjene te bočicama koje su služile kao tintarnice. Čaše iz tog razdoblja su različitih tipova, a uglavnom su češke produkcije.

Staklene posude su u manjoj mjeri koristili materijalno siromašniji staleži, dok je među imućnijim osobama ta vrsta

⁴⁴⁰ V. HAN 1981a, 7, bilješka 5.

⁴⁴¹ V. HAN 1975a, 125.

⁴⁴² D. STIAFFINI 1996, 343, 350.

Sl. 69. Domenico Ghirlandaio, Posljednja večera (detalj prikaza neukrašene čaše i strigiliranih ingastara), 1480., freska, Museo nazionale di San Marco, Firenca

predmeta bila učestalije u upotrebi, ali i tipološki raznovrsnija. To je posvjedočeno i u istraživanjima u Italiji. Poznato je da su se određeni tipovi staklenog posuda izrađivali isključivo za imućniji stalež. Niži stalež u srednjem vijeku uglavnom je imao po jednu staklenu čašu za svaku osobu, dok su se voda i vino posluživali u keramičkim vrčevima te iznimno u staklenim. Hrana je bila u drvenom posuđu. Viša klasa je koristila čaše na stalku, zdjele, tanjure, vrčeve i otmjenije čaše.⁴⁴²

1.1. ČAŠE

1.1.1. KONUSNE ČAŠE

a) Čaše bez ukrasa (*moioli*)

U kasnom srednjem vijeku učestala je proizvodnja čaša koje se u arhivskim izvorima nazivaju *moioli*. To su neukrašene čaše izrađene tehnikom slobodnog puhanja. Postoje pretpostavke da se jednostavno staklo izrađivalo u dubrovačkim radionicama, a da se ono luksuznije vjerojatno uvozilo, ponajprije iz Venecije, ali i iz drugih radionica.⁴⁴³ No, vjerojatno je da su i dubrovačke radionice, koje su svoj rad počele pod nadzorom muranskih majstora, osim tih jedno-

stavnih, proizvodile i složenije predmete. U Veneciji naziv *moioli* označava čaše jednostavnog oblika, cilindričnog ili konusnog, bez stope. Te posude spominju se u arhivskim dokumentima kao stakleni predmeti prisutni u dubrovačkim kućama, što nam potvrđuje trgovačke veze Venecije i Dubrovnika.⁴⁴⁴ Prikaze tih jednostavnih posuda nalazimo na talijanskim freskama (Sl. 69), što svjedoči o njihovoj svakodnevnoj upotrebi, na što je vjerojatno utjecala i njihova jednostavnost.

Više fragmenta takvih čaša nađeno je na utvrđi Sokolu u Konavlima (Kat. 1-6). Uglavnom su pronađene u kasnosrednjovjekovnom nasipu oko utvrde, dok je manji broj iz gustijerne unutar utvrde. Ulomke iz nasipnog sloja oko utvrde teže je precizno datirati, a prema datumu ostalih nalaza iz nasipa, možemo ih okvirno smjestiti u razdoblje 14. ili 15. st. Sačuvani su ulomci oboda, stijenki i blago konkavnih dna, a uglavnom se radi o vrlo tankom staklu. Izrađeni su od žućkastog ili bezbojnog stakla (Sl. 70). Više paralelnih primjera takvim čašama nalazimo na području Italije i na Balkanu. U Italiji se takve čaše datiraju u 14.-15. st.⁴⁴⁵ Poznati su nalazi neukrašenih čaša s uvučenim dnom iz Slovenije.⁴⁴⁶ U Puli i Dvigradu su pronađene slične čaše, izvrsno sačuvane, proizvedene su u Venetu u 14.-15. st.⁴⁴⁷ Splitski nalazi čaša bez ukrasa pripadaju slojevima kasnog 14. i ranog 15. st,⁴⁴⁸ kao i nalazi takvih čaša iz Baba lokve u Kaštelima.⁴⁴⁹ Neukrašene kasnosrednjovjekovne čaše od bezbojnog stakla nađene su u Beogradu⁴⁵⁰ i Kotoru.⁴⁵¹

Dna čaša od zelenog stakla pronađena su u istraživanju samostana sv. Marije od Kaštela u Dubrovniku (Kat. 7-8), u slojevima s dosta izmiješanim i pretežno novovjekovnim nalazima. Dno čaše od slične boje stakla nađeno je u istraživanju katedrale sv. Vlaha u Stonu (Kat. 9) u zemljanom sloju ispod pločnika crkve, skupa s keramikom iz 16. i 17. st., ulomkom staklene svjetiljke i perlicom. Slični nalazi dna čaša od zelenog stakla poznati su iz Kotora.⁴⁵² Takvi nalazi od zelenog i sivkastog stakla nađeni su u gnalićkom brodolomu (druga polovica 16. st.).⁴⁵³ U to vrijeme se može datirati i stonski nalaz.

⁴⁴³ V. HAN 1969, 13-14.

⁴⁴⁴ V. HAN 1971a, 58.

⁴⁴⁵ D. STIAFFINI 1991, 229-230, 233, 246-347, 249, Tav. V/1, IX/1.

⁴⁴⁶ I. LAZAR 2003, 81.

⁴⁴⁷ T. BRADARA, O. KRNJAK 2016, 166, 173, kat. 67.

⁴⁴⁸ M. R. DEMAINE 1979, 128, 134, M 12-16.

⁴⁴⁹ I. ANTERIĆ 2011, 136-137, 146, sl. 1-3.

⁴⁵⁰ V. BIKIĆ 1994.-1995, 91.

⁴⁵¹ M. KRIŽANAC 2001, 20, 47, T. XIII/88.

⁴⁵² M. KRIŽANAC 2001, 20, 24, 47, T. XIII/89-90, T. XX/144, 150.

⁴⁵³ I. LAZAR, H. WILLMOTT 2006a, 26, Fig. 17: S1a, Fig. 18: S1b.

Sl. 70. Ulomci čaša tipa moioli (utvrda Sokol u Konvalima)
(foto N. Topić)

Budući da ne znamo pouzdano kako je tim čašama završavao obod, moguće je da su neki ulomci imali i ukras u gornjem dijelu, poput aplicirane niti na otvoru. Ovdje su uvršteni ulomci od kojih se moglo u potpunosti ili u manjoj mjeri rekonstruirati posude. Nađena je veća skupina neukrašenih sitnih ulomaka tankih stijenki koje nije moguće spojiti, no vjerojatno se radi o fragmentima neukrašenih konusnih čaša.

b) Čaše ukrašene slikanjem i emajlom (Aldrevandin)

Tradicija proizvodnje staklenih predmeta dekoriranih slikanjem seže još u stari vijek. Najranija poznata slika na staklena posuda potječe iz Egipta, a izrađena je 1425. pr. Kr.⁴⁵⁴ Rimljani su također ukrašavali stakla slikanjem kroz nekoliko stoljeća, počevši od ranoga carskog perioda. Nakon rimskog perioda slijedi razdoblje u kojem nije zabilježena tehnika slikanja na staklenim posudama. U Bizantskom Carstvu tehnika slikanja i emajla primjenjivana je kroz 10. i 11. st.⁴⁵⁵ Zatim je ukrašavanje posuda slikanjem i emajlom, osobito džamijskih lampi, bilo vrlo popularno u staklarskim radionicama islamskih zemalja.⁴⁵⁶ Venecija je preuzela taj način ukrašavanja s istoka, a osobito je bila popularna produkcija slikanih čaša koja se spominje u 13. st. Kroz 15. i 16. st. na posudama se mogu zamijetiti promjene u obliku nastale zagrijavanjem, prigodom apliciranja emajla

Sl. 71. Ulomci čaša tipa Aldrevandin (utvrda Sokol u Konvalima)
(foto N. Topić)

na njihovu površinu. Također je promjenom forme posude dolazilo i do razvlačenja emajla. To se može primijetiti i na ranijim venecijanskim posudama ukrašenim slikanjem i emajlom poput čaša tipa *Aldrevandin* koje su rađene u 13. i početkom 14. st. Na takvoj čaši, koja se čuva u Britanskom muzeju (British Museum), primjećuje se neznatno proširenje, nastalo za vrijeme zagrijavanja u gornjem dijelu čaše.⁴⁵⁷

Staklene posude su se ukrašavale slikanjem i emajlom u Nizozemskoj, Španjolskoj, Francuskoj u 16. st., u Njemačkoj u 16. i 17. st., a tehnika emajla se nastavila primjenjivati u Veneciji te u engleskim radionicama u 18. st.⁴⁵⁸

Vrlo su rijetki i slabo sačuvani ulomci čaša ukrašeni slikanjem i emajlom koje nalazimo na području Balkana. Čaše slikane emajlom predstavljaju luksuznije srednjovjekovne posude, a ovdje su obrađeni rijetki pronađeni ulomci tako ukrašenog stakla s utvrde Sokola u Konavlima.⁴⁵⁹ Ukrašeni su crvenom, bijelom, plavom i žutom bojom (koja je sada gotovo nevidljiva), a datiraju se u kraj 13. i prvu polovicu 14. st. (Kat. 10-15; Sl. 71). Pripadaju tipu čaša *Aldrevandin* (Sl. 72).⁴⁶⁰ Ulomci su pronađeni unutar gustijerne na utvrđi i u nasipnom sloju oko utvrde. Imaju sačuvane tragove slikanja s obje strane, a kako je emajl u vrlo lošem stanju, nije moguće sa sigurnošću opisati motive. No, može se pretpostaviti da se radi o biljnim i geometrijskim ornamentima.

⁴⁵⁴ W. GUDENRATH 2006, 23, 28-29, Fig. 1.1.

⁴⁵⁵ W. GUDENRATH 2006, 33-40.

⁴⁵⁶ W. GUDENRATH 2001, 51. W. GUDENRATH 2006, 42-47.

⁴⁵⁷ W. GUDENRATH 2001, 51.

⁴⁵⁸ W. GUDENRATH 2006, 58-66.

⁴⁵⁹ Zahvalnost za pomoć pri determinaciji ovih ulomaka dugujem dr. T. Medici i dr. I. Krueger.

⁴⁶⁰ Posude se nazivaju *Aldrevandin* jer se na jednoj čaši tog stila sačuvao natpis „+ MAGISTER. ALDREVANDIN. ME. FECI“ ili „Majstor Aldrevandin me izradio“. Čaša se čuva u British Museum-u (D. WHITEHOUSE 2001b, 297; D. WHITEHOUSE 2010, 41, Fig. 10).

Nalazi stakla ukrašenog slikanjem i emajlom iz tog perioda zabilježeni su na mnogim europskim lokalitetima (Njemačka, Engleska, Estonija, Finska, Slovenija, Austrija, Rusija, Grčka, Italija,⁴⁶¹ Portugal,⁴⁶² Češka,⁴⁶³ Mađarska⁴⁶⁴). Ovo su prvi takvi nalazi u Hrvatskoj, a već ranije su nađeni ulomci slično ukrašenog stakla u susjednoj Bosni i Hercegovini.⁴⁶⁵ Staklo s bojenim ukrasom pronađeno je na Bobovcu. Ne zna se točno koji motiv je oslikan, izveden je crvenom i olovno sivom bojom, prikazuje trakaste linije i nizove smeđih točkica (možda grozd).⁴⁶⁶ Na Bobovcu je nađen i jedan fragment žuto zelenog stakla deblje stijenke (3 mm) ukrašen višebojnim slikanjem i emajlom, a moguće je da je pripadao visokoj čaši s drškom.⁴⁶⁷ Staklo iz Kraljeve Sutjeske također je ukrašeno slikanjem i emajlom, a motivi su drugačiji: mreža od kvadratića oslikana je crvenom bojom, točkice koje se nalaze iznad i ispod su bijele, a kvadratići su također ispunjeni raznim prikazima. Osim geometrijskim, neki ulomci su dekorirani biljnim vitičastim motivima. Fragmenti su pripadali čašama koje bi se mogle datirati u prvu polovicu 14. st.⁴⁶⁸ Osim crvene i bijele, pojavljuju se i plava te sivkasta boja. Nađeno je 20-ak fragmenata, a slikani su s obje strane stijenke.⁴⁶⁹ Značajno je da su se u vladarskom i administrativnom središtu Bosne, u Kraljevoj Sutjesci, koristile luksuzne slikane čaše. Tamo su pristizali domaći i strani trgovci, među kojima je bilo i Venecijanaca koji su mogli biti direktna veza pristizanja muranskih luksuznih proizvoda u Bosnu.⁴⁷⁰

Osim najbližih analogija u Bosni i Hercegovini i Europi, na području Balkana nađeno je tipološki, vremenski i provenijencijski drugačije staklo, a ukrašeno istom tehnikom. Bojeno staklo, ali debljih stijenki, nađeno je na tvrđavi Rasu u Srbiji. Tipološka pripadnost nije utvrđena zbog malih dimenzija ulomaka. Fragment maslinasto zelenog stakla

slikan je tamno crvenom bojom, dok je tamno plavi ulomak obojen zlatnom.⁴⁷¹ O korištenju slikanog i emajliranog posuđa na Balkanu svjedoči i nekoliko nalaza džamijskih lampi. Dva ulomka su nađena u Pečkoj patrijaršiji, oslikana su plavim, bijelim, crvenim, rozim, zelenim i žutim emajlom vegetabilnim motivom. To staklo vjerojatno potječe iz Damaska, a datirano je u treću četvrtinu 14. st.⁴⁷² U istraživanju Stalaća nađena su također dva fragmenta džamijske lampe slikane crvenim, plavim, žutim i smeđim emajlom s tragovima pozlate. Posuda je vjerojatno izrađena krajem 14. st. u sirijskim radionicama. Osim na Stalaću i u Pečkoj patrijaršiji, fragmenti dekoriranih lampi nađeni su kod Leskovca. Takve posude mogle su dospijevati u balkansko zaleđe trgovinom, kao poklon ili preko hodočasnika. Uglavnom se nalaze u crkvenim objektima ili na dvorovima.⁴⁷³

Osim ulomaka ukrašenih slikanjem i emajlom na bezbojnom staklu, među nalazima su i dva ulomka stijenki čaše bordo ljubičaste boje dekorirane istom tehnikom, a nađena su uz utvrdu Sokol u Konavlima. Ulomci su vrlo sitni, a na njima je ostao vidljiv ukras točkica od bijelog emajla te pravokutni otisci (Kat. 15). Fragmenti su vjerojatno pripadali čaši sličnoj nalazima iz Bosne (Kraljeva Sutjeska, prva polovica 14. st.)⁴⁷⁴ i Njemačke.⁴⁷⁵

Nalazi čaša s utvrde Sokola, ukrašeni slikanjem i emajlom, najvjerojatnije su venecijanski produkti. Venecija je imala jake trgovačke veze s Levantom, a tradiciju ukrašavanja staklenih posuda emajlom i pozlatom preuzela je iz nekog od centara staklarstva islamskih zemalja poput Raqqe, Aleppa, Damaska, gdje su tehnike emajla i pozlate bile sve raširenije od kraja 12. st. Muranski majstori su već bili pod bizantskim utjecajem, a prihvatili su i tehnike ukrašavanja iz islamskih zemalja. U Muranu su se ovakve luksuzne posude radile već u 13. i 14. st.⁴⁷⁶ Također na venecijansku pro-

⁴⁶¹ I. KRUEGER 2002, 117-118; I. KRUEGER 2018, 129-162.

⁴⁶² T. MEDICI 2007; T. MEDICI 2008.

⁴⁶³ H. SEDLÁČKOVÁ *ET AL.* 2014, 242-243, Photos 7-10.

⁴⁶⁴ K. HOLL-GYÜRKY 1986, 74-75, Fig. 7.

⁴⁶⁵ P. ANĐELIĆ 2004, 150, 227; V. HAN 1977b; A. GASPARETTO 1979, 94, Fig. 38; I. KRUEGER 2002, 117 bilješka 32, 122; V. BIKIĆ 2006, 203, Fig. 3/5, 6; I. KRUEGER 2018, 130-132, ABB. 1 (83-84).

⁴⁶⁶ P. ANĐELIĆ 2004, 150-152.

⁴⁶⁷ P. ANĐELIĆ 1975, 171-172, 174, Tab. V fig.18.

⁴⁶⁸ P. ANĐELIĆ 2004, 224, 227; V. HAN 1977b.

⁴⁶⁹ P. ANĐELIĆ, 1975, 171, 174, Tab. IV, fig. 16, fig. 17.

⁴⁷⁰ V. HAN 1977b, 142.

⁴⁷¹ M. POPOVIĆ 1999, 241, 340, sl. 196/18-20, kat. 348/10-12.

⁴⁷² V. HAN 1975c, 91-100.

⁴⁷³ D. MINIĆ, O. VUKADIN 2007, 105-106, sl. 67/10.

⁴⁷⁴ P. ANĐELIĆ 1975, 171, T. IV / Figs. 16-17 ; P. ANĐELIĆ 2004, 224, 227 ; V. HAN 1977b, sl.1.

⁴⁷⁵ I. KRUEGER 2002, 121, Fig. 7.

⁴⁷⁶ D. WHITEHOUSE 2010, 41-42, 46-48; L. RATKOVIĆ BUKOVČAN 1996, 14.

dukciju tih čaša upućuje i način njihove izrade, pri kojoj je korišten pribor za puhanje koji se naziva *soffieta*, a koji nije ostavljao tragove alata. Islamska stakla su općenito debljih stijenki, dok su venecijanska vrlo tanka te je njihovo oblikovanje bilo znatno lakše upotrebom *soffieta*.⁴⁷⁷

Iz radioničkih središta u islamskim zemljama (12.-15. st.) proizišla su prava umjetnička djela koja predstavljaju veliki doprinos staklarstvu. Venecijanski staklari su se ugledali na njihova postignuća, bili su inspirirani tim načinom ukrašavanja staklenih predmeta te su i sami ostvarili sličnu produkciju. Upravo su čaše tipa *Aldrevandin* bile inspirirane sirijskim i egipatskim radionicama. Također se ta vrsta stakla uvozila u Europu, a kupci su bili plemićke obitelji i crkve koje su takve predmete čuvale u svojim riznicama.⁴⁷⁸

Te posude su najprije smatrane sirijsko-franačkima. Carl Johan Lamm je smatrao da su ih izrađivali europski ili židovski majstori, koji su poznavali rad islamskih staklara, za križare u Siriji.⁴⁷⁹ I. Krueger drži da ova vrsta stakla nije izrađivana u Siriji, nego vjerojatno u venecijanskim ili nekim drugim europskim radionicama. Te posude su bile učestale i popularne među imućnijim staležom. Osim što su bile ukrašene slikanjem i emajlom mogle su biti i pozlaćene, a osim bezbojnih pronađene su i čaše od plavog i crvenog stakla.⁴⁸⁰

Venecijanci su iz Sirije uvezili biljni pepeo. Spominje se uvoz biljke *Alumen album* iz Aleksandrije, a zapis datira iz godine 1255. U isto vrijeme zabilježeno je da se u Veneciju uvozilo razbijeno staklo koje je reciklirano. Također se uvezio i kobalt od kojeg se dobivala plava boja za slikanje posuda tipa *Aldrevandin*. Takvi predmeti ukrašeni su višebojnim slikanjem i emajlom natpisima na latinskom jeziku, kršćanskim prizorima, europskim svjetovnim prizorima, grbovima, životinjama. Smatra se da su se posude tipa *Aldrevandin* izrađivale u Veneciji od 1280. do 1351. Dakle, primjenjivani su europski motivi, ali ne i tehnika. Mišljenja o porijeklu tehnike slikanja i emajla primjenjivane u Veneciji razilaze se. Jedni smatraju da su venecijanski majstori preuzeli tu tehniku iz Bizanta, dok je veći broj onih koji smatraju da su se ugledali na radionice islamskih zemalja, gdje su nabavljali i sirovine. Imitacije pozlaćenog i stakla slikanog emajlom iz

Sl. 72. Čaša tipa *Aldrevandin*, Venecija, oko 1330., (Wikimedia Commons; PHGCOM, 2007), (The British Museum)

islamskih zemalja, nastavile su se i u novom vijeku u europskim radionicama.⁴⁸¹

Čaše tipa *Aldrevandin* su pri vrhu i dnu imale oslikane crvene kružnice omeđene žutima između kojih je mogao stajati natpis, dok je središnji prostor mogao biti ispunjen biljnim, geometrijskim, figuralnim i heraldičkim motivima. Poznata je izvrsno sačuvana čaša toga tipa s natpisom spomenutog majstora *Aldrevandina* koja potječe iz ranog 14. st. (Sl. 72). Oslikana je bijelim, žutim, crnim, plavim, crvenim i zelenim emajlom. Prikazana su tri žuta grba s plavim jelenjim rogovima, između grbova su bijele stabljike s višebojnim listovima.⁴⁸² Uglavnom je riječ o čašama, no sačuvano je i nekoliko zdjelica te posuda na stalku.⁴⁸³

Na jednom od ulomaka s utvrde Sokola (Kat. 13) primjećuju se tragovi žute boje, dok je kod ostalih ta boja gotovo neprimjetna. Ulomak koji predstavlja dio oboda (Kat. 10), a na kojem se sačuvala horizontalna crvena linija imao je iznad te linije i ukras točkica koje su otpale, no vidljivi su im otisci. Slično je ukrašena fragmentarna čaša iz Münster-tala kod Freiburga, koja također ima ukras bijelih točkica

⁴⁷⁷ W. GUDENRATH 2010, 82-83. *Soffieta* je pribor za puhanje stakla koji se sastoji od gornjega konusnog metalnog dijela pričvršćena na usku cijev, koja može biti ravna ili zakrivljena, ovisno o tome radi li staklopuhač sam ili ima asistenta. Puhač puše u cijev *soffieta*, dok njezin konusni dio gura u otvoreni dio posude koji treba proširiti i oblikovati. Doslovan prijevod riječi *soffieta* je mijeh (W. GUDENRATH 2010, 77).

⁴⁷⁸ S. CARBONI 2001a, 5-6.

⁴⁷⁹ D. WHITEHOUSE 2001b, 302-303; I. KRUEGER 2002, 115-116; D. WHITEHOUSE 2010, 42.

⁴⁸⁰ I. KRUEGER 2002, 116-117; D. WHITEHOUSE 2010, 42.

⁴⁸¹ D. WHITEHOUSE 2001b, 297-301.

⁴⁸² D. WHITEHOUSE 2001b, 302, cat. 151.

⁴⁸³ D. WHITEHOUSE 2001b, 303; I. KRUEGER 2002, 117.

iznad crvene horizontalne linije, dok su na središnjem dijelu oslikana tri biskupa bijelom, žutom i crvenom bojom na biskupskim stolicama.⁴⁸⁴ Analogije ulomku s ukrasom točkica iznad crvene horizontalne linije na obodu čaše također nalazimo na mnogim primjerima iz Njemačke, Engleske i Švicarske.⁴⁸⁵

O pripravi pigmenata kojima se bojilo staklo piše Theophilus u *De diversis artibus*. Navodi da treba spaliti stučeni bakar u metalnoj zdjelici, dok se ne pretvori u prah. Komadiće zelenog stakla i bizantsko plavog stakla treba samljati, ali odvojeno, između dva porfirna kamena. Sva tri sastojka se izmiješaju u jednakom omjeru, zatim se zdrobe na istom kamenu s vinom ili urinom. Kad je taj postupak gotov, smjesa se stavi u olovnu ili željeznu posudu i počinje se slikati. Slova se mogu naslikati tako da se taj dio površine potpuno prekrije pigmentom, a zatim se šiljkom ručke kista izvede natpis.⁴⁸⁶ Teofil navodi da se raznobojnim pigmentima na staklu mogu izvoditi geometrijski i florealni ukrasi, figuralni motivi te ukrašavati pozadine. Da bi se boje fiksirale na staklo, potrebno je nakon nanošenja pigmenata oslikani predmet staviti u peć i zagrijavati na određenim temperaturama.⁴⁸⁷

Vrlo složena i riskantna je bila tehnika apliciranja emajla ili pozlaćene dekoracije između dva sloja stakla. Ponovno zagrijavanje dekoracije je riskantno jer staklo može puknuti za vrijeme procesa. Ponekad su bili aplicirani deblji listići zlata, pa je moguće zamisliti štetu koja bi nastala ako proces ne bi bio uspješan.⁴⁸⁸

Emajl se katkad zamjenjuje sa slikanjem. Slikana dekoracija je dobivena od pigmenata otopljenih u sredstvu. Emajl se dobiva od smrvljenog stakla ili minerala otopljenih u tekućem sredstvu, a nakon nanošenja na podlogu zagrijava se u peći. Staklasti emajl je morao imati niže talište od staklenog predmeta na koji se nanosio. Tako je bilo moguće ponovno zagrijavati predmet na koji se nanosio emajl do tališta (točke omekšavanja) emajla bez da se predmet deformira.⁴⁸⁹

Tehnologija emajliranja posuda bila je zahtjevnija i zbog boja koje su također imale različita tališta. Budući da su se talile u isto vrijeme, trebalo je paziti da se jednako učvrste.⁴⁹⁰

Državni arhiv u Veneciji bilježi više imena majstora koji su oslikavali staklene posude u muranskim radionicama. Bartolomej (Bartholomeus) je bio slikar (*pictor*) koji je na Murano došao iz Zadra. Godine 1290. obavezao se da će oslikavati čaše (*impenzere muzolos*) likovima i biljnim motivima, a izvori ga spominju do 1325.⁴⁹¹ Njegov brat Doninus također se spominje kao stakloslikar 1345. (*pictor muzolarum de vetro de Murano*).⁴⁹² U muranskim spisima spominje se 1280. ime Gregoris de Napolis (Nauplion na Peloponezu), koji je jednom prigodom oslikao 4400 čaša majstora Geralda. Godine 1307. zabilježene su *ciatos impetos* ili „naslikane čaše“.⁴⁹³ Čaše ukrašene na taj način pronađene su na više lokaliteta u Europi. Na ulomcima čaše pronađene u istraživanju u Londonu sačuvao se natpis slikara Bartolomeja (*Magister Bartholomeus me fecit*), a vjerojatno se radi o Zadraninu koji je došao u Murano. Čaša se datira u kraj 13. / početak 14. st.⁴⁹⁴

Aldrevandin se spominje u dokumentima kao *Aldrevandino fiolario* 1331., pa je vjerojatno da se radi o istom majstoru.⁴⁹⁵ Osim imena Petrus, Bartholomeus (iz Zadra), Gregorius, Doninus, Aldrevandino, spominje se i Zannus Totolus (Giovanni Totolo).⁴⁹⁶ Proizvodi stakloslikara Bartolomeja (Bartholomeus) i Petra (Petrus) pronađeni su u istraživanjima u Engleskoj, Njemačkoj, Estoniji, što upućuje na to da su izrađivani za šire tržište.⁴⁹⁷

Izgleda da potpis nije označavao jednog majstora nego je bio radionički znak, jer se izvedba dekoracije razlikuje, iako su potpisani istim imenom. Vjerojatno su slikari na staklu imali svoje peći i samostalno su radili. Nije se radilo samo o vještim slikarima, nego su oni bili i staklari koji su usavršili tu vrstu ukrašavanja stakla. U tom slučaju su doista mogli samostalno raditi jer bi slikar trebao pomoć staklara pri

⁴⁸⁴ I. KRUEGER 2002, 123, Fig. 10; I. KRUEGER 2018, 144, ABB. 11.

⁴⁸⁵ E. BAUMGARTNER, I. KRUEGER 1988, 130, 133, 141, 143-144, 153-154, kat. 74, kat. 75, kat. 79, kat. 91, kat. 92, kat. 110, kat. 111.

⁴⁸⁶ THEOPHILUS, 2nd book, Chapter 19 (prijevod: J. G. Hawthorne - C. Stately Smith, 1979, 63).

⁴⁸⁷ THEOPHILUS, 2nd book, Chapter 21 (prijevod: J. G. Hawthorne - C. Stately Smith, 1979, 64-65).

⁴⁸⁸ W. GUDENRATH 2001, 57, 66-67, Figs. 85-91.

⁴⁸⁹ R. H. BRILL 2001, 35.

⁴⁹⁰ I. KRUEGER 2002, 130 bilješka 94.

⁴⁹¹ L. ZECCHIN 1970, 83; L. ČORALIĆ, 1997.-1998, 101.

⁴⁹² L. ZECCHIN 1969, 39; L. RATKOVIĆ BUKOVČAN 1996, 13; L. ČORALIĆ 1997.-1998, 102; D. WHITEHOUSE 2010, 42.

⁴⁹³ L. ZECCHIN 1969, 40-42; L. RATKOVIĆ BUKOVČAN 1996, 13; D. WHITEHOUSE 2010, 42.

⁴⁹⁴ L. ČORALIĆ 1997.-1998, 102.

⁴⁹⁵ L. ZECCHIN 1987, 17; L. ZECCHIN 1990, 117, 120 bilješka 7; I. KRUEGER 2002, 130;

⁴⁹⁶ I. KRUEGER 2002, 124-125.

⁴⁹⁷ D. WHITEHOUSE 2001b, 303

zagrijavanju oslikanih posuda radi fiksiranja ornamenta. To znači da nisu morali živjeti na Muranu pod strogim mjerama. Staklari su trebali raditi pauzu jedan dio godine radi održavanja peći, a tada nisu mogli obavljati svoj posao. No, slikari stakla nisu imali razloga za stanku i po svoj prilici su mogli neprekidno raditi posao u svojim pećima izvan Murana.⁴⁹⁸

c) Čaše s nitima

Ukras staklenih niti ima dugu tradiciju. Bio je poznat u Rimskom Carstvu, osobito u aleksandrijskim, sirijskim, italjskim, pa i galskim i porajnskim radionicama od 1. pa do 4. st. Tradicija se nastavila u srednjovjekovnom staklarstvu, u franačkim i bizantskim (korintskim) radionicama,⁴⁹⁹ kao i u staklarskim centrima u islamskim zemljama te u zapadnim radionicama. Na ulomcima šalica iz Korinta nalazimo neprozirne crvene, tamno zelene i plave niti, spiralno postavljene po cijeloj posudi.⁵⁰⁰ Plave niti su bile čest ukras na bizantskim posudama, a takav način ukrašavanja širi se Europom nakon Križarskih ratova.⁵⁰¹ U južnoj Italiji su nađeni ulomci s apliciranim staklenim nitima koji se datiraju u 12. i 13. st.⁵⁰² Venecijanski arhivski dokumenti svjedoče da su se 1288. izrađivale posude ukrašene staklenim nitima, a taj ukras se primjenjuje i na posudu izrađenom u 14. i 15. st.⁵⁰³ U drugoj polovici 15. i u 16. st. muranski majstori u većem opsegu ukrašavaju svoje produkte staklenim nitima.⁵⁰⁴ Iako su niti na takvim čašama većinom plave boje, pojavljuju se i prozirne, smeđe i sive, premda vrlo rijetko, a datiraju se u kraj 14. i početak 15. st.⁵⁰⁵ Brojni su primjeri posuda sa sta-

klenim nitima poznati u Francuskoj, Njemačkoj, Sloveniji.⁵⁰⁶ Takvih nalaza ima na istočnoj jadranskoj obali i u zaleđu.

U Dubrovačkom arhivu nisu pronađeni direktni podaci koji azur povezuju s izradom stakla, no spominje se da su Dubrovčani tu sirovinu nabavljali iz Bosne. Bosanski azur naziva se *azuro fino di Bosna*. Budući da se ta sirovina uvozila u Dubrovačku Republiku i tamo prerađivala, nazivana je *azuro raguseo*. Iako nema informacija o korištenju plavih ili drugih pigmenata u dubrovačkim staklarskim radionicama, dubrovački staklari su mogli upotrebljavati azur i ultramarin za bojenje staklene mase po uzoru na talijanske staklare koji su u Republici kupovali azur za svoje proizvode.⁵⁰⁷ Osim što su bojili staklene proizvode, mogli su izrađivati i aplikacije u vidu niti, traka, kapljica, drški. No, prema dosadašnjim malobrojnim arheološkim nalazima stakla (posuda, aplikacija) plave ili tamno plave boje u Dubrovniku, ne može se tvrditi da je azur zaista korišten pri izradi stakla u Gradu. Moguće je da se radilo o manjoj produkciji plavog stakla ili proizvodima namijenjenima za izvoz, no buduća istraživanja bi mogla pokazati točniju sliku o korištenju azura u domaćim staklarskim radionicama.

Poznato je da se azur u Dubrovniku koristio u slikarstvu. Zabilježen je 1345. i 1369., no njegova upotreba vjerojatno je bila znatno ranija. U vrijeme prosperiteta Dubrovačke Republike (14.-16. st.) azur se koristio za slikanje na drvu i tkaninama, a primjenjivao se vjerojatno i na zidnom slikarstvu.⁵⁰⁸ Azur se u Dubrovniku najviše koristio sredinom 15. st.⁵⁰⁹

⁴⁹⁸ I. KRUEGER 2002, 131.

⁴⁹⁹ V. HAN 1969, 24; E. M. STERN 2008, 540; E. M. STERN 2001, 131, 134, 263-264.

⁵⁰⁰ G. R. DAVIDSON WEINBERG, 1975, 140, Fig. 28.

⁵⁰¹ M. WENZEL 1977, 66, bilješka 14.

⁵⁰² D. HARDEN 1966, 76-77, Figs. 15, 20-21.

⁵⁰³ V. HAN 1981a, 36, bilješka 193.

⁵⁰⁴ V. HAN 1969, 24.

⁵⁰⁵ V. HAN 1981a, 42.

⁵⁰⁶ I. LAZAR 2001, 70-71; I. LAZAR 2003, 81.

⁵⁰⁷ V. HAN 1980, 51-52.

⁵⁰⁸ B. HRABAK 1954, 35.

⁵⁰⁹ B. HRABAK 1954, 36. Azur i ultramarin su bile vrlo skupe i cijenjene boje. Azur se dobivao od azurita, naziva se još i citramarin, a riječ azur je perzijskog porijekla. Azur je mogao biti različite provenijencije (Njemačka, južna Francuska, Ugarska, Engleska, Španjolska, Italija). U rudnicama srebra dobivao se i azur od malahita koji je srodan azuritu i s kojim se redovno nalazi izmiješan (B. HRABAK 1954, 33-34). Azur se proizvodio i u samom Dubrovniku, a sirovinu za njegovu proizvodnju dobivali su iz Bosne. Godine 1479. spominje se da su se dva dubrovačka slikara obavezala da će za jednu crkvu u Italiji oslikati oltarsku palu finim azurom iz Bosne. Moguće je da se u vrijeme azurna boja proizvodila i u Bosni, a ne samo u Dubrovniku. U ugovorima se spominju faze prerade azura: pripremanje, odjeljivanje od drugih primjesa, podešavanje, rafiniranje. Na kraju se dobivao prah (B. HRABAK 1954, 38-39). Osim azura, iz Bosne se nabavljao i ultramarin. Arhivski podaci bilježe da se sredinom 15. st. mineral *lapis lazuli* vadio u Bosni (B. HRABAK, 1954, 39-40). Ultramarin se dobivao od minerala *lapis lazuli*. Dovožio se s Istoka, kao što riječ kaže „preko mora“. Ranije se smatralo da je ovaj mineral postojao jedino u Perziji, a da se u Europi koristio od 14. ili 15. st. (B. HRABAK, 1954, 33-34). Također su se u Dubrovniku azurom ukrašavale i knjige. Azurna i turkino boja su tonovi plave. Turkino predstavlja svijetlo plavu boju, azur nebesko plavu, a perso tamno plavu. Slična azurno plavoj nebeskoj boji bila je i boja koja se naziva celestro, a podsjećala je na azur na obojenim tkaninama. Slikanje azurom spominje se za crkvu Sv. Stjepana i samostan Sv. Marije od Kaštela u Dubrovniku u 15. st. (B. HRABAK, 1954, 37). Dakle, u Dubrovniku je azurna boja bila u višenamjenskoj upotrebi.

Među nalazima koji se ovdje obrađuju više je ulomaka sa staklenim nitima, no nije uvijek moguće sa sigurnošću utvrditi o kojem tipu čaše, a ponekad i posude, se radi zbog malih dimenzija nalaza. Ulomci konusnih čaša, jedan s tamno plavom niti na obodu (Kat. 16), a drugi s dvjema vrlo tankim plavim nitima pod samim obodom, nađeni su na utvrđi Sokolu u Konavlima (Kat. 17). Fragment oboda s tamno plavom niti (Kat. 16), nađen je u gustijerni unutar utvrde skupa s emajliranim staklom koje se datira u kraj 13. i početak 14. st. Budući da mu je kontekst pronalaska drugačiji i da je konusne forme, može se pretpostaviti da taj ulomak potječe iz venecijanskih radionica. Sličan nalaz prvom ulomku pronađen je u Dubrovačkoj katedrali, dok s ostalih istraženih lokaliteta u jezgri Grada za sada nisu brojni takvi nalazi. Drugi ulomak je nađen u nasipnom sloju uz utvrdu, a prema ostalim nalazima iz sličnog konteksta može se okvirno datirati u kasni srednji vijek. Ulomci konusnih čaša ili svjetiljki od bezbojnog stakla s plavim i bezbojnim nitima nađeni su u Župi dubrovačkoj, u zasipu grobova uz crkvu sv. Đurđa.⁵¹⁰ U crkvi sv. Ilije na Lopudu nađen je fragment čaše s tamno plavim nitima.⁵¹¹ U Kotoru su također nađene konusne čaše s tamno plavom staklenom niti na obodu, no donji dio im je ukrašen optički puhanim ornamentom.⁵¹²

d) Čaše s rebrima

Ukrašavanje staklenih posuda rebrima bilo je poznato diljem Rimskog Carstva, od zapadnog pa do istočnog dijela. Reljefno izvedena rebra bila su uobičajena na rimskim zdjelama (tzv. *Rippenschalen*), koje su bile vrlo popularne po cijelom Carstvu, a izrađivale su se od 1. st. prije naše ere do 1. st. Vertikalna rebra su poznata i na puhanim posudama, a mogu biti puhana u kalup ili štipana alatom.⁵¹³ Taj način

dekoracije nastavlja se na korintskom bizantskom staklu,⁵¹⁴ nalazimo ga u Apuliji u 12.-13. st.⁵¹⁵ i čest je ukras na gotičkom posuđu.⁵¹⁶ Čaše ukrašene rebrima izvedenim u kalupu radile su se u sjevernotalijanskim radionicama.⁵¹⁷ Također su i njemački staklarski centri izrađivali slične čaše kroz 15. st., s naglašenim i blagim rebrima.⁵¹⁸ Nalazi iz Francuske i Belgije svjedoče o takvoj dekoraciji čaša u kasnom srednjem vijeku.⁵¹⁹ Čaše s blago naglašenim rebrima konične forme nađene su u Češkoj, a datiraju se u period od 1350. do 1420.⁵²⁰ Konusne čaše s plitkim rebrima (optičko puhanje) nađene su u Celju u Sloveniji.⁵²¹ Poznati su takvi ulomci i iz istraživanja u Zadru.⁵²² Slični primjeri također su pronađeni u istraživanju katedrale sv. Tripuna u Kotoru.⁵²³ Čaše s plitkim rebrima nađene su i na području balkanskog zaleđa: u Studenici, Novoj Pavlici, Novom Brdu, Kraljevoj Sutjesci.⁵²⁴

Upotreba posuda s rebrastim ornamentom bila je raširena i učestala. No, čaše konusnog tipa su malobrojne ili se nisu sačuvale u dovoljnoj mjeri da bismo sa sigurnošću mogli definirati njihovu formu. Tako ukrašene, ali optički puhanje nalaze konusnih čaša, nalazimo na utvrđi Sokolu u Konavlima (Kat. 18-19). Jedan ulomak nađen je u gustijerni s ostalim kasnosrednjovjekovnim venecijanskim nalazima (14.-15. st.) i ima vertikalna rebra (Kat. 18), dok je drugi iz kasnosrednjovjekovnog nasipa oko utvrde, a rebra su dijagonalna (Kat. 19). Slične čaše nađene su u Kotoru u istraživanju katedrale sv. Tripuna,⁵²⁵ a pretpostavlja se da su uvezene iz Venecije. Također je sličan nalaz poznat iz Beograda, a za razliku od dubrovačkog sačuvan mu je gornji dio. Na obodu ima plavu nit. Datira se u prva desetljeća 16. st.⁵²⁶

Dno čaše s optički izvedenim rebrima (Kat. 20) nađeno je u istraživanju samostana sv. Marije od Kaštela u Dubrovniku, u sloju s pretežno kasnosrednjovjekovnim materijalom.

⁵¹⁰ M. PERKIĆ 2008, 83, 114, 22-24, T. 23/9-11.

⁵¹¹ V. HAN 1981a, 258, T. II/2.

⁵¹² M. KRIŽANAC 2001, 46-47, sl. 35.

⁵¹³ J. PRICE, S. COTTAM 1998, 11, 19, 44-46, Plate 3.1, Fig. 7; E. M. STERN 2001, 47, 82-83, 131, 134; E. M. STERN 2008, 540.

⁵¹⁴ G. R. DAVIDSON 1940, 310, Fig. 11/4, Fig. 12/4; G. R. DAVIDSON 1952, 113-114, Fig. 14/746; G. R. DAVIDSON WEINBERG 1975, 137-138, Figs. 21-22.

⁵¹⁵ D. B. HARDEN 1966, 72-73, Fig. 3-4.

⁵¹⁶ V. HAN 1969, 22.

⁵¹⁷ A. GASPARETTO 1975, 148, T. V/15.

⁵¹⁸ F. RADEMACHER 1933, 98-99, T. 28/c-e, 29-30.

⁵¹⁹ J. BARRELET 1953, 36, 196, T. XX; R. CHAMBON 1958, 104-107, Fig. 20/8-13; D. FOY 1985, 28-29, Fig. 14/7.

⁵²⁰ H. SEDLÁČKOVÁ 2006, 204, 207, Fig. 5/5.16.

⁵²¹ I. LAZAR 2003, 81, 83, 85, Fig. 1, Fig. 5/10; I. LAZAR 2019, 3, Fig. 2.

⁵²² K. GUSAR, D. VUJEVIĆ 2009, 238, 246, T.4/6.

⁵²³ M. KRIŽANAC 2001, 45-46, sl. 32, T. XI/69-72, T. XII/73-74.

⁵²⁴ V. BIKIĆ 2006, 202-203, Fig. 3/2.

⁵²⁵ M. KRIŽANAC 1997, 189, sl. 9 / 58; M. KRIŽANAC 2001, 18, 46, sl. 32, T. XI/72.

⁵²⁶ M. POPOVIĆ, V. BIKIĆ 2004, 94, 106, sl. 55, kat. br. 50.

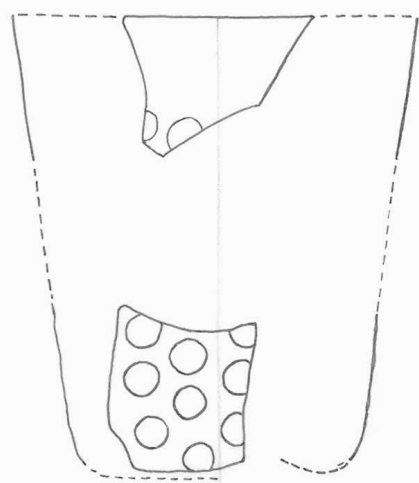
Sl. 73a. Ulomci čaša s optički puhanim ornamentom (*bicchieri gambassini*) (crkva sv. Stjepana u Dubrovniku, samostan sv. Marije od Kaštela u Dubrovniku) (foto N. Topić)

No, ulomak nije jednostavno definirati ni kronološki niti provenijencijski jer su se takve čaše radile i na Istoku i u Italiji. U istom sloju su nađeni ulomci keramike iz 13.-14. st. (RMR i arhajska grafita). Od numizmatičkih nalaza iz sloja ističe se bizantski anonimni folis (1085.-1092.)⁵²⁷ Prema tim nalazima bi ulomak mogao biti bizantske (moguće južnoitalske) produkcije 12.-14. st. No, takve čaše su karakteristične i za venecijanske radionice, a u sloju ima i nalaza takve provenijencije.

Konusne čaše s rebrima su ovdje malobrojne. Ponajviše su zastupljene bačvaste čaše s vertikalnim naglašenim rebrima i proširenim gornjim dijelom posude, a obrađene su u zasebnom poglavlju.

e) Čaše s optički puhanim ornamentom (*bicchieri gambassini*)

Ovaj način ukrašavanja primjenjivao se u rimskom razdoblju i poslije u bizantskim (korintskim) staklarskim radionicama.⁵²⁸ Pri izradi optički puhanih srednjovjekovnih stakala uglavnom su se primjenjivali geometrijski motivi (rombovi, kružići, cik-cak, heksagoni, pčelinje saće) različitih veličina i razmaka ornamenata. Staklo se puhalo u jed-

Sl. 73b. Grafička rekonstrukcija čaše s optički puhanim ornamentom (*bicchieri gambassini*) (N. Topić)

nodijelne drvene ili brončane kalupe.⁵²⁹ Puhanje u optičkom ili u otvorenom kalupu izvodi se tako da se ukras na posudi djelomično formira u kalupu, zatim se nastavlja slobodno puhanje, pri čemu se ukras mijenja ili zatupljuje.⁵³⁰ To posuđe proizvodilo se u Toskani, u gradovima Gambassi i Germagnana, što potvrđuju pisani i arheološki izvori.⁵³¹ Srednjovjekovni dokumenti bilježe da su se ovakve čaše nazivale *bicchieri gambassini*. Bile su popularne u drugoj polovici 14. st. te vrlo pristupačne cijenom.⁵³²

Kod ovdje obrađenih nalaza prisutni su ukrasi u obliku kružića, rombova, kvadratića, raznih poligona i sličnih uzoraka u različitim veličinama, posloženi u redove ili dijagonalno, spojeni ili razdvojeni i nalik na pčelinje saće (Kat. 21-37; Sl. 73a, 73b). Ulomci su pripadali čašama izrađenima od tankog bezbojnog, žućkastog ili zelenkastog stakla. Taj način ukrašavanja vjerojatno potječe s Orijenta.⁵³³ Posude s takvim ukrasom brojne su u Francuskoj, Njemačkoj, Engleskoj, Nizozemskoj, Belgiji,⁵³⁴ Češkoj,⁵⁵ Slovačkoj,⁵³⁶ Sloveniji.⁵³⁷ U Torcellu, Venecijanskoj laguni i Cividaleu nađeni su ulomci s različitim uzorkom optički puhanе dekoracije.⁵³⁸

⁵²⁷ M. ILKIĆ ET AL. 2015, 13, kat. 20.

⁵²⁸ G. R. DAVIDSON 1952, 112, 114, no. 737-739, Fig. 15.

⁵²⁹ I. LAZAR 2001, 70.

⁵³⁰ D. IGNATIADOU, A. ANTONARAS 2011, 33-34.

⁵³¹ I. LAZAR 2001, 70.

⁵³² I. LAZAR 2001, 70; I. LAZAR 2004, 26.

⁵³³ D. FOY 1985, 44.

⁵³⁴ D. FOY 1985, 42-44, Figs. 23-26; M. KRIZANAC 2001, 47; I. LAZAR 2003, 82.

⁵³⁵ H. SEDLÁČKOVÁ 2006, 201, 204, 207, Fig. 4/11, Fig. /15; H. SEDLÁČKOVÁ 2007, 207, Fig. 26/ D614-14, Me17-28.

⁵³⁶ H. SEDLÁČKOVÁ ET AL. 2014, 218, 224, Fig. 2/8, Fig. 5/12.

⁵³⁷ I. LAZAR 2003, 81, 85, Fig. 5/11; I. LAZAR 2019, 3.

⁵³⁸ A. GASPARETTO 1975, 148-149, T. VI-VIII, Figs. 21-24.

Slični nalazi dokumentirani su u Ferrari, Genovi, Bologni, Toscani.⁵³⁹ Također su poznati takvi nalazi čaša od zelenog stakla iz Pule iz 15. st. Proizvedene su u Venetu, ukrašene rombovima, spiralama, cik-cak linijama, krugovima.⁵⁴⁰ Geografski bliže analogije su nalazi tako dekoriranih čaša iz Vida,⁵⁴¹ Splita,⁵⁴² Kotora,⁵⁴³ Starog Bara.⁵⁴⁴ Slični nalazi su pronađeni i u Beogradu, s motivom kružića i rombova, a datirani su u prva desetljeća 16. st.⁵⁴⁵ Nalazi optički puhanih čaša blijede maslinasto zelene boje pronađeni su u Enezu u Turskoj. Ulomci imaju ukras u obliku pčelinjih saća (heksagonalnih, kružnih i ovalnih). Ukras počinje već od dna posude kao i na mnogim dubrovačkim nalazima. Radi se o ranorensansnim talijanskim produktima (Venecija, Toscana), koji su vjerojatno importirani posredstvom đenovskih trgovaca ili Đenovežana koji su živjeli u Enezu.⁵⁴⁶

Takve čaše proizvodile su se najviše u srednjoj Italiji, ali i na Muranu. Vrlo je vjerojatno da su ih Dubrovčani tamo nabavljali. No, mogle su biti rađene i u Dubrovniku jer je u to vrijeme staklarska produkcija postojala u Gradu, a u tim radionicama su radili majstori iz raznih dijelova Italije. Nalaze uglavnom možemo datirati u 14. i 15. st., a za neke ulomke, na temelju stratigrafskog konteksta, možemo pretpostaviti nešto raniji datum (Kat. 21-24, 34).

Nekoliko ulomaka koji se ovdje obrađuju ukrašeno je kružićima koji podsjećaju na pčelinje saće, a čiji raspored i veličina variraju. Pri istraživanju samostana sv. Marije od Kaštela pronađeno je nekoliko ulomaka čaša ukrašenih kružićima koji su izvedeni optičkim puhanjem (Kat. 21-23). Nađeni su u sloju s novcem iz islamskih država (Ikonijski Sultanat, Ilkhanidska država, Mamelučki Sultanat, 13.-14. st.),⁵⁴⁷ ulomcima staklenih bočica s festonima (12.-14. st.), koji potječu

iz radionica u islamskim zemljama, te keramičkim ulomcima južnoitalske, druge talijanske i španjolske produkcije (13.-15. st.). Prema kontekstu pronalaska, moguće je da ti nalazi potječu iz levantskih ili južnoitalskih radionica. Optički puhanje posude s geometrijskim motivima u niskom reljefu odaju utjecaj srednjovjekovnog Orijenta, osobito Sirije i Egipta.⁵⁴⁸ Svi ulomci su žućkaste boje, dok je jedan tirkizno zeleni. Primjećuje se nešto veća debljina stijenke nego kod nalaza koji su iz kronološki kasnijeg konteksta. Levantska stakla uglavnom imaju veću debljinu od venecijanskih i toskanskih. Još jedan ulomak dna s optički izvedenim kružićima (Kat. 24) pronađen je u sloju sa srednjovjekovnim numizmatičkim (anonimni bizantski folis, c. 1085.-1092.)⁵⁴⁹ i keramičkim nalazima (13.-15. st., arhajska majolika, RMR).

Ostali ulomci sa sličnim ukrasima vjerojatno su produkti venecijanskih ili toskanskih radionica (Kat. 25-30). Čaše s motivom kružića također su nađene u istraživanju crkve Sv. Stjepana u Dubrovniku (Kat. 25-26), u zasipu zidane grobnice uz sjevernu stranu crkve u kontekstu kasno-srednjovjekovnog materijala. Skupina manjih fragmenata, nađena u nasipu uz utvrdu Sokol u Konavlima (Kat. 27-28), ima iste tipološko-stilske karakteristike. Ulomak dna optički puhanje čaše nađen je u istraživanju vrta samostana sv. Marije na otočiću na Velikom jezeru na Mljetu (Kat. 29). Nalazi sa sjevera Italije (Venecijanska laguna, Cividale del Friuli),⁵⁵⁰ ulomak čaše ili zdjele maslinasto zelene boje s motivom pčelinjih saća pronađen u južnoj Italiji⁵⁵¹ te primjeri iz srednje Italije (Farfa, 15.-16. st.⁵⁵² i Tarkvinija⁵⁵³), vrlo su bliske analogije nalazima s dubrovačkog područja. Paralele također nalazimo u Sloveniji,⁵⁵⁴ Splitu,⁵⁵⁵ Vidu kod Metkovića⁵⁵⁶ te u Kotoru (14.-15. st.).⁵⁵⁷

⁵³⁹ D. STIAFFINI 1991, 232-233, 248-250, Tav. V/6,9, Tav. IX/4.

⁵⁴⁰ T. BRADARA, O. KRNJAK 2016, 166, 173, 175, kat. 69.

⁵⁴¹ Z. BULJEVIĆ 1998, 124, 164, kat. 1, 2.

⁵⁴² M. R. DEMAINE 1979, 128, 134, M 1-2; Ž. STAMATOVIĆ 2014, 312, 328, Tab. X, kat. 53.

⁵⁴³ M. KRIŽANAC 1997, 188, sl. 9 / 53-54 ; M. KRIŽANAC 2001, 47, T. XII/75-81, T. XIII/82-87.

⁵⁴⁴ M. FERRI 2008, 60-61, Plate 2.5.3, 3108/1.

⁵⁴⁵ M. POPOVIĆ, V. BIKIĆ 2004, 94, 105, sl. 55, kat. br. 49.

⁵⁴⁶ Ü. CANAV-ÖZGÜMÜŞ 2017, 400-402, Fig. 3-4.

⁵⁴⁷ M. ILKIĆ *ET AL.* 2015, 13-14, kat. 22-25.

⁵⁴⁸ A. GASPARETTO 1975, 144.

⁵⁴⁹ M. ILKIĆ *ET AL.* 2015, 13, kat. 20.

⁵⁵⁰ A. GASPARETTO 1975, 144, 148-149, T. VII, T. VIII.

⁵⁵¹ D. B. HARDEN 1966, 77, Fig. 19.

⁵⁵² M. S. NEWBY 1991, 41, Fig. 11.

⁵⁵³ M. S. NEWBY 2000, 261-262, Fig. 6; D. WHITEHOUSE 2010, 34-35, Figs. 2-3.

⁵⁵⁴ I. LAZAR 2001 71-72; I. LAZAR 2004, 26.

⁵⁵⁵ M. R. DEMAINE 1979, 128, 134, M 1-2.

⁵⁵⁶ Z. BULJEVIĆ 1998, 124, 164, kat. 1, 2.

⁵⁵⁷ M. KRIŽANAC 2001, 18-20, T. XII/77, 81, T. XIII/ 84.

Sl. 74a. Ulomci čaša s ornamentima puhanim u kalup (utvrda Sokol u Konavlima, samostan sv. Marije od Kaštela u Dubrovniku) (foto N. Topić)

Ulomak iz samostana sv. Marije od Kaštela u Dubrovniku također je ukrašen kružnim ornamentima, a prema ostalim staklenim i keramičkim nalazima iz konteksta, može se datirati u renesansno razdoblje (Kat. 30).

U manjem broju su nađeni ulomci ukrašeni nepravilno izvedenim poligonima. U samostanu sv. Marije od Kaštela u Dubrovniku nađen je takav ulomak stijenke čaše (Kat. 31), koji se prema keramičkim nalazima iz sloja može datirati u kasni srednji vijek (13.-15. st.). Slično ukrašen ulomak nađen je na utvrđi Sokolu u Konavlima (Kat. 32). Ulomak s motivom nepravilnih četverokuta i peterokuta izvedenih optičkim puhanjem nađen je u istraživanju crkve sv. Stjepana u Pustinjerni u Dubrovniku (Kat. 33). Paralelne primjere nalazimo u Tarkviniji.⁵⁵⁸ U istraživanju iste dubrovačke crkve nađen je ulomak ukrašen nepravilnim ovalnim motivima (Kat. 34).

U nasipu uz utvrdu Sokol u Konavlima pronađeni su ulomci čaša ukrašeni motivom rombova (Kat. 35-37). Sličnu dekoraciju nalazimo na materijalu iz Slovenije,⁵⁵⁹ Crne Gore,⁵⁶⁰ Venecije (14.-15. st.).⁵⁶¹ Budući da nema sasvim direktnih analogija, moguće je da nalazi (Kat. 36-37) predstavljaju regionalni tip izrađen u nekoj kasnosrednjovjekovnoj balkanskoj radionici.

U balkanskom zaleđu je nađena manja skupina čaša ukrašena tehnikom optičkog puhanja. Iz Beograda su poznati ulomci čaša s ukrasom u vidu malih elipsi, rombova⁵⁶²

Sl. 74b. Grafička rekonstrukcija čaše s reljefnim ukrasima (N. Topić)

i kružića.⁵⁶³ U Novom Brdu na Kosovu također je nađen ulomak optički puhanog kasnosrednjovjekovne čaše. Ornament je u obliku nepravilnih kružića ili iskrivljenih elipsi.⁵⁶⁴ Mali ulomak vjerojatno optički puhanog stakla s ovalnim motivima nađen je u Blagaju.⁵⁶⁵

Nađena je još jedna skupina optički puhanih ulomaka s nešto istaknutijim ukrasom u vidu kružića (Kat. 38-40). Fragmenti su pronađeni u slojevima s pretežno ranonovovjekovnim materijalom, u vrtovima samostana sv. Marije od Kaštela u Dubrovniku.

f) Čaše s ornamentima puhanim u kalup

Više ulomaka stakla pripadalo je čašama izrađenim puhanjem u kalup s različitom vrstom reljefnog ornamenta. Ti ukrasi su izvedeni u vidu reljefnih „dijamanata”, rombova, elipsi, kružnih istaka, latica, izduženih kapljica (Kat. 41-46; Sl. 74a, 74b). Istaci su, osim kao ornament, služili za lakše držanje čaše da ne klizne iz ruke.

Rijetki nalazi takvog tipa su nađeni u istraživanju samostana sv. Marije od Kaštela u Dubrovniku (Kat. 41) u kontekstu pretežno ranonovovjekovnog materijala te u istraživanju samostana sv. Nikole na Lopudu u jugoistočnom uglu klaustura (Kat. 42). Nalazi se datiraju u 16. i 17. st.

Najveća skupina takvih čaša nađena je u nasipnim slojevima s mješovitim materijalom uz utvrdu Sokol u Konavlima (Kat. 43-46). No, zbog loše sačuvanosti mnogih

⁵⁵⁸ M. S. NEWBY 2000, 261-262, Fig. 6.

⁵⁵⁹ I. LAZAR 2004, 26-27, sl. 7: 6.

⁵⁶⁰ M. KRIŽANAC 2001, 20 kat. 87, T. XIII, 78.

⁵⁶¹ R. BAROVIĆ MENTASTI *ET AL.* 1982, 66-67, 70-71, cat. 44, 60.

⁵⁶² M. POPOVIĆ, V. BIKIĆ 2004, 94, 105, kat. 49.

⁵⁶³ V. BIKIĆ 1994.-1995, 91.

⁵⁶⁴ E. ZEČEVIĆ 2012, 416, Fig. 2/f.

⁵⁶⁵ P. ANĐELIĆ 1975, 172, Tab. V, fig. 21a

ulomaka nije jednostavno reći jesu li pripadali čašama ili zdjelicama, pa su neki svrstani pod slabije definirane ulomke (Kat. 445-446). Uglavnom su te posude izrađene od zelenkastog, sivkastog ili žućkastog stakla, vrlo su fragmentarno sačuvane, no karakteristični ornament i profilacije kod nekih omogućavaju rekonstrukciju. Čaše s istim ornamentima čuvaju se u Museum of London, a prema tim analognim primjerima mogli bismo ih datirati u 16. i prvu trećinu 17. st. Izrađene su vjerojatno u njemačkim ili nizozemskim radionicama,⁵⁶⁶ mada su se čaše s takvim ornamentom radile i u Veneciji pa ne treba isključiti ni takvu provenijenciju.

Ulomak stijenke, sačuvan u dijelu malo iznad dna čaše (Kat. 43), ukrašen je reljefnim „dijamantima“. Takvi nalazi su poznati iz istraživanja u Amsterdamu, a datirani su u 17. st.⁵⁶⁷ Slični su mu zadarski nalazi pronađeni u istraživanju samostana sv. Nikole koji se datiraju u renesansno razdoblje.⁵⁶⁸ Ulomak s reljefnim kružićima (Kat. 44) pripada u rjeđe nalaze. Dva ulomka s laticastim reljefnim rozetama na dnu su bolje sačuvani (Kat. 45-46), a prema španjolskim i portugalskim analognim nalazima, datiraju se u prvu četvrtinu 17. st.⁵⁶⁹ Tako ukrašeni ulomci čaša nađeni su također u Kotoru u istraživanju crkve sv. Mihaila. Katorski nalazi uglavnom se datiraju u 16. st.⁵⁷⁰ Vjerojatno i konavoski nalazi pripadaju tom datumu. Za ulomak (Kat. 45) izvrsna je analogija dobro sačuvana bezbojna čaša iz Amsterdama s reljefnim rombovima izvedenim u kalupu, koja je vjerojatno nizozemski produkt izrađen između 1625. i 1700.⁵⁷¹

U istraživanju utvrde Sokola nađeni su ulomci sivog stakla debljih stijenki, ukrašeni izduženim kapljicama (Kat. 47-49). Analogni su im nalazi iz Portugala i Španjolske, a veći broj tako ukrašenih čaša poznat je iz Nizozemske. Proizvodile su se od sredine 16. do kraja 17. st.⁵⁷² Izvrsno sačuvana čaša cilindrične forme, od gotovo bezbojnog stakla, s izduženim suzama nađena je u arheološkom istraživanju u Amsterdamu. Visine je 8,6 cm, a datirana je u prvu polovicu 17. st.⁵⁷³ Takvi nalazi iz Amsterdama su domaći produkti iz staklarske radionice De Twe Rozen.⁵⁷⁴

Dubrovački nalazi su raznovrsni, no kao i kod prethodnih tipova čaša radi se o dosta fragmentarno sačuvanom materijalu, zbog čega nije moguće precizno odrediti datum proizvodnje i radioničko porijeklo. Prema analognim primjerima, najizglednije je da su te čaše uvezene iz zapadne Europe (Nizozemska, Porajnje, Njemačka) kroz 16. i početkom 17. st.

g) Čaše kružnog dna i glatkog oplošja

Među nalazima su zastupljene i novovjekovne bezbojne čaše koje se odlikuju ravnim glatkim dnom i oplošjem (Kat. 50-53). Češko staklo u novovjekovnom razdoblju predstavlja jednu od najvažnijih i najuspješnijih produkcija. Takvi nalazi su već poznati u Hrvatskoj, a mnoštvo vrlo dobro sačuvanih nalaza toga tipa,⁵⁷⁵ koji su neukrašeni poput dubrovačkih nalaza ili ukrašeni graviranjem i brušenjem, nađeno je u zaštitnom arheološkom istraživanju Franjevačkog samostana u Osijeku.⁵⁷⁶ Također su takvi nalazi, koji se datiraju u 18. st., poznati iz cistercitskog samostana Clairefontaine u Belgiji.⁵⁷⁷ Dna takvih čaša, neukrašenih u donjem sačuvanom dijelu, nađena su i u istraživanju Dubrovačke katedrale.

Nalazi koji se ovdje obrađuju nađeni su u istraživanju prostora nekadašnje ljevaonice uz kulu Gornji ugao, ispod mosta od Pila, u crkvi sv. Stjepana, u samostanu sv. Marije od Kaštela u Dubrovniku, te u Kneževu dvoru na Lopudu. Te čaše vjerojatno pripadaju prvoj polovici 18. st., a izrađene su u češkim radionicama tehnikom puhanja / puhanja u kalup.⁵⁷⁸ Čaše su pretežno izrađene od bezbojnog stakla, rijetko od sivkastog. Jednostavne su forme, bez ukrasa, no među nalazima postoje varijacije u veličini čaša i kvaliteti stakla. Nalazi Kat. 50-51 su iz istraživanja tanglija uz kulu Gornji ugao, iz nasipnih slojeva s novovjekovnim materijalom. Dva ulomka se ističu jer su sivkasto bordo ljubičaste boje (Kat. 52-53), a također su iz novovjekovnoga stratigrafskog konteksta. Osim u češkim radionicama, izrada takvih čaša odvijala se i u venecijanskim. Staklar Giuseppe Briatti je dobio dopuštenje da dovede majstore iz Češke

⁵⁶⁶ http://archive.museumoflondon.org.uk/ceramics/pages/category.asp?cat_name=Venetian-style%20glass&cat_id=764; N 16679.

⁵⁶⁷ J. GAWRONSKI *ET AL.* 2010, 80-81, 1.2.4-1.2.5.

⁵⁶⁸ L. BEKIĆ *ET AL.* 2017, 205-206, sl. 1/3-5.

⁵⁶⁹ M. FERREIRA, T. MEDICI 2010, 409.

⁵⁷⁰ M. KRIŽANAC 1993, 77, 79, T. I / 3, 4.

⁵⁷¹ J. GAWRONSKI *ET AL.* 2010, 135, 1.2.1.

⁵⁷² M. FERREIRA, T. MEDICI 2010, 406, 409, Fig. 8.

⁵⁷³ A. LAMÉRIS *ET AL.* 2015, 86-87, cat. 54.

⁵⁷⁴ J. GAWRONSKI *ET AL.* 2010, 80-81, 1.2.3.-1.2.5.

⁵⁷⁵ R. BIONDIĆ 2007, 150, kat. 20-22.

⁵⁷⁶ R. BIONDIĆ 2007, 140-149, kat. 1-19.

⁵⁷⁷ D. HERREMANS *ET AL.* 2013, 139, Fig. 1/1-2.

⁵⁷⁸ R. BIONDIĆ 2007, 150, kat. 20-22.

koji su radili takvo staklo. Dubrovačkim ulomcima su analogni nalazi s rta Selina kod Pule i Veštra (Rovinj), a datiraju se od 1650. do 1775. godine.⁵⁷⁹ U Franjevačkom samostanu u Osijeku također su nađene bordo ljubičasto tonirane čaše, no razlikuju se formom i ukrasom.⁵⁸⁰

No, takve čaše koje izgledaju kao češke, mogle su biti proizvedene i u Hrvatskoj. Godine 1839. u blizini Samobora otvorena je staklana Osredek, koju je osnovala barunica Vilhelmina Kulmer. Staklana je izmijenila nekoliko vlasnika, a radila je do 1904. godine. U staklani su radili češki majstori, a kvaliteta predmeta bila je na visokoj razini. Proizvodili su čaše, vaze, boce, razne ukrase u građansko-bidermajerskom stilu. O uspjehu staklane svjedoči činjenica da su svoje proizvode izvozili u sve mediteranske zemlje i u Sjevernu Ameriku. Za kvalitetu brušenog stakla dobili su zlatnu medalju na izložbi u Trstu 1883. I prije Osredeka bilo je staklana u Hrvatskoj, a osobito nakon njegovog ukidanja.⁵⁸¹

b) Čaša poligonalnog dna i oplošja

Drugi tip čaše češkog porijekla, koji je predstavljen u ovom radu, kružnog je dna i poligonalnog oplošja (Kat. 54). U donjem sačuvanom dijelu čaša nije ukrašena. Nalaz je iz istraživanja nekadašnje ljevaonice uz kulu Gornji ugao u Dubrovniku, iz nasipnog sloja s novovjekovnim nalazima i građevinskim otpadom. Analogne čaše također su nađene u istraživanju Franjevačkog samostana u Osijeku. Takve čaše izrađivane su puhanjem u kalup, a datiraju se u prvu polovicu 18. st.⁵⁸² Čaše takve forme u gornjem dijelu mogu imati i ukras izveden graviranjem.⁵⁸³ Također su slične čaše, bez ukrasa ili s njim, nađene u istraživanju samostana u Belgiji.⁵⁸⁴

i) Čaše izrađene puhanjem u reljefno oblikovan kalup

Nekoliko čaša je izrađeno puhanjem u reljefno obrađen kalup (Kat. 55-60). Na dnu čaše koja je nađena u

istraživanju Kneževa dvora na Lopudu izveden je reljefni osmerolatični ukras (Kat. 55). Ulomci triju čaša nađenih u Dubrovniku imaju guste vertikalne kanelire u blagom reljefu (Kat. 56-58). Analogni su im nalazi iz istraživanja u Osijeku, datirani u prvu polovicu 18. st.⁵⁸⁵ Jedan ulomak ima nešto šire kanelire u većim razmacima (Kat. 59). Sačuvan je manji ulomak čaše s kružnim dnom i valovitim obodom. Oplošje mu je reljefno oblikovano: izmjenjuju se rebra i ulegnute zone koje su vjerojatno završavale poput slijepih arkada (Kat. 60). Analogije također nalazimo u osječkom franjevačkom samostanu,⁵⁸⁶ te u cistercitskom samostanu u Belgiji.⁵⁸⁷ Ova i dvije prethodno navedene vrste čaša češkog porijekla uglavnom su služile za pijenje vode.⁵⁸⁸

Te novovjekovne čaše su vjerojatno dospjele u nasipne slojeve na područje uz kulu Gornji ugao kao otpad ili u sklopu građevinskog štuta nastalog od okolnih kuća koji je tu deponiran nakon potresa što je u novom vijeku pogodio Grad. Na sličan način su ulomci razbijenog stakla mogli biti odbačeni i na prostoru crkve sv. Stjepana.

1.1.2. BAČVASTE I KONUSNE ČAŠE S ILI BEZ PROŠIRENOG GORNJEG DIJELA

a) Čaše s apliciranim kapljičasto-bradavičasto-pužolikim ornamentom (cieti imperlati, moioli imperlandi, pruned beaker, Nuppenbecher) i ukrasom u vidu spljoštene geme ili pastile (Krautstrunk, gotti gropolosi, cieti gropolosi)

Kapljičaste aplikacije na staklu poznate su još od antičkih staklarskih radionica, kada se apliciraju bezbojne i obojene aplikacije na različite oblike staklenih posuda.⁵⁸⁹ U bizantsko doba taj ukras također postaje vrlo popularnim, a primjenjuje se u korintskim radionicama.⁵⁹⁰ G. Davidson je iznijela tezu da su grčki staklari vjerojatno odlazili u Egipat po inspiraciju i da su donijeli nekoliko primjera posuda kao modele u radionice, ili da je grčki staklar, koji je imao radionicu u Egiptu, odlučio prenijeti ju u Korint zbog političkih prilika.⁵⁹¹ Tako-

⁵⁷⁹ L. BEKIĆ 2014, 45-46, 55, sl. 24/230, 288, sl. 30.

⁵⁸⁰ R. BIONDIĆ 2007, 155-156.

⁵⁸¹ Z. VREBČEVIĆ 2002, 35.

⁵⁸² R. BIONDIĆ 2007, 155, kat. 33/1-6.

⁵⁸³ R. BIONDIĆ 2007, 153-154, kat. 28-32.

⁵⁸⁴ D. HERREMANS *ET AL.* 2013, 139, Fig. 1/3, 5.

⁵⁸⁵ R. BIONDIĆ 2007, 156, kat. 34/1-2,

⁵⁸⁶ R. BIONDIĆ 2007, 158-159, kat. 37-38.

⁵⁸⁷ D. HERREMANS *ET AL.* 2013, 139, 141 Fig. 1/8.

⁵⁸⁸ D. HERREMANS *ET AL.* 2013, 139-141.

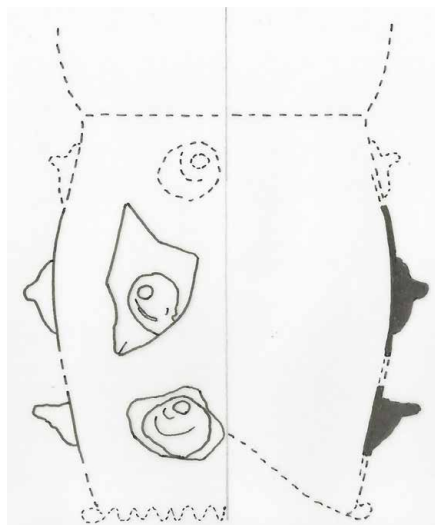
⁵⁸⁹ J. PRICE, S. COTTAM 1998, 30-32.

⁵⁹⁰ V. HAN 1969, 23.

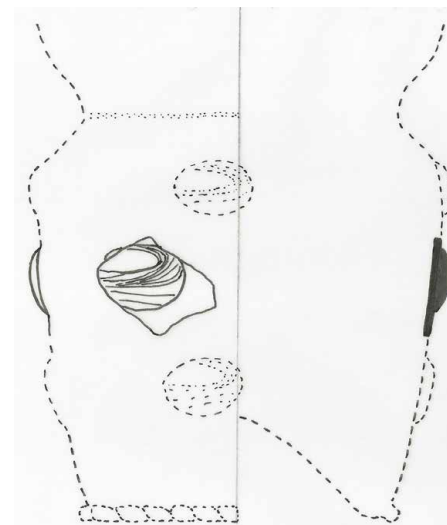
⁵⁹¹ G. R. DAVIDSON 1940, 323-324. Kršćanske crkve su bile uništene, konfiscirana su zemljišta, a kršćanima je ponuđeno da postanu muslimani ili da napuste zemlju (G. R. DAVIDSON 1940, 323-324).

Sl. 75a. Ulomci čaša s kapljicaštim aplikacijama tipa *Nuppenbecher* i *Krautstrunk* (utvrda Sokol u Konavlima, samostan sv. Marije od Kaštela u Dubrovniku, crkva sv. Stjepana u Dubrovniku) (foto N. Topić)

Sl. 75b. Grafička rekonstrukcija čaše tipa *Nuppenbecher* (N. Topić)

Sl. 75c. Grafička rekonstrukcija čaše tipa *Krautstrunk* (N. Topić)

đer je smatrala da su radionice bile porušene kad Normani osvajaju Korint 1147.⁵⁹² No, ta interpretacija nije pouzdana jer je manufakturna roba i dalje eksportirana na Zapad. Nakon što su pronađeni novi dokazi, reinterpretiran je datum rada korintskih radionica, pa se u posljednje vrijeme smatra da su one funkcionirale u 13. st., a da su u njima radili talijanski majstori staklari.⁵⁹³ Na području Apulije i južne Italije pronađeni su ulomci čaša sa sličnim aplikacijama.⁵⁹⁴ Staklene čaše s takvim aplikacijama su se proizvodile od 11. st. na Bliskom Istoku,⁵⁹⁵ a sve do 16. st. u sjevernoj Europi.⁵⁹⁶

Staklene kapljicašte aplikacije su bile dekorativni element, no imale su i funkciju ručki.⁵⁹⁷ Taj ukras je imao istu funkciju i na prapovijesnoj eneolitičkoj keramici.⁵⁹⁸ U srednjem vijeku su se također izrađivale keramičke čaše koje imitiraju ukras staklenih kapi.⁵⁹⁹

Među nalazima s dubrovačkog područja zastupljene su čaše s aplikacijama tipa *cieti imperlati*, *moioli imperlandi* / *Nuppenbecher* / *prunted beaker* (s bradavičastim, kapljicaštim,

pužolikim aplikacijama) (Sl. 75a-b) i *gotti gropolosi*, *cieti gropolosi* / *Krautstrunk* (s aplikacijama koje podsjećaju odsječene listove na debeloj stabljici kupusa, a ponekad i na spljoštene pastile i veće kapi) (Sl. 75a, 75c). Tip *cieti imperlati* / *Nuppenbecher* je raniji, takve aplikacije su manjih dimenzija, a izrađivale su se od kasnog 13. do ranog 15. st.⁶⁰⁰ Čaše tipa *gotti gropolosi* / *Krautstrunk* odlikuju se većim aplikacijama, a izrađivale su se krajem 15. i u 16. st.⁶⁰¹

Ulomak tirkizno zelene čaše ukrašen širom, na vrhu spljoštenom, kapljicaštom aplikacijom (Kat. 61), nađen je u istraživanju crkve sv. Stjepana u Dubrovniku iznad predromaničkog sloja i pod romaničkom podnicom. Po tipološkim karakteristikama, stratigrafskom kontekstu i rezultatu kemijske analize (natronsko staklo), ulomak se datira u romanički period (10.-12. st.), a vjerojatno potječe iz ranoislamskih radionica na Levantu ili iz bizantskih u Maloj Aziji. Može se pretpostaviti da je crkva sv. Stjepana imala jake veze s Bizantskim Carstvom jer Konstantin Porfirogenet, u svom poznatom

⁵⁹² G. R. DAVIDSON 1940, 324.

⁵⁹³ D. WHITEHOUSE 2010, 38, 40.

⁵⁹⁴ D. B. HARDEN 1966, 73-75, Figs. 5-7, 10, 13; V. DELONGA 1987b, 94.

⁵⁹⁵ Čaše s kapljolikim ukrasom iz Korinta, mogu se usporediti s onima iz Quseir al-Qadima. Mnogo je paralela iz brodoloma Serçe Limani (11. st.), kao i na širem području Mediterana. U lukama Crvenog mora (Ahidab, Quseir) i Indijskog oceana (Kilwa - Istočna Afrika, Indija, Penang - Malezija) također nalazimo staklo koje ima dosta sličnosti (D. S. WHITCOMB 1983, 105).

⁵⁹⁶ G. R. DAVIDSON 1940, 308.

⁵⁹⁷ D. WHITEHOUSE 2001c, 313; W. GUDENRATH 2010, 72.

⁵⁹⁸ S. DIMITRIJEVIĆ ET AL. 1998, 117.

⁵⁹⁹ V. BIKIĆ 2006, 207, 209, Fig. 11/4,5.

⁶⁰⁰ E. BAUMGARTNER, I. KRUEGER 1988, 210-218.

⁶⁰¹ E. BAUMGARTNER, I. KRUEGER 1988, 296-298.

djelu *De administrando imperio*, spominje crkvu sv. Stjepana, no ne spominje katedralu koja je u Gradu bila važnija građevina.

Postoje sličnosti s korintskim nalazima tako ukrašenih čaša izrađenima od bezbojnog i žućkasto zelenog stakla.⁶⁰² Također su analogni nalazi iz sjeverne Apulije iz 12.-13. st. Kapljice su tamno plave i bezbojne, a aplicirane su na bezbojno staklo.⁶⁰³ Sličnog oblika i vremena nastanka su i nalazi iz Farfe, s plavim i zelenim kapljicama na zelenkastom staklu.⁶⁰⁴ Čaša iz Beisana (Biet She'an), koja se datira u period od 12. do 14. st., ima slične kapljičaste aplikacije kao dubrovački nalaz.⁶⁰⁵ Prema rezultatima kemijskih analiza, moglo bi se taj dubrovački ulomak povezati s maloazijskim (Pergam) ili levantskim (Apollonia-Arsuf, Ramla) radionicama.⁶⁰⁶

U Benediktinskom samostanskom kompleksu sv. Marije od Kaštela u Dubrovniku, u sloju s kasnosrednjovjekovnim izmiješanim nalazima, nađen je mali ulomak čaše (?) s kapljičastom aplikacijom od tirkizno zelenog stakla (Kat. 62). Nije moguće pouzdano utvrditi kojem tipu posude je ulomak pripadao, no takve aplikacije najčešće nalazimo na čašama. U istom sloju je nađen i fragment stakla iz islamskih zemalja ukrašen festonima, pa je moguće i levantsko porijeklo toga nalaza.

U istraživanju istog dubrovačkog samostana nađen je ulomak čaše s kapljičasto-bradavičastom aplikacijom, svijetlo žućkaste boje (Kat. 63). Stratigrafski kontekst ne pomaže u njegovoj dataciji jer je ulomak nađen u površinskom sloju, no sasvim je moguće da je ljudskim djelovanjem dospio u taj sloj a da je izvorno bio u ranijem kontekstu. Sačuvan mu je dio prstenastog dna. Analogni fragmenti čaša nađeni su u Kotoru u katedrali sv. Tripuna. Imaju istu vrstu aplikacija i prsten oko dna, a datiraju se u 12. ili 13. st.⁶⁰⁷ Čaše s manjim kapima i s prstenastom aplikacijom oko

baze, zelene boje i bezbojne, nađene su u Starom Baru, a datiraju se u širem rasponu od kraja 13. do 15. st.⁶⁰⁸ Sličan nalaz dna čaše s prstenastom aplikacijom pronađen je u istraživanju manastira Studenice.⁶⁰⁹

U Apuliji su također nađeni ulomci s vrlo sličnim aplikacijama i prstenom oko dna, a datiraju se kao i kotorski nalazi u 12.-13. st.⁶¹⁰ D. Whitehouse ulomke čaša sa sličnim aplikacijama iz Lucere i Apulije datira u 13. st.⁶¹¹ Iz Apulije je poznata cijela čaša s istim karakteristikama.⁶¹² Čaša iz Tarkvinije također ima slične kapljičasto-bradavičaste aplikacije i prsten oko dna⁶¹³ kao i nalazi sa Sicilije, iz Palerma,⁶¹⁴ Aidonea.⁶¹⁵ U južnoj Italiji i Siciliji je postojala produkcija stakla i keramike u to vrijeme,⁶¹⁶ pa je vjerojatno da su s keramičkom luksuznom robom Dubrovčani uvozili i staklo. U samostanu sv. Marije od Kaštela u Dubrovniku nađeni su ulomci bizantske (12. st., *graffito*) i južnoitalske keramike (13. st., protomajolika, RMR - *ramina-manganese-rosso*, arhajska majolika), što svjedoči o uvozu luksuznoga keramičkog posuđa u tom periodu.

Slijede gotičko-renesansni oblici stakla. Poznati su slični nalazi sa sjevera Italije. Istraživanja u Venecijanskoj laguni, Torcellu i Cividale del Friuliju iznijela su na svijetlo nalaze posuda ukrašenih pužićima, bradavicama, kapljicama.⁶¹⁷ Takav ukras primjenjivao se u Veneciji u gotičko doba (13.-15. st.) i nazivao *cieti imperlati*, *moioli imperlandi*, a ti nazivi se spominju u Veneciji 1276, 1446, 1457, 1478.⁶¹⁸ No, čaše s takvim ukrasima izrađivale su se i u zapadnoeuropskim radionicama (Njemačka, Švicarska).⁶¹⁹

Takvi nalazi su pronađeni na utvrdi Sokolu u Konavlima koja je, prije nego što je dospjela pod dubrovačku vlast 1423., bila pod bosanskim gospodarima. Za razliku od Dubrovnik, koji je staklo i ostale trgovačke artikle nabavljao u

⁶⁰² G. R. DAVIDSON 1940, 307, 309, Fig. 11 / 2-3, Fig. 12 / 3; G. R. DAVIDSON 1952, 113-114, Fig. 14 / 744, PLATE 58 / 743, 744.

⁶⁰³ D. B. HARDEN 1966, 75, Fig. 13.

⁶⁰⁴ M. S. NEWBY 1991, 37, 39, Fig. 5/d-f.

⁶⁰⁵ G. DAVIDSON WEINBERG, 1975, 136. Fig. 20; A. GASPARETTO 1979, 89, Fig. 26.

⁶⁰⁶ N. TOPIĆ *ET AL.* 2016, 586.

⁶⁰⁷ M. KRIŽANAC 2001, 43-44, sl. 30, T. XI / 65, 66.

⁶⁰⁸ M. FERRI 2008, 61-62, Plate 2.5.3. / 3133/1.

⁶⁰⁹ S. STAMENKOVIĆ 2015, 362-363, sl. 1/15.

⁶¹⁰ D. B. HARDEN 1966, 73-74, Figs. 2, 5.

⁶¹¹ D. WHITEHOUSE 1966, 177, Fig. 31/2.

⁶¹² D. WHITEHOUSE 1981, 166-167, Fig. 1.

⁶¹³ D. WHITEHOUSE 1987, 321-322, Fig. 3/8.

⁶¹⁴ F. D'ANGELO 1976, 381, Fig. 1; D. WHITEHOUSE 1983, 115-116.

⁶¹⁵ G. DAVIDSON WEINBERG 1975, 136; D. WHITEHOUSE 1981, 167; D. WHITEHOUSE 1983, 115-116.

⁶¹⁶ F. D'ANGELO 1976, 379-382.

⁶¹⁷ A. GASPARETTO 1975, 146-147, T. I. / Fig. 1-3.

⁶¹⁸ A. GASPARETTO 1975, 146-147; L. ZECCHIN 1990, 35, 142, 144-145, 152; R. BAROVIÉ MENTASTI, C. TONINI 2019, 28.

⁶¹⁹ E. BAUMGARTNER, I. KRUEGER 1988, 210-218.

bizantskim centrima u Grčkoj, Maloj Aziji i na Levantu te u južnoj Italiji i Veneciji, Bosna je staklo uglavnom nabavljala u zemljama zapadne Europe, ali i u Veneciji.

Jedan fragment je vrlo tanke stijenke, s pužolikom aplikacijom (*cieti imperlati, moioli imperlandi, Nuppenbecher*) od zelenog stakla (Kat. 64). Dataciju nije moguće točno izvršiti preko stratigrafije jer je nađen u nasipnom sloju uz utvrdu. Takve čaše su se izrađivale u zapadnoj Europi, ponajprije u Njemačkoj, krajem 14. i početkom 15. st.⁶²⁰ Slične aplikacije na čašama koje se formom i visinom razlikuju, nalazimo na primjerima iz Njemačke i Švicarske koji su datirani u kasno 13. i 14. st.⁶²¹ Kemijske analize pokazale su da se radi o kalijeve staklu, što ukazuje na njemačku ili drugu zapadnoeuropsku produkciju.⁶²² To je još jedan dokaz da su zapadnoeuropske (moguće njemačke) čaše tipa *Nuppenbecher* pristizale u jadransko zaleđe. Na jednoj slici iz 15. st. postoji prikaz čaše s vrlo sličnim aplikacijama, pa bi se prema njoj takve aplikacije moglo datirati u isto vrijeme.⁶²³ Također su čaše s pužolikim aplikacijama nađene u Češkoj (1350.-1420.).⁶²⁴

Fragmenti staklenih čaša s kapljicašto-pužolikim aplikacijama te dna s apliciranom nazupčanom vrpcom nađeni su na Medvedgradu.⁶²⁵ Takvi nalazi na sjeveru Hrvatske nisu iznenađujući jer su geografski bliži njemačkim radioničkim središtima, što je omogućavalo lakšu nabavu takvih produkata. U obalnom zaleđu i na obali ima takvih nalaza, no ne može se reći da su vrlo brojni. U balkanskom zaleđu se puno više pojavljuje taj tip čaša, što također može ukazivati na porijeklo takvih proizvoda. Čaše s kapljicaštim ukrasom su dijelom importirane iz zapadne Europe, moguće i iz Češke. No, kemijske

analize su uglavnom pokazale da se radi o natrijevom staklu, što nam otkriva da je više stakla importirano iz Venecije ili radionica koje rade na venecijanski način,⁶²⁶ za razliku od zapadnoeuropskih u kojima se proizvodilo kalijevo staklo.

Nalazu sa Sokola su paralelni nalazi čaša s pužolikim aplikacijama s Crkvine u Galovcu,⁶²⁷ iz kaštelanskog sela Baba lokva,⁶²⁸ te s utvrde Čačvine kod Trilja.⁶²⁹ U Splitu, u istraživanju Dioklecijanove palače, nađeno je nekoliko fragmenata čaša s kapljololikim aplikacijama. Slično staklo nalazimo u BiH i Srbiji, a datira se u sredinu 15. st.⁶³⁰

Ulomak čaše od žućkastog stakla s kapljicaštom aplikacijom (Kat. 65) nađen je u gustijerni unutar utvrde Sokola. Aplikacija je u obliku manje spljoštene kapljice. Analogni su nalazi iz Padove (samostan sv. Chiare),⁶³¹ s Bribira,⁶³² iz Splita,⁶³³ Staroga Bara (13.-15. st.).⁶³⁴ Prema kemijskom sastavu, konavoski nalaz je iz venecijanskih ili sličnih radionica koje su proizvodile natrijevo staklo,⁶³⁵ a može se datirati u kraj 13. ili 14. st. jer je nađen u istom kontekstu sa staklom ukrašenim slikanjem i emajlom iz tog vremena. No, čaše s takvim aplikacijama proizvodile su se u 14. i 15. st. u Njemačkoj i drugim državama zapadne Europe.⁶³⁶

Tri fragmenta su pripadala istom tipu čaša od plavo zelenog stakla s naglašenim kapljicašto-bradavičastim aplikacijama (Kat. 66-67; Sl. 75b). Jedan ulomak je iz gustijerne unutar utvrde Sokol u Konavlima, a dva su nađena u nasipnom sloju uz utvrdu. Paralelni su im primjeri izrađeni u njemačkim radionicama krajem 14. ili početkom 15. st.⁶³⁷ Također su im slične aplikacije na čašama iz njemačkih radionica iz kasnog 13.⁶³⁸ ili 14. st.⁶³⁹ Čaša s takvim aplikaci-

⁶²⁰ E. BAUMGARTNER, I. KRUEGER 1988, 297, kat. 339.

⁶²¹ D. WHITEHOUSE 2010, 128-130, cat. 25-27.

⁶²² N. TOPIĆ *ET AL.* 2016, 586-587.

⁶²³ F. RADEMACHER 1933, 107, T. 35 / a-e.

⁶²⁴ H. SEDLÁČKOVÁ 2006, 206-207, Fig. 5/13-14.

⁶²⁵ A. HORVAT 1968, 35, sl. 22.

⁶²⁶ N. TOPIĆ *ET AL.* 2016, 588, Tables 1-2, sample 37; N. TOPIĆ *ET AL.* 2019a, 4352, Table 2/sample 45.

⁶²⁷ J. BELOŠEVIĆ 1993, 139, T. XXXIX.

⁶²⁸ I. ANTERIĆ 2011, 137, 146-147, sl. 4; I. ANTERIĆ 2013, 29, kat. 4.

⁶²⁹ L.J. GUDELJ 2000, 175-176.

⁶³⁰ M. R. DEMAINE 1979, 128, 134, M 7-11.

⁶³¹ R. BAROVIĆ MENTASTI, C. TONINI 2019, 33-34, 66, Figs. 32-33.

⁶³² V. DELONGA 1987b, 89, 94-96, T. I-II.

⁶³³ Ž. STAMATOVIĆ 2014b, 307, 321-322, Tab, III, kat. 12, Tab. IV, kat. 15.

⁶³⁴ M. FERRI 2008, 61-62, Plate 2.5.3, 3133/1.

⁶³⁵ N. TOPIĆ *ET AL.* 2016, 588, sample 37.

⁶³⁶ E. BAUMGARTNER, I. KRUEGER 1988, 297, kat. 339.

⁶³⁷ E. BAUMGARTNER, I. KRUEGER 1988, 297, kat. 340.

⁶³⁸ D. WHITEHOUSE 2010, 131, cat. 28.

⁶³⁹ E. BAUMGARTNER, I. KRUEGER 1988, 215-2156, kat. 200, 201; D. WHITEHOUSE 2010, 131-132, cat. 28-29.

jama nađena je u istraživanju dominikanskog samostana u Budimu, datirana je u 14. st. i smatra se venecijanskim produktom.⁶⁴⁰ Ulomci s takvim aplikacijama nađeni su na više lokaliteta u Mađarskoj⁶⁴¹ i Češkoj (1350.-1420.).⁶⁴² Analogni su i nalazi iz Venecijanske lagune,⁶⁴³ a sličnih su karakteristika i aplikacije na ulomcima iz Tarkvinije.⁶⁴⁴ Također su im slični i kotorski nalazi, datirani u 13. i 14. st.⁶⁴⁵ Nalazi tako ukrašenih čaša iz Starog Bara datiraju se od 13. do 15. st.⁶⁴⁶ Kemijskom analizom došlo se do sastava koji otkriva da se radi o natrijevom staklu, koje može biti produkt venecijanskih, ali i lokalnih balkanskih radionica.⁶⁴⁷

Čaše nađene u Bosni ne predstavljaju čisto venecijanske proizvode, čak i ako su rađene u Veneciji, nego se radi o narudžbama stila. Budući da bosanski nalazi ne nalikuju sasvim venecijanskim produktima, a češki i osobito njemački produkti (14. i 15. st.) imaju više podudarnosti s bosanskim nalazima, može se pretpostaviti da su se takve posude djelomično nabavljale iz tih središta.⁶⁴⁸ No, prema kemijskim analizama nekih uzoraka radi se o bijelom venecijanskom staklu (*vitrum blanchum*), koje su venecijanski majstori mogli proizvoditi, osim u Veneciji, također i u regionalnim improviziranim radionicama. Dakle, ovi produkti čine spoj zapadnoeuropske forme i venecijanske tehnologije.⁶⁴⁹ Poznat je podatak da su u to vrijeme njemački rudari (Sasi) radili po bosanskim i srpskim rudnicima, koji su mogli utjecati na širenje novog ukusa pri upotrebi staklenih predmeta na Balkanu i trgovačke veze.⁶⁵⁰ Varijacije u formi čaša i kapljica mogu

ukazivati i na regionalne tipove, odnosno na moguću lokalnu produkciju. Novi osvajači, Turci, nastavljaju s narudžbama stakla,⁶⁵¹ koje je sada uglavnom dubrovačko ili venecijansko.

U Sloveniji je nađeno više tako ukrašenih čaša.⁶⁵² Poznat je cijeli niz čaša s kapljičasto-bradavičastim aplikacijama s lokaliteta u balkanskom zaleđu. U Veličanima u BiH nađena je čaša ukrašena kapljicama, od gotovo bezbojnog, žućkasto toniranog stakla. Cilindričnog je tijela s raširenim obodom koji od trbuha dijeli nit, a na dnu posude je vrpca. Čaša je bila položena vertikalno uz desnu stranu glave pokojnika, nađena je pod stečkom, a mogla bi se datirati između 1377. i 1391.⁶⁵³ Iz Blagaja je poznat nalaz čaše ukrašene sitnim kapima.⁶⁵⁴ Ulomci s kapljama različitih veličina nađeni su na Bobovcu.⁶⁵⁵ U Zgošći, u grobu pod stečkom, je nađen ulomak čaše s bradavičastim ukrasom.⁶⁵⁶

Analognih primjeraka također ima u Srbiji. U Beogradu su nađeni ulomci čaša s kapljicama-pužićima (kraj 14. do prve polovice 15. st.). U manastiru Mileševa zabilježeni su slični nalazi,⁶⁵⁷ kao i u manastiru Studenici (s pužolikim i bradavičastim aplikacijama).⁶⁵⁸ Bradavičaste aplikacije nađene su u Kolovratu u Polimlju (ta čaša ima sitne kapi ili pužiće i apliciranu nazubljenu vrpcu na dnu; mjesto nalaza čaše nije poznato, pretpostavlja se da je iz nekropole, a datirana je u okvir od 12. do 14. st.).⁶⁵⁹ Također su u Kruševcu nađeni ulomci bezbojnog stakla s kapima, kao i u selu Varošu kod Prilepa.⁶⁶⁰ Čaše sa sitnim kapljičastim ornamentom pronađene su u istraživanju Stalaća⁶⁶¹ i utvrde Rasa.⁶⁶² Na Kosovu,

⁶⁴⁰ K. HOLL-GYÜRKY 1971, 214-216, Abb. 14; K. HOLL-GYÜRKY 1986, 75, Fig. 9.

⁶⁴¹ K. HOLL-GYÜRKY 1986, 75-76.

⁶⁴² H. SEDLÁČKOVÁ 2006, 206-207, Fig. 5/11-12.

⁶⁴³ A. GASPARETTO 1975, T. I/3.

⁶⁴⁴ D. WHITEHOUSE 1987, 321-322, Fig. 3 / 10-11.

⁶⁴⁵ M. KRIŽANAC 2001, 44, sl. 31, T. XI / 67-68.

⁶⁴⁶ M. FERRI *ET AL.* 2013, 143, fig. 5.57/3.

⁶⁴⁷ N. TOPIĆ *ET AL.* 2019a, 4352, Table 2/sample 45.

⁶⁴⁸ M. WENZEL 1977, 73.

⁶⁴⁹ N. TOPIĆ *ET AL.* 2019a, 4352-4353, 2358, Tables 2-3/samples 26, 85-86, 98, 110.

⁶⁵⁰ D. KOVAČEVIĆ 1961, 149-152; M. WENZEL 1977, 75.

⁶⁵¹ M. WENZEL 1977, 76.

⁶⁵² M. KOS 2007, 65-67; I. LAZAR 2003, 81-85, Figs. 2, 3, 5/4,12,13,19; I. LAZAR 2019, 2, 4, Fig I / 4,12,13,19.

⁶⁵³ LJ. KOJIĆ, M. WENZEL 1967a, 76-80, sl. 4-5; LJ. KOJIĆ, M. WENZEL 1967b, 140, 143, 149, sl. 10, T. III/5.

⁶⁵⁴ LJ. KOJIĆ, M. WENZEL 1967b, 143-144.

⁶⁵⁵ P. ANĐELIĆ 2004, 149-151.

⁶⁵⁶ P. ANĐELIĆ 2004, 226.

⁶⁵⁷ V. BIKIĆ 2006, 203, Fig. 3/4.

⁶⁵⁸ S. STAMENKOVIĆ 2015, 362-364, sl. 1/3-5, 7, 9.

⁶⁵⁹ V. HAN 1981b, 174-175, sl. 1.

⁶⁶⁰ V. HAN 1969, 24.

⁶⁶¹ V. HAN 1981a, T. VI; D. MINIĆ, O. VUKADIN 2007, 104-105, sl. 67/1.

⁶⁶² M. POPOVIĆ 1999, 241, 340, kat. 348-7, 8, sl. 196/15, 17.

u Novom Brdu, nađeni su ulomci čaša s pužolikim kapljicama, bezbojnim i boje ultramarina, koji se datiraju u 14. st.⁶⁶³

Krautstrunk se vjerojatno razvija krajem 15. st. i predstavlja prilagodbu ranijih kapljicastih pehara.⁶⁶⁴ Ove posude su se izrađivale u rajnskom području i u Veneciji u radionici Barovier, gdje su se proizvodile ovakve čaše po uzoru na njemačke (*cope tedesche*) s ukrasom kapljica (*gotti gropolosi, cieti gropolosi*). Venecija je takvim čašama opskrbljivala i njemačko tržište.⁶⁶⁵

U istraživanju uz utvrdu Sokola, u nasipnom sloju s raznovrsnim materijalom, nađen je samo jedan ulomak čaše tipa *Krautstrunk* s aplikacijom u obliku spljoštene ovalne game ili tablete od zelenog stakla (Kat. 68; Sl. 75c). Takve aplikacije radile su se na prijelazu 15. na 16. st. u Njemačkoj.⁶⁶⁶ U njemačkim radionicama izrađivale su se čaše s takvim aplikacijama koje uglavnom imaju više reljefne završetke,⁶⁶⁷ no ovaj primjer je potpuno spljošten. Kemijska analiza pokazala je da je izrađen od natrijevog stakla, odnosno da nije iz njemačkih radionica i da je vjerojatno venecijanski produkt.⁶⁶⁸ Slični primjeri izrađivani su u Veneciji u drugoj polovici 15. st.⁶⁶⁹ Takvi nalazi pronađeni su u Venecijanskoj laguni, na tržnici Rialto, te u četvrti Santa Croce u palači Carminati, a datirani su u 15.-16. st.⁶⁷⁰

U balkanskom zaleđu je nađeno više takvih čaša, a mogle bi biti iz istih radioničkih centara kao i nalaz s utvrde Sokola jer su ta područja uglavnom snabdjevana trgovačkom robom iz istih izvora. Za sada su analize takvog stakla iz jadranskog / balkanskog zaleđa pokazale da se radi o natrije-

vom staklu, što upućuje na venecijanske i slične radionice.⁶⁷¹

U Sarajevu i Gacku nađene su čaše ukrašene apliciranim kapima. Čaša iz Gacka ima aplicirane kružne kapi, nađena je ispod stećka na nekropoli.⁶⁷² Na nekropoli Vasiljeva Bašča u Sarajevu nađena je čaša s velikim kapima tipa *Krautstrunk* od bistrog zelenog stakla, s manjim izvučenim obodom.⁶⁷³ Nađena je kao grobni prilog u sarkofagu, a vjerojatno je izrađena u 15. st.⁶⁷⁴ U istraživanju dvorca Bobovca također su nađene čaše s aplikacijama tipa *Krautstrunk*.⁶⁷⁵ U arheološkom istraživanju utvrde Sokola na Plivi, sjeverno od Bobovca i Kraljeve Sutjeske, nađen je ulomak s tirkizno zelenom aplikacijom. Sličan je čašama iz Sarajeva, Gacka i Bobovca koje se datiraju u drugu ili treću četvrtinu 15. st.⁶⁷⁶ Jedna čaša s takvim aplikacijama je nađena u Nevesinju u Hercegovini.⁶⁷⁷

Krajem 15. i početkom 16. st. na Balkan se sve manje uvozi ugarsko staklo, a sve više venecijansko. U Beogradu su nađene čaše tipa *Krautstrunk* (bezbojne i plavo zelenkaste).⁶⁷⁸ Ulomci stijenki s aplikacijama tipa *Krautstrunk* nađeni su i u istraživanju manastira Studenice.⁶⁷⁹ Na Kosovu, u Novom Brdu, nađeni su ulomci čaša s većim kapima koji se datiraju u 15. st.⁶⁸⁰ Osim u balkanskom zaleđu, čaše s apliciranim ukrasom velikih kapi, nađene su u Starom Baru (15.-16. st.),⁶⁸¹ Grčkoj, Bugarskoj.⁶⁸²

Također su u užem jadranskom zaleđu nađeni ulomci čaša s velikim spljoštenim kapima (tip *Krautstrunk*) u obliku pastila. Čaše s ovakvom vrstom aplikacija pronađene su u kaštelu Žminju,⁶⁸³ Dvigradu,⁶⁸⁴ Galovcu kod Zadra,⁶⁸⁵ utvr-

⁶⁶³ M. ĆOROVIĆ-LJUBINKOVIĆ 1966, 244.3, Pl. I / 1, 3; LJ. KOJIĆ, M. WENZEL 1967a, 87, Fig. 16/d-e; E. ZEČEVIĆ 2012, 416-417, Fig. 2/g.

⁶⁶⁴ G. R. DAVIDSON DAVIDSON 1940, 310, bilješka 18; E. BAUMGARTNER, I. KRUEGER 1988, 336.

⁶⁶⁵ R. BAROVIER MENTASTI, C. TONINI 2019, 29-30; V. HAN 1981a, 136; V. BIKIĆ 1994-1995, 93; L. ZECCHIN 1990, 145.

⁶⁶⁶ E. BAUMGARTNER, I. KRUEGER 1988, 343-345, kat. 414; D. WHITEHOUSE 2010, 185, cat. 75.

⁶⁶⁷ F. RADEMACHER 1933, 111-115, T. 40-42; E. BAUMGARTNER, I. KRUEGER 1988, 343-345, kat. 414.

⁶⁶⁸ N. TOPIĆ ET AL. 2019a, 4352, Table 2/sample 44.

⁶⁶⁹ A. BOVA 2010, 273, 277, 491-492, I.3, I.9.

⁶⁷⁰ R. BAROVIER MENTASTI, C. TONINI 2019, 31-32, 65, Fig. 29-30.

⁶⁷¹ N. TOPIĆ ET AL. 2019a, 2354-2355, 2358, Tables 2-3/samples 23-25, 29, 87, 99.

⁶⁷² LJ. KOJIĆ, M. WENZEL 1967b, 144, 151, sl. 12/5, T. III/8; M. WENZEL 1977, 65, Fig. 2 / f.

⁶⁷³ LJ. KOJIĆ, M. WENZEL 1967b, 145, 151, sl. 11/4, T. III/7; M. WENZEL 1977, 65, Fig. 2 / e; D. KOVAČEVIĆ-KOJIĆ 1978, 335.

⁶⁷⁴ D. SERGEJEVSKI 1947, 26-27, sl. 11.

⁶⁷⁵ P. ANĐELIĆ 1975, 171, Tab. IV/14; M. WENZEL 1977, 65-66, Fig. 2 / d.

⁶⁷⁶ I. BOJANOVSKI 1972, 54; M. WENZEL 1977, 66:

⁶⁷⁷ C. FISKOVIĆ 1979, 213, sl. 2.

⁶⁷⁸ V. BIKIĆ 1994-1995, 91.

⁶⁷⁹ S. STAMENKOVIĆ 2015, 362-364, sl. 1/1-2.

⁶⁸⁰ M. ĆOROVIĆ-LJUBINKOVIĆ 1966, 244.3, Pl. I/2; LJ. KOJIĆ, M. WENZEL 1967a, 87, Fig. 16/g; E. ZEČEVIĆ 2012, 415-416, Fig. 2/a, b.

⁶⁸¹ M. FERRI 2008, 62; M. FERRI 2011, 89, fig. 5.10/12; M. FERRI ET AL. 2013, 143, fig. 5.58/3; M. ŽIVANOVIĆ 2017, kat. 88.

⁶⁸² V. HAN 1980, 55-56.

⁶⁸³ L. BEKIĆ 2009, 400; L. BEKIĆ 2014, 43.

⁶⁸⁴ T. BRADARA, O. KRNJAK 2016, 168, 174-175, kat. 71.

⁶⁸⁵ J. BELOŠEVIĆ 1993, 139, T. XXXVIII.

di Kličevići kod Benkovca,⁶⁸⁶ na Bribiru,⁶⁸⁷ u istraživanju kasnosrednjovjekovnog sela Baba lokve u Kaštelima,⁶⁸⁸ u Gospodskoj Pećini⁶⁸⁹ te utvrdi Čačvini kod Trilja.⁶⁹⁰

Ulomci čaša tipa *Krautstrunk* nađeni su i na obali. Ulomak čaše od zelenog stakla nađen je kod rta Selina kod Pule.⁶⁹¹ U Zadru su pronađeni fragmenti tog tipa čaše plavkasto zelenkaste boje,⁶⁹² zatim u Splitu,⁶⁹³ te u Orebiću.⁶⁹⁴ U 16. st. tako ukrašene čaše pod nazivom *gotti gropolosi* izrađivane su u Dubrovniku.⁶⁹⁵

U Sloveniji je nađeno dosta posuda dekoriranih različitim kapljicašto-bademastim aplikacijama koje pripadaju 14. i 15. st.,⁶⁹⁶ kao i bademastim ukrasom svjetlo zelene, plavo zelene i žučkaste boje.⁶⁹⁷ Zelene čaše s bademastim aplikacijama nađene su u Ljubljani, a datiraju se u 16. st.⁶⁹⁸

Rasprostranjenost nalaza govori o popularnosti korištenja tako ukrašenih čaša kroz dugi vremenski period. Svi tipovi čaša s bradavičastim i kapljicaštim aplikacijama, koji su zastupljeni među dubrovačkim materijalom, pripadali su čašama raznovrsnih dimenzija, a time i kapaciteta, što ukazuje na njihovu različitu funkciju pri pijenju. Učestalost takvih nalaza u Veneciji, njezinim teritorijima i susjednim područjima (Friuli Venezia Giulia – Udine, Pordenone, Grado, Cividale del Friuli; Verona, Ferrara, Vione-Brescia, Trento), ukazuje na veliku produkciju na tom području.⁶⁹⁹ Takve čaše prikazivane su na talijanskim freskama s kraja 15. i početka 16. st., što također ukazuje na njihovu popularnost.⁷⁰⁰

b) Čaše s apliciranim nitima i/ili rebrima izvedenima u kalupu

Među nalazima su, osim kasnosrednjovjekovnih čaša s nitima i rebrima (Kat. 69-89, 91-123), nađeni i ulomci s

rebrastom dekoracijom nešto ranijeg datuma i drugačijeg porijekla. U istraživanju samostana sv. Marije od Kaštela u Dubrovniku pronađen je ulomak čaše od zelenog stakla, ukrašen rebrima (Kat. 90) koja su prema gornjem dijelu zadebljana. Slične čaše s vertikalnim rebrima izrađene puhanjem u kalup pronađene su u Korintu. Imaju konkavno dno i pri dnu apliciranu vrpcu, rebra su im gore zadebljana, uglavnom su blijede plavo zelene boje,⁷⁰¹ poput dubrovačkog nalaza. Za te čaše nema puno paralela pa im je teško utvrditi razvoj, a općenito podsjećaju na pehare iz grupa Aleppa (13. st.), Damaska (1250.-1310.), Raqqa. Daleka veza su njemački pehari iz 16. st.⁷⁰² Ulomak iz samostana sv. Marije u Dubrovniku nađen je u istom sloju kao i ulomci bizantske *graffito* keramike (11.-12. st.), RMR (*ramina-manganese-rosso*), južnotalijanske keramike (12.-13. st.) i protomajolike / arhajske majolike (14. st.), ulomci stakla, te novac iz islamskih zemalja (13.-14. st.). Ispod ovog sloja, u kojem je nađen ulomak s rebrima, nalazi se sloj u kojem je pronađen anonimni bizantski folis (11./12. st.) te ulomci stakla (12.-14. st.) i novca (kraj 13. do početka 14. st.) iz islamskih zemalja.⁷⁰³ Iz tih slojeva su još neki ulomci s rebrastim ukrasom, no radi se o vrlo usitnjenim nalazima. Materijal iz tih slojeva uglavnom datiramo u period od sredine 11. do početka 14. st.

Slijedi skupina nalaza koja je karakteristična za zapadni i središnji Balkan, najviše Bosnu, dijelom Srbiju i Kosovo te jadransko zaleđe, dok u obalnim gradovima čaše takve forme i dekoracije u kombinaciji nisu pronađene u velikom broju (Karta 9), niti su redovno aplicirane u gornjem dijelu čaše koji je bio proširen, dok je donji uglavnom mogao biti neukrašen ili dekoriran rebrima. Tijelo takvih čaša uglav-

⁶⁸⁶ G. GUSAR, M. ĆURKOVIĆ 2011, 10, 22, kat. 23.

⁶⁸⁷ V. DELONGA 1987a, 93; V. DELONGA 1987b, 89-90, 94-98.

⁶⁸⁸ I. ANTERIĆ 2011, 138, 148, sl. 7; I. ANTERIĆ 2013, 27, 31, kat. 7.

⁶⁸⁹ I. MAROVIĆ 1979, 42-43, Sl. 18/2.

⁶⁹⁰ LJ. GUDELJ 2000, 176-177.

⁶⁹¹ L. BEKIĆ 2014, 43-44, sl. 22.

⁶⁹² I. FADIĆ 1985.

⁶⁹³ M. BILIĆ, A. IVIŠIĆ, Š. VULIĆ 2009, 60, 62, 64-65, 75.

⁶⁹⁴ C. FISKOVIĆ 1979, 212, sl. 1.

⁶⁹⁵ V. HAN 1978, 172; V. HAN 1981c, 205.

⁶⁹⁶ I. LAZAR 2001, 71-74, 90-91, kat. 24-30, 36-43, 46; I. LAZAR 2019, 4.

⁶⁹⁷ P. KOROŠEC 1984, 107, 110, 116-119, Tab. I-II/1-20.

⁶⁹⁸ M. KOS 2007, 69-70.

⁶⁹⁹ R. BAROVIER MENTASTI, C. TONINI 2019, 39.

⁷⁰⁰ R. BAROVIER MENTASTI, C. TONINI 2019, 38-39, 73, Figs. 45-46.

⁷⁰¹ G. R. DAVIDSON 1940, 307, 309-310, Fig. 11/4, 12/4; G. R. DAVIDSON WEINBERG 1975, 137-138, Fig. 21-22.

⁷⁰² G. R. DAVIDSON 1940, 310, bilješka 15.

⁷⁰³ M. ILKIĆ ET AL. 2015, 12-14, kat. 18, 22-25.

nom je bačvaste ili cilindrične forme, dok su neki primjeri konusni, također s proširenim obodom, a dno im je ukrašeno apliciranom valovitom vrpcom (Kat. 69-89, 91-123). I venecijanski produkti su imali slične ukrase pri dnu posuda. Aplikacije niti (*a filli*) radile su se u Muranu od 1288.⁷⁰⁴ i bile učestali ukrasi u talijanskoj produkciji između 13. i 15. st.,⁷⁰⁵ a čaše s rebrima (*bicchieri incostati*) spominju se od 1313.⁷⁰⁶ Čaše s rebrima su u Veneciji mogle biti puhane u kalupu ili su bile s vertikalnim apliciranim nitima.⁷⁰⁷ Ti dekorativni elementi (niti, rebra) na čašama, nađenima na području zapadnog i središnjeg Balkana, mogli su nastati pod venecijanskim utjecajima dok je njihov oblik vjerojatno preuzet iz zapadnoeuropskih (njemačkih) radionica. Moguće je da su se takve čaše također radile u Bosni, koja je u to vrijeme bila dobrostojeća zbog rudnog bogatstva ali i ostalih proizvoda. O imućnosti svjedoči i brokat koji je nađen u grobu u Zgošći,⁷⁰⁸ a arhivski podaci navode da se osim iz Italije nabavljao iz Bagdada ili Cipra.⁷⁰⁹

Bosna u drugoj polovici 12. st. uspostavlja trgovačke veze sa stranim trgovačkim gradovima. S Dubrovnikom je Kulin ban sklopio ugovor 1189., čime Dubrovčani dobivaju povlastice u slobodi kretanja i trgovanja. Od kraja 13. st., kada se Šubići šire na Bosnu, jačaju bliski kontakti s dalmatinskim gradovima. Dubrovnik i u drugoj polovici 13. st. nastavlja trgovačke veze s Bosnom.⁷¹⁰ Nakon što su poraženi bibrirski knezovi, na vlast dolazi ban Stjepan II. iz bosanske dinastije Kotromanića. S njim su Dubrovčani imali teške pregovore i čak su se jedno vrijeme povukli iz trgovine u Bosni, ali su kasnije 1332. postigli sporazum.⁷¹¹ Ban Tvrtko bio je u dobrim odnosima s Dubrovčanima, pa im je potvrdio neke stare privilegije i privremeno ih je oslobodio plaćanja carina u Bosni.⁷¹²

Sredinom 13. st. u Srbiju pristižu Sasi koji su pridonijeli razvoju rudarstva i metalurgije. Oni se spominju u Bosni u 14. st. Na prijelazu 14. na 15. st. rudarstvo je vrlo razvijeno u unutrašnjosti Balkana.⁷¹³ Budući da se rudarstvo razvilo u 14. st. u Bosni i Srbiji, tamošnje stanovništvo imalo

je veću kupovnu moć, a nabavljali su i luksuzne staklene proizvode dubrovačkih i talijanskih staklara.⁷¹⁴ Također su uvozili staklene proizvode iz zapadnoeuropskih radionica. U njemačkim radionicama su se izrađivale čaše s rebrastom dekoracijom i gornjim proširenim dijelom, koji je zauzimao trećinu visine posude kao kod bosanskih čaša.⁷¹⁵

Ulomci čaša takve forme pretežno su nađeni u nasipnom kasnosrednjovjekovnom sloju uz utvrdu Sokol u Konavlima te u gustijerni unutar nje. Nađeno je više ulomaka s apliciranim plavim i tamno plavim nitima (Kat. 69-89; Sl. 76a-b). Ulomci su uglavnom od bezbojnog ili žućkastog, a rijetko od zelenkastog stakla. Niti su vodoravno aplicirane u više redova, ponekad je samo jedna nit aplicirana na obodu, a obično je deblja. Niti se razlikuju u debljini koja iznosi od 0,6-2 mm. No, ističe se jedan sitni ulomak sa smeđim apliciranim nitima nađen u zasipu kosturnice uz crkvu sv. Stjepana u Pustijerni u Dubrovniku (Kat. 89). Budući da je vrlo malih dimenzija, nije moguće pouzdano utvrditi o kojoj vrsti posude se radi, no vjerojatno je ulomak čaše. Neke čaše sa Sokola pored niti u gornjem dijelu imaju i rebrasti ornament u donjem dijelu posude. Ulomci su malih dimenzija, cca 1-5 cm, a rekonstrukcija je izvršena preko sačuvanih ulomaka (karakteristični ulomci oboda i stijenki s apliciranim nitima, profilacije prijelaza tijela na gornji dio čaše, ulomci nazupčane vrpce oko dna posude) i na temelju analogija (Sl. 76b). Te posude imaju širi izvučeni obod s niti na vrhu. Tijelo im se sužava i bačvastog je oblika (ponekad konusnog), uglavnom s reljefnim rebrima (Kat. 91-115; Sl. 76c-d), a dno je ukrašeno nazupčanom vrpcom (Kat. 116-123; Sl. 76c-d). Pronađeno je više ulomaka vrlo tankih stijenki bez dekoracije, koji su vjerojatno pripadali ovakvim čašama ili čašama koje uopće nisu bile ornamentirane. Iako su fragmenti vrlo usitnjeni, oni imaju sačuvane karakteristične detalje koji upućuju na to da ove čaše nisu bile sasvim jednakih tipoloških karakteristika.

U balkanskom zaleđu najviše je tako ukrašenih čaša. Pronađeni fragmenti s apliciranim nitima iz Kraljeve Sutje-

⁷⁰⁴ V. HAN 1981a, 36, bilješka 193.

⁷⁰⁵ D. WHITEHOUSE 1983, 116.

⁷⁰⁶ R. BAROVIER MENTASTI, C. TONINI 2019, 2; D. MINIĆ 1982, 20.

⁷⁰⁷ R. BAROVIER MENTASTI, C. TONINI 2019, 2.

⁷⁰⁸ I. ČREMOŠNIK 1949.-1950, 416.

⁷⁰⁹ D. KOVAČEVIĆ 1961, 181-182.

⁷¹⁰ D. KOVAČEVIĆ 1961, 9-11.

⁷¹¹ D. KOVAČEVIĆ 1961, 15-16.

⁷¹² D. KOVAČEVIĆ 1961, 22.

⁷¹³ V. SKARIĆ 1935, 29; D. KOVAČEVIĆ 1961, 146-152; M. GAJIĆ 2010, 17-18.

⁷¹⁴ V. HAN 1981a, 7.

⁷¹⁵ F. RADEMACHER 1933, T. 30/a-d.

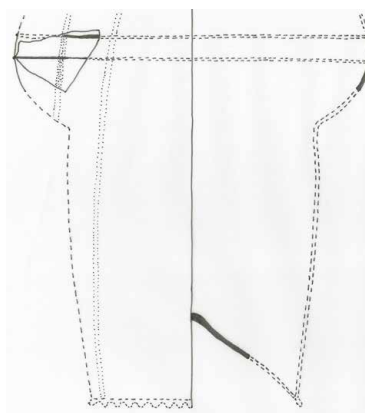

Sl. 76a. Ulomci čaša s apliciranim nitima (utvrda Sokol u Konavlima) (foto N. Topić)

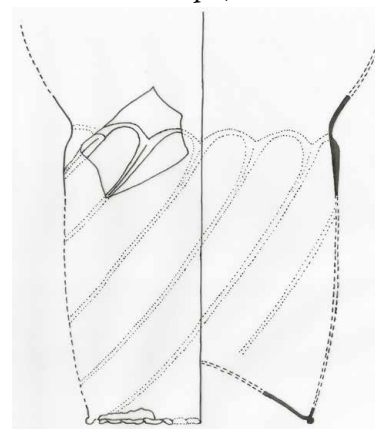

Sl. 76c. Ulomci čaša s rebrima izrađenim u kalupu i dna s apliciranim valovitim vrpčama (utvrda Sokol u Konavlima) (foto N. Topić)

ske su najbliže analogije ovdje obrađenim fragmentima s utvrde Sokola u Konavlima. U Kraljevoj Sutjesci ima i ulomaka s prozirnim, rijetko tamno smeđim nitima, dok se najčešće pojavljuju tamno plave niti. Ponekad je donji dio čaše ukrašen rebrima.⁷¹⁶ U Zgošći, u grobu pod stečkom, su pronađeni ulomci dviju staklenih posuda, ali i ostaci brokata, što ukazuje na ukop osobe koja je pripadala imućnijem staležu. Jedan ulomak stakla ima aplicirane tamne staklene niti.⁷¹⁷ Ulomci takvih čaša nađeni su i u Gračanici (Starom

Sl. 76b. Grafička rekonstrukcija čaše s apliciranim nitima (N. Topić)

Sl. 76d. Grafička rekonstrukcija čaše sa zakrivljenim rebrima (N. Topić)

Kaknju),⁷¹⁸ Mogorjelu,⁷¹⁹ Bobovcu,⁷²⁰ dvorcu Ščepangradu kod Blagaja (osim ulomaka s nitima, nađeni su i rebrasto ukrašeni ulomci, te ulomci s nazupčanom vrpcom oko dna, a datirani su prije 1480.),⁷²¹ Sokolu na Plivi (rub čaše s apliciranim staklenim nitima),⁷²² Lisičićima.⁷²³ U Srbiji su fragmenti s apliciranim nitima nađeni u Polimlju,⁷²⁴ na beogradskoj tvrđavi Gornji grad (čaša ukrašena plastičnim rebrima ispod aplicirane niti),⁷²⁵ u manastiru Banji, Stalaću,⁷²⁶ Studenici.⁷²⁷ Ulomci pronađeni na beogradskoj tvrđavi ukrašeni su bez-

⁷¹⁶ P. ANĐELIĆ 2004, 225-226.

⁷¹⁷ I. ČREMOŠNIK 1949.-1950, 416.

⁷¹⁸ LJ. KOJIĆ, M. WENZEL 1967a, 80-81, Fig. 9/8; LJ. KOJIĆ, M. WENZEL 1967b, 151, sl. 12/10; LJ. TOMIČIĆ 1975, 183-186.

⁷¹⁹ LJ. KOJIĆ, M. WENZEL 1967a, 81, 87; M. WENZEL 1977, 67.

⁷²⁰ P. ANĐELIĆ 2004, 149, 223-226; LJ. KOJIĆ, M. WENZEL 1967, 81-82, 87; M. WENZEL 1977, 64-67.

⁷²¹ M. WENZEL 1977, 67.

⁷²² I. BOJANOVSKI 1972, 54.

⁷²³ V. HAN 1981a, 42.

⁷²⁴ V. HAN 1981b, 179-180, sl. 5.

⁷²⁵ V. HAN 1969, 24.

⁷²⁶ V. HAN 1981a, 42.

⁷²⁷ S. STAMENKOVIĆ 2015, 362-364, sl. 1/12-14.

bojnim i tamno plavim nitima,⁷²⁸ također nazubljenim girlandama na dnu posude, a datiraju se u 13.-15. st.⁷²⁹ Na tvrđavi Rasu u Srbiji nađen je ulomak zelenog stakla s tamno plavom apliciranom trakom.⁷³⁰ Ulomci takve boje stakla i niti nađeni su i na utvrđi Sokolu u Konavlima (Kat. 85-86). U Kotoru su pronađeni malobrojni ulomci s apliciranim nitima koji su pripadali čašama s proširenim obodom.⁷³¹

U Novom Brdu na Kosovu pronađeni su sljedeći nalazi: zdjelica-čaša koja ima apliciranu plavu nit pod obodom i nazubljenu traku oko dna te rebra izvedena puhanjem u kalup.⁷³² Također su dokumentirani ulomci čaše s istim ornamentom.⁷³³

Osim u dubljem balkanskom zaleđu, bliske analogije uglavnom s nitima plave boje nalazimo na obali i u bližem jadranskom zaleđu: u Vidu kod Metkovića,⁷³⁴ Bribiru,⁷³⁵ Splitu,⁷³⁶ Baba lokvi,⁷³⁷ Čačvini kod Trilja.⁷³⁸ Vodoravno aplicirane niti uobičajene su na posudama pronađenim u balkanskom zaleđu i duž istočnojadranskog zaleđa. U obalnim gradovima se pojavljuju tako ukrašeni fragmenti, no tipološki se razlikuju od onih iz zaleđa jer se uglavnom radi o konusnim čašama. Na dubrovačkom području tako ukrašeni ulomci posuda pronađeni su na lokalitetima Sv. Ilija na Lopudu i Sv. Srđ na Koločepu.⁷³⁹ U Dubrovniku, u crkvi sv. Stjepana, nađen je ulomak od zelenog stakla sa smeđim nitima (Kat. 89), zatim ulomci s tamno plavim nitima iz Dubrovačke katedrale te ulomak iz istraživanja Kneževa dvora. Ostali lokaliteti u Gradu, s kojih sam dobila materijal na uvid, nisu dali tako ukrašene ulomke, pa mišljenje da su tako ukrašene posude (bačvaste forme s proširenim gornjim dijelom) mogle nastati u dubrovačkim radionicama, trenutno nije uvjerljivo. No, buduća istraživanja mogu donijeti drugačiju sliku.

Za zeleni ulomak s tamno smeđim nitima (Kat. 89) analogiju nalazimo u Kraljevoj Sutjesci.⁷⁴⁰ Dubrovački fra-

gment je nađen u grobu 8 uz sjeverni vanjski zid crkve sv. Stjepana. Pronađen je na razini grobnice koja je analizom ¹⁴C datirana u 12. st., a budući da je na toj poziciji pronađen i korijen, lako je moguće da je fragment propao na dno grobnice do ranijih ukopa, a i gornji zasip grobnice sadržavao je ulomke koji se datiraju od 14. do 16. st.

U Splitu, u istraživanju Dioklecijanove palače, nađeni su rijetki ulomci koji imaju karakteristike stakla s bosanskih lokaliteta. Fragmenti oboda čaša s apliciranim plavim nitima⁷⁴¹ mogu biti produkti venecijanskih, ali i balkanskih radioničkih centara. Ta cirkulacija trgovačke robe uklapa se u tadašnje političke prilike. Split je već u 13. st. uspostavio dobre odnose i trgovačke veze s napuljskim dvorom te je postao glavni posrednik za trgovinu između Napulja i hrvatsko-ugarske države. Tada je oživjela trgovina s balkanskim zaleđem, što je pospješeno i dolaskom Šubića na vlast u Bosni. Ban Mladen početkom 14. st. dodjeljuje splitskim trgovcima pravo na slobodnu trgovinu u Bosni.⁷⁴² Split i Kotor su za sada jedini obalni gradovi u kojima je nađeno staklo koje najviše nalikuje bosanskim nalazima. U Dubrovniku takvih nalaza nema puno i nakon brojnih istraživanja. Dubrovčani su staklene predmete uglavnom nabavljali u talijanskim središtima, no imali su i vlastitu produkciju. U Dubrovniku se staklarstvo pojavljuje nešto ranije nego u Bosni, no ubrzo naglo zamire produkcija, pa je moguće da muranski majstori odlaze u Bosnu. Kad napadaju Turci, radionice u Bosni prestaju s radom, a početkom 15. st. oživljava dubrovačko staklarstvo.

Po svemu sudeći, te čaše se nisu proizvodile u Dubrovniku, jer u vrijeme njihova nastanka (druga polovica 14. - početak 15. st.) dubrovačke radionice nisu aktivne prema arhivskim podacima. Sama činjenica da nalaza takvih čaša u Dubrovniku nema puno i nakon više provedenih istraživanja, za sada upućuje da Dubrovnik nije produkcijski izvor

⁷²⁸ V. HAN 1978, 169, 171, T I/1,3.

⁷²⁹ V. HAN 1978, 169, 171, T I/1, 3, 4.

⁷³⁰ M. POPOVIĆ 1999, 241, 340, kat. 348-9, sl. 196/16.

⁷³¹ M. KRIŽANAC 1997, 191-192, sl. 11 / 82-86.

⁷³² M. ČOROVIĆ-LJUBINKOVIĆ 1966, 244.3, Fig. 1a-1b; LJ. KOJIĆ, M. WENZEL 1967b, 151-152, sl. 12/7; E. ZEČEVIĆ 2012, 415, Fig. 1/b.

⁷³³ E. ZEČEVIĆ 2012, 416, Fig. 2/d.

⁷³⁴ Z. BULJEVIĆ 1998, 131-140.

⁷³⁵ V. DELONGA 1987b, 98-99, kat. 90-91, T. VI. 1-3, T. VII. 1-4.

⁷³⁶ M. R. DEMAINE 1979, 129, 137, M 25-30.

⁷³⁷ I. ANTERIĆ 2011, 139-140, 151-152, sl. 10-11 ; I. ANTERIĆ 2013, 31-32, kat. 9-11.

⁷³⁸ LJ. GUDELJ 2000, 177-178.

⁷³⁹ V. HAN 1981a, 42, T. III/2, T. IV/2,4.

⁷⁴⁰ P. ANĐELIĆ 2004, 225.

⁷⁴¹ M. R. DeMAINE 1979, 129, 132, 135, M 129-130.

⁷⁴² D. KOVAČEVIĆ 1961, 10.

takvih nalaza. Dubrovački arhiv ne spominje produkciju stakla u balkanskom zaleđu, što ne znači da te radionice u unutrašnjosti Balkana nisu bile aktivne i uspješne u to vrijeme. Moguće je da dubrovački arhiv u nekim slučajevima ne donosi potpune podatke, no kako drugi arhivi s ovog područja nisu sačuvani,⁷⁴³ moramo se osloniti na podatke koji su preostali, a osobito na arheološke nalaze i kemijske analize.

Ornament staklenih plavih niti i rebara često dolazi u kombinaciji, izveden na čašama od žućkastog stakla. Ulomci tako dekoriranih čaša pronađeni su na utvrđi Sokolu u Konavlima (Kat. 87-88). Izvrsni analogni primjeri su čaše iz Kraljeve Sutjeske,⁷⁴⁴ Ščepangrada kod Blagaja,⁷⁴⁵ Biskupa,⁷⁴⁶ Novog Brda,⁷⁴⁷ Ravne Trešnje,⁷⁴⁸ Trgovišta kod Novog Pazara.⁷⁴⁹ Kombinirani ukras rebara i niti također je prisutan na čaši iz Gračanice kod Visokog,⁷⁵⁰ no razlikuje se od ostalih posuda po načinu izvedbe rebara, koja su u ovom slučaju zakrivljena. Majstor ih može učiniti zakrivljenima ili spiralnima držeći alatom kraj staklenog mjehura nepomičnim dok okreće puhačku lulu.⁷⁵¹ Nekoliko takvih ulomaka je nađeno na utvrđi Sokolu u Konavlima, a izrađeni su od prozirnoga žućkastog stakla (Kat. 91-97; Sl. 76d). Aplicirane niti se ne naziru u gornjem dijelu, no moguće je da su bile aplicirane iznad, na dijelu koji nije sačuvan. Osim u

Gračanici i na Sokolu, čaše s dijagonalnim rebrima nađene su i u Vidu kod Metkovića.⁷⁵²

Vertikalna rebra su učestalija, pa ulomci s dijagonalnim rebrima pripadaju u rjeđe primjere. Čaše s rebrima ili nitima imale su oko dna nazubljeni rub. Tijelo posude je često blago izbočeno, za razliku od oboda koji je sasvim izvučen. Kod dobro sačuvanih nalaza s Balkana obod iznosi 1/3 ili 1/2 ukupne veličine čaše. Prijelaz gornjega proširenog dijela prema tijelu čaše nikad nije naznačen apliciranom niti, za razliku od kapljicastih čaša koje ju često imaju.⁷⁵³

Čaše dekorirane vertikalnim rebrima pronađene su na Bribiru,⁷⁵⁴ u Zadru,⁷⁵⁵ u istraživanju kasnosrednjovjekovnog sela Baba lokve u Kaštelima,⁷⁵⁶ u Splitu,⁷⁵⁷ gdje su nađeni i ulomci čaša s nazupčanom vrpcom oko dna.⁷⁵⁸ Takvi nalazi pronađeni su i na utvrđi Čačvini kod Trilja,⁷⁵⁹ u Vidu kod Metkovića,⁷⁶⁰ u Župi dubrovačkoj (u zasipu grobova uz crkvu sv. Đurđa),⁷⁶¹ te u istraživanju lokaliteta Sv. Ilija na Lopudu.⁷⁶² Slični nalazi poznati su iz BiH⁷⁶³ i Srbije,⁷⁶⁴ a u srednjovjekovnom Svaču (Crna Gora) također se koristilo slično staklo. Među malobrojnim nalazima su i ulomci čaša s rebrastom dekoracijom i dna čaša s apliciranim valovitim vrpčama,⁷⁶⁵ no čaše nisu bačvaste nego konusne forme. Također su rebraste čaše nađene u Starom Baru.⁷⁶⁶ Gornji dio

⁷⁴³ Od arhiva vezanih uz bosanske gradove, sačuvan je samo dio Arhiva bosanske franjevačke vikarije, no preko dostupnih podataka nisu poznati dokumenti koji bi upućivali na staklene predmete (D. KOVAČEVIĆ-KOJIĆ 1978, 341-342).

⁷⁴⁴ P. ANĐELIĆ 2004, 226.

⁷⁴⁵ M. WENZEL 1977, 64, Fig 1/d, g.

⁷⁴⁶ M. VEGO 1957, 132-134; M. WENZEL 1977, 64, Fig 1/c.

⁷⁴⁷ M. ČOROVIĆ-LJUBINKOVIĆ 1966, Pl. II. Figs. 1, 3; LJ. KOJIĆ, M. WENZEL 1967b, 151-152, sl. 12/7; V. HAN 1969, 14-15, 22, 24, sl. 1; E. ZEČEVIĆ 2012, 415-416, Fig. 1/b, Fig. 2/d.

⁷⁴⁸ F. VON LUSCHAN 1921, 659-661, Fig. 4a-4b; M. WENZEL 1999, 33, 184-185, sl. 3a, 3b.

⁷⁴⁹ D. MINIĆ 1982.

⁷⁵⁰ LJ. KOJIĆ, M. WENZEL 1967a, 80-81; LJ. KOJIĆ, M. WENZEL 1967b, 146, sl. 12/10; M. WENZEL 1977, 64, Fig 1/f.

⁷⁵¹ W. GUDENRATH 2001, 55, 61, Fig. 45.

⁷⁵² Z. BULJEVIĆ 1998, 129-130, 166, kat. 9.

⁷⁵³ M. WENZEL 1977, 65.

⁷⁵⁴ V. DELONGA 1987b, 100, Tab. VIII-X.

⁷⁵⁵ K. GUSAR, D. VUJEVIĆ 2009, 239, 246, T.4/8.

⁷⁵⁶ I. ANTERIĆ 2011, 140, 152-153, sl. 12; I. ANTERIĆ 2013, 32, kat. 12.

⁷⁵⁷ M. R. DEMAINE 1979, 128, 134, M 3-6.

⁷⁵⁸ M. R. DEMAINE 1979, 129, 134-135, M 17 – 24.

⁷⁵⁹ LJ. GUDELJ 2000, 177-178.

⁷⁶⁰ Z. BULJEVIĆ 1998, 129-131, 166-168, kat. 9-18.

⁷⁶¹ M. PERKIĆ 2008, 82-83, 114, kat. 19-20, T. 23 / 6-7.

⁷⁶² V. HAN 1981a, 43.

⁷⁶³ P. ANĐELIĆ 2004, 224-227; LJ. KOJIĆ, M. WENZEL 1967, 80-82, 86-87; M. WENZEL 1977, 64-66; V. HAN 1981a, 262, Tab. VIII/1.

⁷⁶⁴ V. HAN 1981a, 262, Tab. VIII/2,3.

⁷⁶⁵ E. ZEČEVIĆ 1989, 115-116, T. II/22.

⁷⁶⁶ M. FERRI 2008, 60-62, Plate 2.5.3. / 1108/2; M. FERRI *ET AL.* 2013, 139, 142, fig. 5.56/1-2.

im nije zaobljen, ali podsjeća na tip čaša koje su nađene u balkanskom zaleđu i na nalaze iz Svača.

Na utvrđi Sokolu u Konavlima nađeno je više ulomaka ukrašenih vertikalnim rebrima (Kat. 98-111; Sl. 76c), koja su izvedena puhanjem u kalup. Ulomci su uglavnom žučkaste boje, rijetko su bezbojni, a jedan je svijetlo maslinasto zelene boje. Izvrsne paralele također nalazimo u balkanskom zaleđu u Kraljevoj Sutjesci, gdje je nađeno 700-800 ulomaka tako ukrašenog stakla. Te čaše uglavnom su rađene od žučkastog i bezbojnog stakla, a rjeđe od zelenkasto plavog i smeđeg stakla. Imaju bačvasto tijelo i vrlo proširen gornji dio.⁷⁶⁷ Rebra se sastaju u središtu dna, no nikad ne prelaze u gornji prošireni dio čaše. Ojačani rubovi dna su tordirane trake, a dno je konkavno. Gornje proširenje iznosi 1/3 do 1/4 ukupne visine čaše. Gornji prošireni dio je također ukrašen staklenim nitima. Rubne niti su obojene tamno plavom, svijetlo plavom ili zelenkasto plavom bojom. Na nekima su rebra plitka i jedva vidljiva, dok su na drugima vrlo plastična, na što utječe i veličina čaše.⁷⁶⁸

Staklo s rebrastim ukrasom zastupljeno je i na Bobovcu (10-ak ulomaka),⁷⁶⁹ a taj tip dekoracije imaju i čaše iz Gračanice⁷⁷⁰ te ulomci iz Blagaja.⁷⁷¹ U selu Biskupu kod Konjica u nekropoli obitelji Sanković, u grobu 6 (sarkofag ispod stečka), pronađena je staklena čaša ukrašena rebrima koja se ne nastavlja pri dnu, a staklo je tamno crvenkaste boje s ostatkom priloga hrane.⁷⁷² Čaša se datira u 14. st. (nešto prije 1373.).⁷⁷³ No, u to vrijeme, prema dubrovačkom arhivu, staklarske radionice u Dubrovniku nisu aktivne, pa nije vjerojatno da su ove čaše tamo izrađene. Također je takav ukras zastupljen i na nalazima iz manastira Studenice,⁷⁷⁴ manastira Mileševa, Trgovišta-Pazarišta i Crkvine kod Čačka.⁷⁷⁵

Rijetki ulomci čaša s utvrde Sokola imaju specifičnu reljefnu dekoraciju, a radi se o ukrasu arkada (Kat. 112-115). Fragmenti su žučkaste boje, sačuvani su dijelovi koji tvore prijelaz između vertikalnog rebra i luka arkade. Takvi

fragmenti već su pronađeni u Ščepangradu kod Blagaja⁷⁷⁶ i u Starom Kaknju.⁷⁷⁷

Sva dna s nazupčanom vrpcom također su pronađena uz utvrdu Sokol u Konavlima (Kat. 117-123), osim jednog koji je nađen u sloju s kasnosrednjovjekovnim materijalom uz samostan sv. Marije od Kaštela u Dubrovniku (Kat. 116). Taj ulomak čaše, prema stratigrafskom kontekstu, može biti import s Levanta, ali i produkt venecijanskih radionica.

Nakon brojnih primjera i komparacija s objavljenim nalazima, osobito onima iz Bosne, možemo, na temelju tipološko-stilskih karakteristika ulomaka, zaključiti da su se na utvrđi Sokolu u Konavlima i u Kraljevoj Sutjesci upotrebljavali vrlo slični tipovi posuda te da su zasigurno imali isti ili sličan izvor nabave tih staklenih predmeta. Nalazi se datiraju u 14. i 15. st. Ako uzmemo u obzir da je Sokol tek od 1423. pod dubrovačkom vlašću, a da se u Dubrovniku od druge polovice 14. st. pa do navedene godine nije proizvodilo staklo (bar prema arhivskim podacima), sve upućuje na venecijansku ili domaću bosansku produkciju (gdje su vjerojatno postojale pokretne radionice za izradu stakla, inspirirane uvezenim zapadnoeuropskim staklenim posudama). Talijanski i španjolski trgovci dolaze k bosanskim kraljevima, pa u to vrijeme sigurno ne trebaju Dubrovčane da im budu posrednici za sve poslove.

Tadašnji istraživači iznijeli su niz teorija o porijeklu staklenih čaša s nitima i rebrima nađenim u balkanskom zaleđu. Jedna od njih bila je „apulska“ teorija M. Wenzel i Lj. Kojić,⁷⁷⁸ koja je već ranije naišla na kritike. Njihovo mišljenje je bilo da su korintski majstori osnovali radionice u Apuliji, a da je staklo odatle preko Dubrovnika stizalo u Bosnu. No, apulsko staklo je ranije (1250.-1300.), a bosanski nalazi pripadaju drugoj polovici 14. i početku 15. st. Ne podudaraju se sva tipološko-stilska obilježaja i kronologija bosanskih i južnoitalskih nalaza. Također je koncentracija tih nalaza zabilježena samo u Bosni i obalnom zaleđu, koje je bilo pod Bosnom ili je imalo jake veze s njom.

⁷⁶⁷ P. ANĐELIĆ 2004, 224, 233.

⁷⁶⁸ P. ANĐELIĆ 2004, 224-225.

⁷⁶⁹ P. ANĐELIĆ 2004, 233.

⁷⁷⁰ LJ. KOJIĆ, M. WENZEL 1967a, 80-81; LJ. KOJIĆ, M. WENZEL 1967b, 146, sl. 12/10; M. WENZEL 1977, 64, Fig 1/f.

⁷⁷¹ P. ANĐELIĆ 2004, 233; M. WENZEL 1977, 64, Fig 1/d, g.

⁷⁷² M. VEGO 1957, 132; D. KOVAČEVIĆ-KOJIĆ 1978, 334.

⁷⁷³ M. VEGO 1957, 133-134. Po svoj prilici se radi o grobu kaznaca (feudalna dvorska titula, bizantskog ili zapadnog porijekla (LJ. KOJIĆ, M. WENZEL 1967a, 78, bilješka 9) Sanka koji je prijateljvao s Dubrovčanima i zauzimao se za njih na bosanskom dvoru (M. VEGO 1957, 137).

⁷⁷⁴ S. STAMENKOVIĆ 2015, 362-364, sl. 1/10-11.

⁷⁷⁵ V. HAN 1981a, 81, bilješka 247.

⁷⁷⁶ P. ANĐELIĆ 1975, 170, Tab. III / 9; M. WENZEL 1977, 64, Fig, 1/g.

⁷⁷⁷ P. ANĐELIĆ 1975, 170, Tab. III / 11.

⁷⁷⁸ LJ. KOJIĆ, M. WENZEL 1967a, 88-90; LJ. KOJIĆ, M. WENZEL 1967b, 150-151.

P. Anđelić je smatrao da je staklo nađeno u BiH zapadnjačke provenijencije jer su u to vrijeme staklarske radionice u Veneciji već bile nadaleko poznate, a sav materijal iz BiH datira se u 14./15. st. i odgovara venecijanskim proizvodima. No, nije odbacio ni ostale staklarske centre koji su bili povezani s Bosnom u to vrijeme. Trgovački ugovori između bosanskih vladara i Venecije uvijek su se obnavljali. Sjevernoitalski gradovi trgovali su s Bosnom intenzivno, u Kraljevstvu Sutjesku i Bobovac pristizala je keramička roba iz Faenze, a vjerojatno i staklo. U Bosnu je također pristizalo i staklo koje upućuje na srednjoeuropske centre (Njemačka).⁷⁷⁹

B. Krekić je smatrao da su venecijanski majstori još od 14. st. organizirali radionice po Balkanu.⁷⁸⁰ Pretpostavku o mogućem postojanju staklarske radionice u unutrašnjosti Balkana također je iznijela Lj. Tomičić.⁷⁸¹

Staklo s kapljicama ili nitima, rebrima i girlandom oko dna nađeno je ponajviše na bosansko-hercegovačkim lokalitetima (Kraljeva Sutjeska, Bobovac, Ščepangrad – Blagaj, Veličani, Biskup, Sokol na Plivi), sporadično u Srbiji i Kosovu (radi se o središtima s kojima je Bosna bila trgovački povezana: Novo Brdo, Novi Pazar, Prijepolje). Ima ga na nekim lokalitetima koji su u prošlosti bili izuzetno povezani s Bosnom na sljedeće načine: trgovački (Split, Zadar), ili su bili pod njezinom vlašću (Sokol u Konavlima, Vid kod Metkovića), ili se vladari iz tih krajeva šire na Bosnu poput Šubića koji dolaze u 13. st.⁷⁸² (na njihovom posjedu Bribiru u zadarskom zaleđu ima takvog stakla) (Karta 9). Iz navedenoga je jasno da to staklo ima veliku povezanost s Bosnom (osim u iznimnim slučajevima). No, je li se tamo i izrađivalo? Jesu li talijanski ili njemački staklari dolazili raditi staklo u Bosnu koja je tada bila vrlo moćna i mogla si je priuštiti taj luksuz? Kemijske analize upućuju na venecijansku proizvodnju toga stakla (*vitrum blanchum*), no ne isključuju sasvim lokalnu produkciju.⁷⁸³ Arhivski podaci nam ne prenose informacije o proizvodnji stakla u zaleđu, iako je bilo sasvim uobičajeno da dubrovački zanatlije raznih profesija (zlatari, graditelji, klesari, slikari, ljevači topova) borave u gradskim naseljima srednjovjekovne Bosne i pružaju svoje usluge. Također se spominju zadarski, šibenski te srednjoeuropski majstori.⁷⁸⁴ Iako ne postoje podaci o staklarima, ne

znači da ih tamo nije bilo, kao i nekih drugih profesija. No, to pitanje će za sada još ostati otvorenim.

Dakle, moguće je da je ovo staklo nađeno najviše na području Bosne i Hercegovine, sporadično u Srbiji, Kosovu i jadranskom zaleđu, uvezeno iz venecijanskih radionica ili da su ga muranski majstori izrađivali u Bosni. Nije bilo neobično da venecijansko-muranski majstori primaju narudžbe u Veneciji i tamo izrađuju forme prilagođene tržištu. No, te forme i ukrasi (bačvasto tijelo s raširenim gornjim dijelom, s rebrima i apliciranim nitima) gotovo nigdje nemaju identične paralele (najbliži su im nalazi iz Njemačke i Češke, no postoje razlike), pa ih se može promatrati i kao regionalne tipove tako ornamentiranog stakla. Zanimljivo je da su čaše vrlo slične tipologije i ukrasa nađene u Češkoj, a datiraju se također u isti period (druga polovica 14. st. - početak 15. st.).⁷⁸⁵ Ulomci čaše iz bunara u Plzeňu, iz sredine 15. st., imaju prošireni gornji dio čaše s apliciranom plavom niti na otvoru, dok je donji dio ukrašen rebrima (s apliciranim plavim točkicama) izvedenim u kalupu. Čaša je većih dimenzija (visina je 15,6 cm, a promjer oboda 15 cm)⁷⁸⁶ i slična je sokolskim nalazima. Moguće je da su ih proizvele grupe muranskih i njemačkih majstora koje su radile po središnjoj Europi i Balkanu u vrijeme kad se njihove radionice zatvaraju radi preuredbi.

1.1.3. ČAŠE NA STOPI

a) Čaša na prstenastoj stopi bez ukrasa

Dno novovjekovne čaše na prstenastoj stopi (Kat. 124) nađeno je u istraživanju područja nekadašnje ljevaonice uz kulu Gornji ugao u Dubrovniku, u novovjekovnom nasipnom sloju punom građevinskog šuta i drugačijeg otpada. Od oplošja se sačuvao vrlo mali donji dio, bez ukrasa. Oplošje je kružne forme s vanjske strane, dok je unutrašnjost poligonalna. Analogni primjer nije pronađen, pa trenutno nije moguće odrediti potpunu formu čaše. Čaše na stopi s poligonalnim oplošjem drugačije izvedbe nađene su u Franjevačkom samostanu u Osijeku. Datirane su u prvu polovicu 18. st., a izrađene su u češkim ili njemačkim radionicama.⁷⁸⁷

⁷⁷⁹ P. ANĐELIĆ 2004, 232-233.

⁷⁸⁰ B. KREKIĆ 1966, 20.

⁷⁸¹ LJ. TOMIČIĆ 1975, 185-186.

⁷⁸² D. KOVAČEVIĆ 1961, 10.

⁷⁸³ N. TOPIĆ ET AL. 2019a, 2357, 2362.

⁷⁸⁴ D. KOVAČEVIĆ-KOJIĆ 1978, 201-222.

⁷⁸⁵ D. HEJDOVÁ 1975, 147-148, Fig. 15 - III/3a, III/3b, III/4.

⁷⁸⁶ D. HEJDOVÁ, B. NECHVÁTAL 1970, 92, 94-95, Fig. 7/39.

⁷⁸⁷ R. BIONDIĆ 2007, 170-173, kat.

b) Čaša s girlandoidno-latičastom stopom

S istog lokaliteta kao i prethodni ulomak je fragment čaše na stopi izrađen u kalupu (Kat. 125). Stopa je blago konkavna i ima girlandoidno-latičasti rub. Oplošje čaše je ukrašeno naizmjeničnim zonama s vertikalnim linijama i koncentričnim lukovima. Budući da nije sačuvan veći dio oplošja, a analogni primjer nije pronađen, možemo samo pretpostaviti da se radi o konusnoj čaši. Moguće je da je riječ o češkoj produkciji 18. st. Novovjekovne čaše na stopi nađene su u Franjevačkom samostanu u Osijeku, no one su glatke i nemaju na ovaj način ukrašene stope i oplošja.⁷⁸⁸

Nalazi s ovog dubrovačkog lokaliteta su vjerojatno, kao i već spomenute novovjekovne čaše češke produkcije, odbačeni s građevinskim šutom nakon nekog potresa jer je prostor među kulama Minčetom i Gornjim uglom služio kao takav deponij.

1.1.4. ČAŠE NA STALKU

Čaše na stalku (engl. *stem goblets*) u kasnom srednjem vijeku upotrebljavane su za pijenje vina, a uglavnom su ih koristili kler i plemstvo.⁷⁸⁹ Od svih nalaza koji se ovdje obrađuju, čaše na stalku su najbrojnije, tipološki najraznovrsnije i najbolje sačuvane, mada ni jedna nije nađena cjelovita zbog krhkosti (Kat. 126-227). Rađene su od nekoliko segmenata (čašica, stalaka i stopa) koji su spajani, a vrlo rijetko su izrađene u jednom dijelu. Čašice (recipijenti) su se sačuvale u manjem opsegu, uglavnom se radi o ulomcima

bez ukrasa, dok je nekoliko nalaza izrađeno pomoću kalupa ili optičkim puhanjem. Stalci su raznovrsno ukrašeni i predstavljaju tipološki bogat repertoar. Stope uglavnom imaju uvijene krajeve, no ponekad su ravne bez uvijenog završetka.

Čaše na stalku bile su poznate još u ranije rimsko doba,⁷⁹⁰ osobito su se radile u kasnoj antici i predstavljaju mediteranski tip posude, a nalazi pripadaju 4. st. ili kasnijem periodu. To su bile čaše s malim stalkom i stopom. Najraniji primjeri takvih čaša potječu s crnomorskog područja, ima ih po Sredozemlju,⁷⁹¹ učestale su na Bliskom Istoku (Gerasa), a nađene su i u Sirakuzi, Rimu,⁷⁹² također u langobardskim nekropolama Noceri Umbri i Castel Trosinu.⁷⁹³ Takve čaše nalaze se u postavima muzeja u Akvileji i Torcellu.⁷⁹⁴ Slične čaše, nastale u prijelaznom periodu s kasne antike na rani srednji vijek, dokumentirane su i na istočnoj obali Jadrana i u njezinu zaleđu: u Červar Portu kod Poreča,⁷⁹⁵ Podvršju,⁷⁹⁶ Srimi kod Šibenika,⁷⁹⁷ Putalju kod Kaštel-Sućurca,⁷⁹⁸ Gati- ma kod Omiša,⁷⁹⁹ na Majsanu kod Korčule,⁸⁰⁰ u Saloni,⁸⁰¹ Ublima na Lastovu,⁸⁰² Vidu kod Metkovića,⁸⁰³ na Mljetu,⁸⁰⁴ na utvrđi Sokolu u Konavlima.⁸⁰⁵

Nalazi čaša na stalku s nekropole na Ždrijacu u Ninu povezuju se s franačkom produkcijom,⁸⁰⁶ bizantskim venecijanskim ranosrednjovjekovnim filijalama⁸⁰⁷ ili se određuju kao produkti sjevernojadranskih radionica.⁸⁰⁸ Ta vrsta staklenih predmeta također se proizvodila u bizantskom Korintu.⁸⁰⁹ Čaše na stalku su se u renesansi proizvodile u

⁷⁸⁸ R. BIONDIĆ 2007, 163-173.

⁷⁸⁹ R. LIEFKES 1997, 38, fig. 39.

⁷⁹⁰ C. ISINGS 1957, 103, Form 86, čaša na stalku koji čini kuglica, kraj 2. st.

⁷⁹¹ I. FADIĆ 1994, 213.

⁷⁹² C. ISINGS 1957, 139-140, Form 111.

⁷⁹³ C. ISINGS 1957, 140.

⁷⁹⁴ C. FISKOVIĆ 1983, 77.

⁷⁹⁵ Z. ETTINGER STARČIĆ 2006, 256-258, sl. 11.

⁷⁹⁶ Š. PEROVIĆ 2012.

⁷⁹⁷ I. FADIĆ 2005, 221-119, 233-234, sl. 2, kat. 16-18.

⁷⁹⁸ I. FADIĆ 1992, 63-66, T. 1 / 1-2; T. 3/1.

⁷⁹⁹ I. FADIĆ 1994, 213-215, 221.

⁸⁰⁰ C. FISKOVIĆ 1983, 76-77, sl. 18. 19.

⁸⁰¹ Z. BULJEVIĆ 1994, 259, 262, kat. 14-15.

⁸⁰² I. FADIĆ 1994, 214.

⁸⁰³ Z. BULJEVIĆ 2002, 171, 192, kat. 25.

⁸⁰⁴ V. HAN 1981a, 135, T. XI/1.

⁸⁰⁵ N. TOPIĆ *ET AL.* 2021, 201, 249, T. XXVII/10.

⁸⁰⁶ J. BELOŠEVIĆ 1980, 128-130, T. LXXXVII-

⁸⁰⁷ Š. PEROVIĆ 2010, 49.

⁸⁰⁸ T. MILAVEC 2018, 240-244, 247-248, Figs. 2-3.

⁸⁰⁹ G. R. DAVIDSON 1940, 310; G. R. DAVIDSON WEINBERG 1975, 138-139.

Italiji. Sporadično se pojavljuju u balkanskom zaleđu (Irgovište-Ras,⁸¹⁰ Stalać,⁸¹¹ Pečka patrijaršija⁸¹²), dok je u Dubrovniku pronađeno mnoštvo takvih nalaza koji su ovdje obrađeni. Ti nalazi predstavljaju čaše na stalku s diskoidalnom stopom. Bolje su sačuvani stalci čaša, dok su im čašice i stope u lošijem stanju. Zastupljene su čaše na stalku u obliku balustra, čaše na šupljem stalku, zatim čaše sa stalkom u obliku lavlje maske (što simbolizira Mletačku Republiku), čaše s diskoidalnim / kugličastim zadebljanjima na stalku i slične varijacije (Sl. 77-85, 87-88). Takav tip čaša je brojan, a moguće je da se radi o dubrovačkoj proizvodnji 16. st. No, ne treba isključiti mogućnost da nalazi potječu iz muransko-venecijanskih ili drugih zapadnoeuropskih radionica jer ima i primjeraka koji se datiraju u kraj 16. st. te kroz 17. ili 18. st., dakle, u vrijeme kad dubrovačke radionice stakla više nisu aktivne. U venecijanskom renesansnom staklarstvu tehnika puhanja stope na posudama doseže vrhunac, a prenesena je iz radionica u islamskim zemljama. Venecijanski staklari su razradili dekorativne elemente poput dugmeta, kuglica te stalaka čaša.⁸¹³ Kod gotovo svih čaša na stalku se primjećuje zelenkasti, žučkasti, sivkasti ili svijetlo bordo ljubičasto ton, što je posljedica dekolizacije željeza manganom.⁸¹⁴

Analogije čašama koje se ovdje obrađuju nalazimo među vrlo sličnim materijalom pronađenim ranije u Dubrovniku i brodolomu kod otoka Koločepa,⁸¹⁵ zatim u brodolomu kod hridi Gnalića kod Biograda n/m⁸¹⁶ te u Zadru.⁸¹⁷ Čaše na stalku, među ovim dubrovačkim materijalom, predstavljaju luksuzne posude. Njihov veliki broj svjedoči o višem životnom standardu u dubrovačkim samostanima jer su tamo nađene u najvećem broju. Budući da su redovnice dolazile iz građanskih i iz vlasteoskih obitelji,⁸¹⁸ donosile su i miraz sa sobom, pa su si mogle priuštiti skupocjene predmete od stakla i keramike. No, takvih nalaza ima i u svjetovnim objektima, što ukazuje i na upotrebu tih predmeta među ostalim stanovništvom. Na području nekadašnje ljevaonice

u jezgri Dubrovnika, utvrdi Sokolu u Konavlima i Kneževu Dvoru na Lopudu pronađen je znatno manji broj čaša na stalku, što upućuje na to da je upotreba takvih staklenih predmeta bila manje raširena izvan sakralnih objekata. Redovnici su, prema dosadašnjim nalazima, koristili puno širi i skuplji repertoar staklenih predmeta od ostalih, pa i imućnijih građana u kasnom srednjem i ranom novom vijeku. No, to se poslije, kroz 19. i 20. st., promijenilo: stakleni predmeti postali su dostupnijima širem krugu korisnika.⁸¹⁹

Sve čaše na stalku pripadaju razdoblju od kasnog 15. do 18. st. Porijeklo im je raznovrsno: venecijansko, talijansko, dubrovačko, zapadnoeuropsko. Ukrašen je izveden različitim tehnikama: u kalupu (rebra, lavlje maske), različitim staklarskim alatima i apliciranjem (ručke). Čaše su izrađene u različitim bojama, ali prevladavaju tonovi sive, zelene i bordo ljubičaste. Uglavnom su sačuvani kao fragmenti zbog njihove krhke prirode, ali i stratigrafskog konteksta (nađeni su u nasipnim slojevima). No, bilo ih je moguće grafički rekonstruirati na temelju ostataka i analognih primjera. Stratigrafski kontekst u Dubrovniku uglavnom nije čist jer postoji dosta nasutih slojeva koji sadrže materijal iz nekoliko stoljeća – od kasnoga srednjeg do novog vijeka. To je ponajviše uzrokovano potresima koji su u Gradu bili učestali. Zbog navedenih okolnosti, bilo je potrebno koristiti analogne primjere za precizniju dataciju nalaza.⁸²⁰

a) Čaša na stalku s čašicom ukrašenom rebrima

Među nalazima se ističe ulomak recipijenta (Kat. 126) pronađen u istraživanju područja nekadašnje ljevaonice uz kulu Gornji ugao u jezgri Dubrovnika. Čašica u donjem dijelu ima ukras rebara izveden puhanjem u kalup, nije joj sačuvan vrh kao niti noga. Staklo je bezbojno i dobre je kvalitete.

Postoji više različitih datacija tako ukrašene čaše. Bliska analogija iz Venecije datirana je u prvu polovicu 15. st.⁸²¹ Slična čašica s ukrasom rebara u donjem dijelu nađena je u

⁸¹⁰ V. BIKIĆ 2006, 204-205, Fig. 6/4-6.

⁸¹¹ D. MINIĆ, O. VUKADIN 2007, 204-205, sl. 67/5.

⁸¹² V. HAN 1981a, 266, Tab. XV.

⁸¹³ W. GUDENRATH 2001, 56.

⁸¹⁴ C. M. JACKSON 2006, 88.

⁸¹⁵ A. KISIĆ 1982, 157-159, sl. 19-22; T. MEDICI, I. RADIĆ ROSSI 2015, 480-481, Fig. 2/a-c; Osobni uvid u materijal koji se čuva u depoima Arheološkog i Pomorskog muzeja Dubrovačkih muzeja.

⁸¹⁶ S. PETRICIOLI 1973, 86-87, 90, Figs. 3, 7, 18; I. LAZAR, H. WILLMOTT 2006a, 27-39, 109-113, 139, Pl. 1-5, 31; I. LAZAR, H. WILLMOTT 2006b, 100-101, Fig. 1, 2; A. FILEP *ET AL.* 2013, 135-136, 139, kat. 81-84, 90-93.

⁸¹⁷ M. PEŠIĆ 2006, 116, Fig. 1, 2.

⁸¹⁸ I. OSTOJIĆ 1964, 479; Početkom 16. st. miraz redovnica je mogao iznositi najviše 20 dukata, dok je početkom 18. st. iznosio 100 dukata (I. OSTOJIĆ 1964, 479). Da ne bi došlo do rasipanja bogatstva u plemićkim obiteljima, bilo je dopušteno samo prvoj kćerki da se uda, a ostale su poslone u samostan, no dobivale su miraz.

⁸¹⁹ N. TOPIĆ 2017b, 482.

⁸²⁰ N. TOPIĆ 2017a, 30-31, 54-55, 58; N. TOPIĆ 2017b, 482. ,

⁸²¹ L. ZECCHIN 1987, 60.

Sl. 77. Čaše na stalku u obliku lavlje maske (samostan sv. Marije od Kaštela u Dubrovniku) (foto M. Skvrce, Dom Marina Držića)

Sl. 78. Čaše na različitim stalcima (samostan sv. Marije od Kaštela u Dubrovniku) (foto M. Skvrce, Dom Marina Držića)

samostanu Farfa u Geli (15. st.),⁸²² te u Brnu (kraj 13. i prva polovica 14. st.).⁸²³ Dosta dobra paralela ovom nalazu je djelomično sačuvan pehar iz Pakoštana datiran u 16. st.,⁸²⁴ kao i čaša iz jezgre Zadra (16. st.).⁸²⁵ Prema istočnojadranskim analognim primjerima, dubrovački nalaz se može datirati u isto razdoblje. Stratigrafski kontekst u ovom slučaju nije od pomoći u svrhu uže datacije jer je ulomak pronađen u dubokom nasipnom sloju s izmiješanim materijalom iz širega vremenskog razdoblja (kraj 15.-19. st.).⁸²⁶

b) Čaše na stalku u obliku lavlje maske

Među dubrovačkim nalazima veći je broj ulomaka čaša na stalku s ukrasom lavlje maske (Kat. 127-145; Sl. 77, 80-81). Sličan ukras koristio se i u antičko doba, kada su se na cilindrične čaše aplicirale reljefne lavlje maske u medaljoni-⁸²⁷ ma. Takvi nalazi rimskih čaša mogu se datirati u 1. st. a nađeni su i u 3. i 4. st. u različitim rimskim provincijama.⁸²⁸

Taj tip dekoracije bio je vrlo raširen u drugoj polovici 16. i prvoj polovici 17. st. u Europi. Izrada je bila složena, a

⁸²² D. STIAFFINI 1996, 344, Fig. 1; D. STIAFFINI 1999, 116-117, Fig. 117.

⁸²³ H. SEDLÁČKOVÁ 2006, 203, Fig. 4d.

⁸²⁴ L. BEKIĆ 2014, 42, sl. 21/188.

⁸²⁵ M. PEŠIĆ 2006, 116-117, Fig. 3.

⁸²⁶ N. TOPIĆ 2017b, 483-484, Fig. 1,1.

⁸²⁷ V. ŠARANOVIĆ-SVETEK 1986, 14, kat. 32, TABLA II/10.

⁸²⁸ V. ŠARANOVIĆ-SVETEK 1986, 14.

Sl. 79. Čaše na različitim stalcima (samostan sv. Marije od Kaštela u Dubrovniku) (foto M. Skvrce, Dom Marina Držića)

odvijala se puhanjem u dvodijelni kalup. Puhani dijelovi bi se, nakon što bi se dovoljno ohladili, spajali. Pretpostavlja se da su se ovako dekorirane posude najprije izrađivale u Italiji kroz prvu polovicu 16. st., a da su se kasnije proizvodile u Engleskoj, Francuskoj, Nizozemskoj, Dalmaciji. Uglavnom se ukras lavlje maske pojavljuje kao dekoracija čaša na stalku, no može biti primijenjen i na drugom posuđu. Te čaše uglavnom su puhanе od čistog stakla, a ponekad su dekorirane pozlatom.⁸²⁹ Na vazama 16. st. također je postojao ukras apliciranih lavljih maski u visokom reljefu.⁸³⁰ Taj ukras poznat je i na kaležima.⁸³¹

Nije sasvim poznato koja vrsta kalupa se mogla upotrebljavati za izvođenje takvog ukrasa. Drveni kalup bi sigurno dosta brzo izgorio od prevelike vrućine užarene mase i ne bi bio dobar za višestruku upotrebu. Glineni kalup također

ne bi bio najbolji izbor za ovakve potrebe jer bi brzo propao ili bi se izobličio. Izvedba ukrasa nekih posuda ukazuje na vrlo tanke stijenke kalupa koji nisu mogli biti izrađeni od gline ili kamena. Kalupi su vjerojatno bili načinjeni od neke vrste legure koja je, osim preciznog izvođenja ukrasa, imala i funkciju otpornosti na visoke temperature stakla.⁸³²

Na Muranu se takve čaše datiraju u 16. st.⁸³³ Više ulomaka takvih čaša je pronađeno u Venecijanskoj laguni, Muranu (Rio dei Vetrai), te na otoku Giudecca. Dva takva ulomka nađena su u Udinama, u nekadašnjoj rezidenciji venecijanske aristokratske obitelji Savorgnan.⁸³⁴ Vrlo dobre analogije dubrovačkom materijalu su i nalazi iz Engleske,⁸³⁵ Češke, Slovačke,⁸³⁶ Slovenije,⁸³⁷ Varaždina,⁸³⁸ Dvigrada,⁸³⁹ zatim čaše nađene u istraživanju jezgre Zadra⁸⁴⁰ te brodoloma kod Gnalića⁸⁴¹ i brodoloma kod Koločepa.⁸⁴² Sporadičnih nala-

⁸²⁹ H. WILLMOTT 2000, 389.

⁸³⁰ L. RATKOVIĆ BUKOVČAN 1996, 17, 61, kat. 6.

⁸³¹ L. RATKOVIĆ BUKOVČAN 1996, 17, 43, 62, kat. 7.

⁸³² H. WILLMOTT 2000, 391-392.

⁸³³ R. BAROVIER MENTASTI *ET AL.* 2003, 232, Fig. 8b.

⁸³⁴ R. BAROVIER MENTASTI, C. TONINI 2019, 21-22, 62, Fig. 23.

⁸³⁵ H. WILLMOTT 2000; H. WILLMOTT 2002, 16, 63-64, pl. 2, fig. 64, fig. 67.

⁸³⁶ H. SEDLÁČKOVÁ, D. ROHANOVA *ET AL.* 2016, 160-166, 175-179.

⁸³⁷ I. LAZAR 2001, 75-76, 92, kat. 55-58; M. KOS 2007, 61, 63.

⁸³⁸ M. ŠIMEK 2010, 316-318, Sl. 10-11.

⁸³⁹ T. BRADARA, O. KRNJAK 2016, 169, 176-177, kat. 75.

⁸⁴⁰ M. PEŠIĆ 2006, 117, Fig. 4.

⁸⁴¹ I. LAZAR, H. WILLMOTT 2006a, 37-39, 139, Fig. 35-39; I. LAZAR, H. WILLMOTT 2006b, 101, Fig. 2b; S. PETRICIOLI 1970, 24, sl. 31; I. FADIĆ *ET AL.* 2011, 22-23, sl. 1; A. FILEP *ET AL.* 2013, 139, kat. 90-93; L. RATKOVIĆ BUKOVČAN *ET AL.* 2014, 94, kat. 19; I. ŠELENDIĆ, I. RADIĆ ROSSI 2021, 177, sl. 18-19.

⁸⁴² A. KISIĆ 1982, 157-159, sl. 20; T. MEDICI, I. RADIĆ ROSSI 2015, 480-481, Fig. 2/a-c.

Sl. 80. Čaša na užem stalku u obliku lavlje maske (utvrda Sokol u Konavlima) (foto M. Skvrce, Dom Marina Držića)

Sl. 81. Čaša na širem stalku u obliku lavlje maske (samostan sv. Marije od Kaštela u Dubrovniku) (foto N. Topić)

Sl. 82. Čaša na stalku u obliku punog okrenutog balustra (samostan sv. Marije od Kaštela u Dubrovniku) (foto N. Topić)

Sl. 83. Čaša na stalku u obliku punog okrenutog balustra s ukrašenom čašicom (samostan sv. Marije od Kaštela u Dubrovniku) (foto N. Topić)

za ima i u balkanskom zaleđu.⁸⁴³ Čaše na stalcima u obliku lavlje maske nađene su u istraživanju u Ulcinju (Stari grad), a datirane su u 16. st.⁸⁴⁴ Među gnaličkim nalazima postoji nekoliko varijanti ovog tipa čaše, određenih prema dekoraciji čašice i visini lavlje maske. Taj tip čaše bio je vrlo rasprostranjen, a proizvodio se do sredine 17. st. Stalak čaše ima dvije nasuprotno postavljene lavlje maske te narebreni vijenac ispod i iznad njih. Nađene su u velikom broju u gnaličkom brodolomu.⁸⁴⁵ Slični nalazi iz Istanbula (Marmaray Sirkeci) su datirani u 16. st., a vrlo su slični onima iz Gnalića,⁸⁴⁶ kao i dubrovačkim nalazima.

Čaše na stalku u obliku lavlje maske dosta su zastupljene među dubrovačkim nalazima. Svi nalazi su uglavnom zeleno ljubičasto sive boje stakla, s mjehurićima i irizacijom. Pronađeno je 25 ulomaka tih čaša kojima je ukras stalka rađen u raznovrsnim kalupima. Maske su različitih veličina i kvalitete stakla (Sl. 77). Ima ih izvrsno izrađenih (Kat. 132-140), od stakla vrlo dobre kvalitete i u kalupima vrsne izrade. Jasno se vide karakteristike lavljih maski s vrlo dobro istaknutom grivom i svim elementima lica. Neki stalci su širi dok su drugi znatno užji, s manjim i većim glavama. Druga skupina čaša je srednje kvalitete izrade (Kat. 127-131, 141-142), a primjećuje se da je rađena u kalupima niže kvalitete te od sirovine

koja je podložnija propadanju (ili je tome uzrok izloženost zemlji i vlazi). Vidljiva je veća irizacija i oštećenja stakla, pa je teže razlučiti o kojim se tipovima lavljih maski radi. Treća skupina čaša je rađena u vrlo istrošenim kalupima (Kat. 143-145), pa često nije moguće prepoznati o kakvoj se maski lavlje glave radi. Na nekima se primjećuje izobličenost, koja je mogla nastati pri vađenju iz kalupa. Čašice im se gotovo nisu sačuvale, osim kod pojedinih primjeraka donji dio.

Ove čaše su nađene u nasipnim slojevima u vrtovima samostana sv. Marije od Kaštela i u slojevima sličnog konteksta uz kulu Gornji ugao u Dubrovniku. Kao i u prethodnom slučaju, stratigrafija se ne može koristiti za precizno datiranje ovih nalaza. No, ona pruža opći kronološki okvir, osobito preko brojnih ulomaka talijanske glazirane keramike (16.-17. st.).⁸⁴⁷

c) Čaše na stalku u obliku punog okrenutog balustra

Među dubrovačkim nalazima ima dosta ulomaka čaša na stalku u obliku punog okrenutog balustra (Kat. 146-153). Prema analognim primjerima, datirane su u drugu polovicu 16. st. Različitog su stupnja sačuvanosti, a uglavnom su to ulomci stalaka s rijetko sačuvanim dijelovima čašica ili stopa. Ističe se jedna bolje sačuvana čaša, no bez ukrasa

⁸⁴³ V. HAN 1981a, 266, T. XV.

⁸⁴⁴ M. ŽIVANOVIĆ 2017, kat. 94.

⁸⁴⁵ I. LAZAR, H. WILLMOTT 2006b, 101.

⁸⁴⁶ Ü. ÖZGÜMÜŞ 2010, 130-132.

⁸⁴⁷ N. TOPIĆ 2017b, 483-484, Fig. 1,2.

Sl. 84. Čaša na stalku u obliku kratkog šupljeg okrenutog suženog balustra (samostan sv. Marije od Kaštela u Dubrovniku) (foto N. Topić)

na čašici (Kat. 146; Sl. 82). Također je djelomično sačuvana čaša na stalku s čašicom ukrašenom puhanjem u kalup, a izrađena je od kvalitetnijeg stakla (Kat. 148; Sl. 83).⁸⁴⁸ Svi nalazi su uglavnom od zelenkasto sivog stakla. Isti tip čaša zastupljen je i u materijalu iz Gnalića (kraj 16. st.).⁸⁴⁹

Ovi ulomci su nađeni u istraživanju samostana sv. Marije od Kaštela u Dubrovniku (u slojevima s pretežno ranonovovjekovnim materijalom), a jedan ulomak je iz nasipnog sloja uz utvrdu Sokol u Konavlima.

d) Čaše na stalku u obliku šupljeg okrenutog balustra

Nekoliko je nalaza koji predstavljaju skupinu čaša na stalku u obliku okrenutoga šupljeg balustra (Kat. 154-158). Svi nalazi su uglavnom zelenkasto sive boje stakla s mjehurićima i irizacijom. Nalazi tog tipa čaša nađeni su u istraživanju samostana sv. Marije od Kaštela u Dubrovniku u slojevima s pretežno glaziranom talijanskom keramikom 16. i 17. st. Analogne primjere ovim ulomcima nalazimo u Engleskoj⁸⁵⁰ i Nizozemskoj (*à la façon de Venise*), na primjerima datiranim od kraja 16. do sredine 17. st.⁸⁵¹ Slični nalazi nađeni su u Kotoru u crkvi sv. Mihajla.⁸⁵²

e) Čaše na stalku u obliku kratkog šupljeg okrenutog suženog balustra

Sačuvana su četiri ulomka čaša na stalku u obliku okrenutog šupljeg, vrlo kratkog balustra koji se naglo sužava (Kat. 159-162). Samo jednom nalazu je osim stalka sačuvana i stopa (Kat. 159; Sl. 84), jednom je uz stalak preostao disk s neznatnim dijelom baze čašice (Kat. 160), a dvama su sačuvani samo balustri (Kat. 161-162). Čaše su izrađene od stakla žućkaste i zelene boje. Prema engleskim nalazima, ove čaše izrađene pod venecijanskim utjecajem mogu se datirati od kasnog 16. do sredine 17. st.⁸⁵³ Čaše na stalku sa šupljim kratkim balustrima pronađene u Bratislavi, datirane su u 16. st.⁸⁵⁴

Ovdje obrađeni ulomci pronađeni su u sondama istraživanjima u vrtovima samostana sv. Marije u Dubrovniku, u stratigrafskim slojevima koji su sadržavali mnoštvo nalaza širega vremenskog raspona (15.-17. st.). Zbog toga nije moguće precizno datirati nalaze stakla prema arheološkom kontekstu.⁸⁵⁵

f) Čaše na šupljem stalku u obliku spiralno uvijenog balustra

Čaše na šupljem stalku u obliku spiralno uvijenog balustra (Kat. 163-166) zastupljene su u manjem broju. Izrađene su od prozirnog stakla, a možemo ih datirati u kraj 16. ili 17. st. Na gornjem i donjem kraju balustra, na prijelazu prema čašici i stopi, nalaze se diskovi. Uglavnom im je sačuvan vrlo mali dio čašice i stope.⁸⁵⁶ Jedan ulomak nađen je u istraživanju nekadašnje ljevaonice uz kulu Gornji ugao s mješovitim novovjekovnim nalazima (16.-19. st.), a ostali ulomci čaša su iz istraživanja samostana sv. Marije od Kaštela u Dubrovniku, iz sloja s ranonovovjekovnom glaziranom keramikom.

Slični nalazi, ali s apliciranim ručkama i nekim varijacijama, nađeni su u istraživanju koločepskog brodoloma.⁸⁵⁷ Takve čaše nalazimo u Muzeju stakla (Museo Vetrario) na Muranu⁸⁵⁸ te i u Sacro Monte u Varallu (Museum of the Holy Mount).⁸⁵⁹

⁸⁴⁸ N. TOPIĆ 2017b, 483-484, Fig. 1,3.

⁸⁴⁹ S. PETRICIOLI 1973, 87, Fig. 7; I. LAZAR, H. WILLMOTT 2006a, 31, 33, 110, 139, Fig. 24: S4a, Pl. 2/8, Pl. 31/S4a; A. FILEP ET AL. 2013, 136, kat. 83-84; I. ŠELENĐIĆ, I. RADIĆ ROSSI 2021, 175, sl. 16.

⁸⁵⁰ R. J. CHARLESTON 1978, 286, Fig. 1.

⁸⁵¹ R. LIEFKES 1997, 74, Fig. 88.

⁸⁵² M. KRIŽANAC 1993, 77, T. I / 9,10.

⁸⁵³ H. WILLMOTT 2002, 58-59, PL. 7, FIG. 56; H. WILLMOTT 2015, 325-326, Fig. 13,2 (2.1).

⁸⁵⁴ H. SEDLÁČKOVÁ, D. ROHANOVA ET AL. 2016, 174, BrSR_1-01, BrHr_12.

⁸⁵⁵ N. TOPIĆ 2017b, 483-484, Fig. 2,5.

⁸⁵⁶ N. TOPIĆ 2017b, 483-484, Fig. 1,6.

⁸⁵⁷ A. KISIĆ 1982, 157-159, fig. 22.

⁸⁵⁸ R. BAROVIER MENTASTI ET AL. 1982, 118-119, cat. 149, inv. cl. VI, n. 517; cat. 150, inv. cl. VI, n. 1164; cat. 151, inv. cl. VI, n. 1165; cat. 152, inv. cl. VI, n. 530.

⁸⁵⁹ S. PETTENATI 1996, 411-412, fig. 6; 8; 10.

Sl. 85. Čaša na stalku u obliku šupljeg okrenutog izduženog balustra ili tzv. cigare (samostan sv. Marije od Kaštela u Dubrovniku) (foto N. Topić)

g) Čaše na stalku u obliku šupljeg okrenutog izduženog balustra ili cigare

Među dubrovačkim nalazima rijetki su sačuvani primjeri sa stalkom u obliku šupljeg, okrenutoga izduženog balustra ili cigare (Kat. 167-170).⁸⁶⁰ Čašice im se nisu sačuvale, osim kod pojedinih primjeraka samo njihove baze. Stopa je u većem opsegu sačuvana samo kod jednog nalaza (Kat. 167; Sl. 85). Kod ovih čaša zamjetno je da je stalak dosta izdužen, za razliku od ostalih „balustarskih“ tipova. Slični nalazi pronađeni su u Engleskoj, a datirani su u prvu polovicu 17. st.⁸⁶¹ Čaša takvog tipa iz Londona, na temelju konteksta sloja u kojem je pronađena, može se datirati u period između 1590. i 1620.⁸⁶² Kaleži s tako izrađenim stalkom čuvaju se u Muranu (Museo Vetrario), a datirani su u 16. st.⁸⁶³ Takav tip čaše na stalku u obliku balustra (s ukrasom morskih konjića) datira se u kasno 16. st. prema primjeru iz Sacro Monte u Varallu (Museum of the Holy Mount).⁸⁶⁴ Čaše na stalku u obliku cigare nađene su također u Brnu, a datirane su u prvu polovicu 17. st.⁸⁶⁵ Slične čaše

Sl. 86. Ručka čaše na stalku (samostan sv. Marije od Kaštela u Dubrovniku) (foto M. Skvrce, Dom Marina Držića)

na stalku nalazimo u kolekciji Engels-de Lange (Nizozemska), a datirane su u drugu polovicu 16. st. ili u rano 17. st. Stalci su im isti kao kod dubrovačkih nalaza, no razlikuju se oblikom recipijenta koji je ljevkast, u obliku trube.⁸⁶⁶ Dubrovački nalazi nemaju sačuvane recipijente, no sudeći po ostacima donjeg dijela, vjerojatno su bili konusni. Prema navedenim primjerima i prema dijelu keramičkih i staklenih nalaza (16.-17. st.) iz istog sloja istraženog u vrtu samostana sv. Marije od Kaštela, ovdje obrađeni nalazi se mogu atribuirati istom razdoblju. Te čaše su služile za pijeње vina, a često su prikazivane na freskama toga razdoblja.⁸⁶⁷

h) Čaše na stalku u obliku izduženog lijevka

Najučestaliji tip čaša na stalku među ovim dubrovačkim nalazima su čaše u obliku izduženog lijevka (Kat. 171-182).⁸⁶⁸ Jednostavne su forme i različitih visina, a izrađene su od bezbojnog stakla. Datirane su u kraj 16. i u 17. st. Takve čaše nađene su u koločepskom brodolomu, a ponekad imaju aplicirane ručke čija forma podsjeća na morske konjiće ili krila.⁸⁶⁹

⁸⁶⁰ N. TOPIĆ 2017b, 483, 486, Fig. 1,7.

⁸⁶¹ H. WILLMOTT 2002, 60, fig. 58; H. WILLMOTT 2015, 325-326, Fig. 13,2 (2.2).

⁸⁶² R. J. CHARLESTON 1978, 285-286, Fig. 1.; http://archive.museumoflondon.org.uk/ceramics/pages/object.asp?obj_id=141571.

⁸⁶³ A. GASPARETTO 1958, sl. 61, 63; G. MARIACHER 1964a, 206-207, Tav. 8.

⁸⁶⁴ S. PETTENATI 1996, 411, sl. 7, 9.

⁸⁶⁵ H. SEDLÁČKOVÁ, D. ROHANOVÁ *ET AL.* 2016, 159, BoJN_196-1; 173-174, BrVV_1-043.

⁸⁶⁶ A. LAMÉRIS *ET AL.* 2015, 50, 51, 57, cat. 29, cat. 34.

⁸⁶⁷ A. LAMÉRIS *ET AL.* 2015, 51.

⁸⁶⁸ N. TOPIĆ 2017b, 483, 486, Fig. 1,8.

⁸⁶⁹ A. KISIĆ 1982, 157-159, sl. 19, 21.

(u zapadnoj Europi su se takve ručke nazivale *Flügelglas* ili *Dragonglas*). Slična ručka (Kat. 205; Sl. 86) nađena je u istom sloju s čašama na stalku u istraživanju samostana sv. Marije od Kaštela u Dubrovniku.⁸⁷⁰ Ističe se nalaz stalka čaše (Kat. 176) ispunjene prozirnom tekućinom, vjerojatno vodom, koja je mogla ući kroz oštećenje na stalku što je sada korodiralo i zatvoreno je. No, poznat je neobičan primjer umetanja predmeta (novčića) u stalak kaleža (oko 1540).⁸⁷¹ Ove čaše su također služile za pijenje vina.

Ovi nalazi su pronađeni u istraživanju samostanskog kompleksa sv. Marije od Kaštela u Dubrovniku, u slojevima s talijanskom glaziranom keramikom (15.-17. st.). Jedan fragment je pronađen u istraživanju nekadašnje ljevaonice između kula Gornjeg ugla i Minčete, zajedno s ulomkom staklene zdjelice dekorirane nitima koja se datira u 16. st.

i) Čaše na punom stalku s narebrenim diskom

Rijetki su primjeri čaša na stalku s narebrenim diskovima (Kat. 183-184). Među dubrovačkim nalazima samo su dva takva nalaza.⁸⁷² Čašice se nisu sačuvale, kao ni stope. Nađen je jedan mali balustar iznad kojeg se nalazi narebreni disk, a nad kojim je mali glatki disk (Kat. 183; Sl. 87). Drugi primjerak (Kat. 184) ima sličan donji dio stalka, no narebreni disk je nešto širi nego kod prvog primjera, a iznad njega je još jedan manji narebreni disk. Staklo je prozirno, zeleno sivkasto tonirano. Slični su im nalazi iz gnaličkog brodoloma s kraja 16. st.⁸⁷³ No, nalazi iz istraživanja gnaličkog brodoloma nisu sasvim jednaki dubrovačkim nalazima jer su nešto skromnije ukrašeni, tj. nemaju narebreni ukras na svim razinama stalka, nego samo na gornjem disku. Gornji dio dubrovačkih ulomaka nije sačuvan, pa ne znamo je li bio cilindrične forme kao kod gnaličkih. Vjerojatno bismo te dubrovačke nalaze mogli pripisati radionici koja djeluje pod venecijanskim utjecajem (*à la façon de Venise*) krajem 16. ili u 17. st. Slični gnaličkim primjerima su engleski nalazi, koji imaju višestruko narebrene diskove, a datirani su u kraj 16. st. Ova vrsta čaša na stalku je dosta rijetka.⁸⁷⁴ Čaše na stalku s narebrenim diskovima nađene su također u Brnu, a datirane su u 16./17. st.⁸⁷⁵ Takvi nalazi poznati su i iz istraživanja u Istanbulu (Marmaray Sirkeci) (te čaše koristile su obitelji talijanskog porijekla tamo

Sl. 87. Čaša na punom stalku s narebrenim diskom (samostan sv. Marije od Kaštela u Dubrovniku) (foto M. Skvrce, Dom Marina Držića)

nastanjane), a datirane su u 16. st. Ti nalazi su slični onima iz Gnalića, kao i dubrovačkim nalazima.⁸⁷⁶

Ovi rijetki nalazi su pronađeni u zapadnom vrtu samostana sv. Marije od Kaštela u Dubrovniku, u sloju s talijanskom glaziranom keramikom 16.-17. st.

j) Čaše na punom tankom stalku suženom po sredini

Čaše na punom tankom stalku, koji je sužen po središnjem dijelu, rijetke su među dubrovačkim materijalom. Dva primjerka imaju djelomično sačuvane konusne čašice i manji dio stope (Kat. 185-186).⁸⁷⁷ Prema engleskim analognim primjerima, mogu se datirati u kasno 16. st.⁸⁷⁸ No, prema kontekstu u kojem su nađeni, ne treba isključiti ni nešto kasniju dataciju (17. st.) ovih novovjekovnih nalaza. Moguće da su izrađeni u nekoj talijanskoj ili zapadnoeuropskoj radionici.

k) Čaše na šupljem stalku s dva diska na krajevima

Stalci sa šupljim diskovima na vrhu i dnu su također rijetki nalazi (Kat. 187-188), a čašice i stope su im saču-

⁸⁷⁰ E. BAUMGARTNER 2015, 214–215, no. 103, “Kelchglas“.

⁸⁷¹ R. RÜCKERT 1982, 115, cat. 139.

⁸⁷² N. TOPIĆ 2017b, 483, 486, Fig. 1,10.

⁸⁷³ I. LAZAR, H. WILLMOTT 2006a, 35-36, 111, 139, Fig. 31: S5d, Pl. 3 / 7-9; V. JOVIĆ GAZIĆ 2015, 36.

⁸⁷⁴ H. WILLMOTT 2002, 62, Fig. 63.

⁸⁷⁵ H. SEDLÁČKOVÁ, D. ROHANOVA ET AL. 2016, 156-157, BoNS9_526-49, BoMe2_17-217.

⁸⁷⁶ Ü. ÖZGÜMÜŞ 2010, 130-132.

⁸⁷⁷ N. TOPIĆ 2017b, 485-486, Fig. 2,11.

⁸⁷⁸ H. WILLMOTT 2002, 69, fig. 76.

Sl. 88. Čaša na stalku u obliku šupljih naslaganih nodusa/diskova (samostan sv. Marije od Kaštela u Dubrovniku) (foto M. Skvrce, Dom Marina Držića)

vane u vrlo neznačajnoj mjeri.⁸⁷⁹ Slične primjere, datirane u 17. st., nalazimo u Muzeju stakla na Muranu (Museo Vetrario).⁸⁸⁰ Prema muranskim primjerima, kao i prema kontekstu ostalih nalaza iz slojeva u vrtovima samostana sv. Marije od Kaštela u Dubrovniku u kojima su pronađeni, ove nalaze također možemo smjestiti u isti period (16.-17. st.).

l) Čaša na stalku u obliku pješčanog sata

Sačuvan je jedan ulomak čaše na stalku koja podsjeća na oblik pješčanog sata (Kat. 189). Prema kontekstu pronalaska, također pripada ranonovovjekovnom razdoblju (16.-17. st.).

m) Čaše na stalku u obliku šupljih naslaganih nodusa/diskova

Nalazi stalaka s nekoliko šupljih nodusa su također rijetki nalazi u Dubrovniku (Kat. 190-191).⁸⁸¹ Kod jednog nalaza sačuvao se manji dio stalka (Kat. 190). Drugi primjerak ima stalak izrađen od više šupljih naslaganih diskova (Kat. 191; Sl. 88). Slični primjeri takvih posuda izloženi su u Muzeju stakla (Museo Vetrario) na Muranu, a datirani su u kraj 16. ili u 17. st.⁸⁸² No, razlikuju se po boji stakla: muranski izlošci imaju stalak od plavog stakla, dok je dubrovački nalaz izrađen od bezbojnog. Dubrovački nalazi su izrađeni u muranskim radionicama ili u onima koje su radile pod njihovim utjecajem.

n) Čaše na šupljem stalku

Ovaj tip je zastupljen malim brojem ulomaka (Kat. 192-195).⁸⁸³ Nalazi su uglavnom žućkasto zelenkasto sive boje stakla. Slične čaše nađene su u Engleskoj (datirane su u 16. st., importi iz Venecije ili Nizozemske),⁸⁸⁴ Ljubljani,⁸⁸⁵ Puli (iz druge polovice 16. st., Murano),⁸⁸⁶ u istraživanju brodoloma kod Gnalića,⁸⁸⁷ u Zadru (samostan sv. Grisogona),⁸⁸⁸ Kotoru (crkva sv. Mihaila,⁸⁸⁹ crkva sv. Tripuna⁸⁹⁰) te u balkanskom zaleđu u Srbiji (Rasu, Trgovište-Pazarište, u sloju 15. i 16. st.).⁸⁹¹ Čaše na šupljem stalku također su nađene u istraživanju u Istanbulu (Marmarar Sirkeci), a datirane su u 16. st.⁸⁹² No, među dubrovačkim nalazima takvih čaša jedna se razlikuje nešto drugačijom kvalitetom stakla i malo širim stalkom (Kat. 195), a takav primjer nađen je i u istraživanju u Zadru.⁸⁹³

Taj tip čaša izrađivao se kroz drugu polovicu 16. st. Porijeklo čaša može biti raznovrsno, a mogući centri izrade su Dubrovnik, Venecija, Ljubljana, zapadna Europa.

Ove čaše su nađene u vrtovima samostana sv. Marije od Kaštela u Dubrovniku s novovjekovnom materijalom pretežno iz 16.-17. st., dok je ukupni raspon nalaza širi (od 15.-

⁸⁷⁹ N. TOPIĆ 2017b, 485-486, Fig. 2,12.

⁸⁸⁰ Museo vetrario (Venecija-Murano), inv. no. VI 299.

⁸⁸¹ N. TOPIĆ 2017b, 485-486, Fig. 2,13.

⁸⁸² Museo vetrario (Venecija-Murano); A. GASPARETTO 1958, cat. 62.

⁸⁸³ N. TOPIĆ 2017b, 485-486, Fig. 2,14.

⁸⁸⁴ H. WILLMOTT 2002, 72, fig. 83.

⁸⁸⁵ M. KOS 2007, 47, cat. 19.

⁸⁸⁶ T. BRADARA, O. KRNJAK 2016, 169, 174-175, kat. 74.

⁸⁸⁷ S. PETRICIOLI 1970, 23, sl. 29; S. PETRICIOLI 1973, 86, Fig. 3; I. LAZAR, H. WILLMOTT 2006a, 28; I. LAZAR, H. WILLMOTT 2006b, 100, Fig. 1a; V. JOVIĆ GAZIĆ 2015, 30-31.

⁸⁸⁸ M. PEŠIĆ 2006, 116, Fig. 2 (prvi red desno).

⁸⁸⁹ M. KRIŽANAC 1993, 77-79, T. I / 6.

⁸⁹⁰ M. KRIŽANAC 1993.-1994, 193, sl. 12.

⁸⁹¹ V. HAN 1980, 55, 63, Sl. 3; V. HAN 1981a, 264, T. XI/5.

⁸⁹² Ü. ÖZGÜMÜŞ 2010, 130-132.

⁸⁹³ M. PEŠIĆ 2006, 116, Fig. 2 (čaša sasvim lijevo).

19. st.). Fragment s utvrde Sokola u Konavlima pronađen je u nasipnom novovjekovnom sloju uz istočnu stranu utvrde.

o) Čaše na šupljem stalku s punim diskovima iznad njega

Čaše na šupljem stalku s punim diskovima, s neukrašenom ili dekoriranom čašicom, također su zastupljene među ovim dubrovačkim materijalom (Kat. 196-200). Svi nalazi su uglavnom zelenkasto bordo ljubičasto sive boje stakla, s mjehurićima i irizacijom. Jedan nalaz se razlikuje od drugih jer mu je čašica dekorirana reljefnim točkicama izvedenim u kalupu (Kat. 196). Na spoju s čašicom smješten je mali disk pod kojim se nalazi veći disk, a završava proširenim šupljim stalkom.⁸⁹⁴ Provenijencija ovog nalaza je upitna (Venecija, Italija, Dubrovnik), a može ga se datirati u kraj 16. ili u 17. st., kao i ostale čaše tog tipa. Čaše na sličnom stalku nalazimo na Muranu (16. st.),⁸⁹⁵ u Ljubljani,⁸⁹⁶ Dvigradu (koji za razliku od dubrovačkoga nalaza ima recipijent ukrašen vertikalnim rebrima; izrađen je na Muranu u drugoj polovici 16. st.),⁸⁹⁷ gnaličkom brodolomu,⁸⁹⁸ Starom Baru.⁸⁹⁹ Prikaz takvog tipa čaše također nalazimo na freskama (Sl. 89).⁹⁰⁰

Ovdje predstavljeni ulomci su nađeni u istraživanju samostana sv. Marije od Kaštela u Dubrovniku, u slojevima s novovjekovnim materijalom šireg raspona, u kojima su najviše zastupljeni ulomci talijanske glazirane keramike 16.-17. st. Jedan ulomak je iz istraživanja Franjevačkog samostana sv. Marije na Lopudu, a nađen je unutar utvrde u istočnoj kuli s različitim novovjekovnim materijalom.

p) Čaše na kratkom stalku

Dva nalaza se razlikuju formom (Kat. 201-202), no oba predstavljaju čaše na vrlo kratkom stalku. Nađeni su u istraživanju samostana sv. Marije od Kaštela u Dubrovniku u slojevima s raznolikim, pretežno novovjekovnim materijalom, osobito talijanskom glaziranom keramikom iz 16.-17. st. Jedan ulomak ima puni nodus i vrlo kratki šuplji stalak s većim dijelom stope (Kat. 202). Čašica mu se nije sačuvala, a moguće je da je bila hemisferična poput analognog primjera iz brodoloma kod Gnalića.⁹⁰¹ Prema stratigrafskom

Sl. 89. Annibale Carracci, *Il Mangiafagioli*, 1584.-1585., ulje na platnu, Galleria Colonna, Rim

kontekstu, nalaze nije moguće precizno vremenski odrediti. No, s obzirom na većinu nalaza iz sloja i paralelne primjere, mogu se datirati u kraj 16. ili 17. st., a vjerojatno su iz venečijanskih ili radionica pod njihovim utjecajem.

q) Čaša na stalku s većim šupljim nodusom

Dio čaše na stalku u formi većeg šupljeg nodusa jedinstven je među dubrovačkim nalazima.⁹⁰² Sačuvan je donji dio čaše na stalku (dio stope i šuplji nodus s diskovima), dok se od recipijenta sačuvalo vrlo mali donji dio (Kat. 203) koji upućuje na ljevkastu formu recipijenta, a omogućio je rekonstrukciju čašice. Sličan primjer iz 16. st. nalazimo u kolekciji Muzeja stakla (Museo Vetrario) na Muranu.⁹⁰³ Drugi analogni primjerak je čaša na stalku koja je vjerojatno izrađena na Muranu u drugoj polovici 17. st. (1667.-1673.), a sada se čuva u Muzeju Victorije i Alberta (Victoria and Albert Museum) u Londonu.⁹⁰⁴ U sloju u kojem je ulomak nađen, bilo je najviše ulomaka glazirane keramike iz 16.-17. st., što upućuje na njegovu dataciju.

⁸⁹⁴ N. TOPIĆ 2017b, 485-486, Fig. 2,15.

⁸⁹⁵ R. BAROVIER MENTASTI *ET AL.* 2003, 232, Fig. 8a.

⁸⁹⁶ M. KOS 2007, 42-48, pl. 3,6; 5,1.

⁸⁹⁷ T. BRADARA, O. KRNJAK 2016, 168-169, 174-175, kat. 72.

⁸⁹⁸ S. PETRICIOLI 1970, 23, sl. 30; S. PETRICIOLI 1973, 86, Fig. 4; I. LAZAR, H. WILLMOTT 2006a, 30, 32, Fig. 22: S3a; I. LAZAR, H. WILLMOTT 2006b, 100, Fig. 1c; A. FILEP *ET AL.* 2013, 135, kat. 81; V. JOVIĆ GAZIĆ 2015, 26.

⁸⁹⁹ M. FERRI 2011, 89, fig. 5.9/3; fig. 5.10/9.

⁹⁰⁰ R. LIEFKES 1997, 53, fig. 58.

⁹⁰¹ I. LAZAR, H. WILLMOTT 2006a, 34, 111, 139, Fig. 28: S5a, Pl. 3/6; Pl. 31/S5a.

⁹⁰² N. TOPIĆ 2017b, 485-486, Fig. 2,16.

⁹⁰³ R. BAROVIER MENTASTI *ET AL.* 1982, 115, fig. 141, inv. cl. VI, n. 1159.

⁹⁰⁴ A. GASPARETTO 1958, kat. 111.

r) Čaša na punom stalku u jednom dijelu s čašicom

Među ovim dubrovačkim nalazima zastupljen je samo jedan ulomak čaše na punom stalku, u jednom dijelu s čašicom (Kat. 204).⁹⁰⁵ Ovaj tip čaše na stalku mogao je biti proizveden u Engleskoj, Nizozemskoj, Češkoj ili u nekoj drugoj zapadnoeuropskoj radionici. Čašica i stalak su izrađeni u jednom dijelu, za razliku od venecijanskih čaša koje su redovito rađene od više segmenata. Čaša je ljevkaste forme, noga je puna i elegantno se sužava prema donjem dijelu, a staklo je sive boje. Prema tipološki analognim engleskim primjerima, datira se prvu polovicu 18. st. (1720.-1750.).⁹⁰⁶ ili u kraj istoga stoljeća.⁹⁰⁷

Ima dosta sličnih publiciranih čaša, no više joj elegancijom nalikuje jedna koja je ukrašena, a vjerojatno je porijeklom iz nizozemskih ili belgijskih radionica,⁹⁰⁸ pa ne bismo trebali isključiti ni takvo porijeklo. Ovdje predstavljeni ulomak je nađen u sloju s mješovitim, pretežno novovjekovnim nalazima iz 16.-17. st., no sloj je sadržavao i vremenski kasnije nalaze (18.-19. st.), što upućuju i na kasniju dataciju dijela nalaza u koje pripada i ova čaša.

Elementni sastav ove čaše (Tablice 34, 37-38 / uzorak 40) uspoređen je s kemijskim sastavom raznovrsnih stakala iz Londona, Antwerpa i Amsterdama, iz druge polovice 16. i 17. st. (*à la façon de Venise*). Dubrovački nalaz je po kemijskom sastavu najbliži staklima iz Amsterdama (17. st.),⁹⁰⁹ što je još jedan pokazatelj zapadnoeuropske provenijencije.

s) Ručke čaša na stalku

Među nalazima su zastupljene i ručke čaša na stalku u venecijanskom stilu, koje su ovdje rijetki nalazi. Jedna ručka je izrađena u razigranoj vijugavoj formi, koja podsjeća na morskog konjića (Kat. 205; Sl. 86). Unutrašnja traka je tirkizno plave boje, savijena je prema unutra na gornjem kraju. Vanjska je od bezbojnog stakla, narebrena je, a na oba kraja ima male izvučene krakove.⁹¹⁰ Krilati i zmijoliki

stalci čaša radili su se u Veneciji prije 1550., a vjerojatno i u Antverpu.⁹¹¹ Čaše s ručkama izrađene u obliku zmija ili morskih konjića, te krila bile su popularne i dosta korištene u 17. st.⁹¹² Tako ukrašene čaše na stalku čuvaju se u Muzeju stakla (Museo Vetrario) na Muranu, a datirane su u kraj 16. i 17. st.,⁹¹³ kada se taj ukras pojavljuje na elegantnom stalku čaša.⁹¹⁴ No, takve ručkice mogle su biti aplicirane i na bočice, kao što je slučaj s talijanskim primjerima iz druge polovice 16. st.⁹¹⁵ Dva krilca s plavim štipanim trakicama izrađena su u tehnici karakterističnoj za venecijanske proizvode u to vrijeme. Bočice su, isto kao i čaše na stalku, imale po dvije ručke. Kupa s identično izvedenim ručkama nalazi se u postavu Muzeja za umjetnost i obrt u Zagrebu, a datirana je na prijelaz 16. u 17. st.⁹¹⁶

Ova ručka nađena je u samostanu sv. Marije od Kaštela u Dubrovniku, zajedno s ostalim luksuznim čašama na stalku, u sloju s materijalom iz pretežno 16.-17. st. Vjerojatno je pripadala nekoj od čaša na stalku u obliku lijevka ili čašama s tordiranom nogom.

Druga ručka izrađena je od žućkastog stakla (Kat. 206), većih je dimenzija u odnosu na prethodnu i elegantnije je forme. Sačuvao se mali dio recipijenta od prozirnog stakla. Tipološki bliska ručka aplicirana je na vrču izrađenom u Muranu u 16. st.⁹¹⁷ Budući da je ova ručka nađena sa stopama čaša na stalku, a elegantnija je i gracilnija od masivne forme koju bi zahtijevali vrčevi, ipak je vjerojatnije da je pripadala čaši na stalku. Nađena je u istraživanju Kneževa dvora na Lopudu, a među nalazima je bilo i dosta talijanske glazirane keramike iz 16.-17. st., što sugerira dataciju ručke.

t) Ulomci različitih recipijenata i stopa čaša na stalku

Čaše na stalku većinom su izrađivane od više segmenata. Arheološki nalazi su dosta fragmentarni, a čašice i stope su nađene odvojeno od stalaka čaša i nije ih jednostavno spariti jer su često rađene od drugih nijansi ili vrsta stakla.

⁹⁰⁵ N. TOPIĆ 2017b, 485-487, Fig. 2,17.

⁹⁰⁶ H. WILLMOTT 2009, GL. 34, GL. 111.

⁹⁰⁷ A. HARTSHORNE 1897, 267, Fig. 203.

⁹⁰⁸ A. HARTSHORNE 1897, 272, Fig. 212.

⁹⁰⁹ K. JANSSENS ET AL. 2013, 548-556, Table 6.3.2 (a,b).

⁹¹⁰ N. TOPIĆ 2017b, 483, 486, Fig. 1,9.

⁹¹¹ I. DERAEDT ET AL. 1999, 495.

⁹¹² R. LIEFKES 1997, 53, 55, fig. 61.

⁹¹³ R. BAROVIER MENTASTI ET AL. 1982, 118-119, cat. 148, inv. cl. VI, n. 1163; cat. 149, inv. cl. VI, n. 517; cat. 150, inv. cl. VI, n. 1164; cat. 151, inv. cl. VI, n. 1165; cat. 152, inv. cl. VI, n. 530; Museo vetrario, (Venecija-Murano).

⁹¹⁴ G. MECONCELLI-NOTARIANNI 1981-1983, 116-117, Fig 1.

⁹¹⁵ R. BAROVIER MENTASTI ET AL. 1982, 143, cat. 204, inv. cl. VI, n. 1169.

⁹¹⁶ MUO – Vodič 2010, 35, 37.

⁹¹⁷ L. ZECCHIN 1990 294.

Zbog toga se ovdje segmenti recipijenata (Kat. 207-217), nodusa (Kat. 218-219) i stopa (Kat. 220-227; Sl. 90) donose odvojeno.

Ulomak svijetle vinsko roze boje stakla vjerojatno je tvorio recipijent čaše na stalku (Kat. 207), izrađene u domaćim ili talijanskim radionicama. Nađen je u istraživanju samostana sv. Marije od Kaštela u Dubrovniku, a većina materijala iz tog stratigrafskog sloja može se smjestiti u 15.-16. st.

U istraživanju istog lokaliteta nađen je ulomak recipijenta čaše na stalku (?) sa širim vertikalnim rebrima i valovitim obodom (Kat. 208). Sačuvan je dio koji se proteže od oboda do iznad dna recipijenta. Vjerojatno je izrađen u radionici koja imitira venecijanski stil, krajem 16. ili početkom 17. st. Takve čaše na stalku s valovitim recipijentom čuvaju se u Muzeju stakla (Museo Vetrario) na Muranu.⁹¹⁸ Stratigrafski kontekst je isti kao kod prethodnog nalaza.

Ističe se ulomak ljevkastog recipijenta čaše na stalku s ukrasom dijagonalnih rombova, izrađen od žućkastog stakla (Kat. 209). Posuda je izrađena tehnikom optičkog puhanja. Recipijent čaše na stalku od zelenkasto sivkastog stakla iz gnaličkog brodoloma ima sličan ukras i znatno je bolje sačuvan.⁹¹⁹ Ulomak recipijenta čaše na stalku izrađen optičkim puhanjem na isti način (rombovima-dijamantima) kao i dubrovački nalaz, pronađen je u istraživanju u Brnu u otpadnoj jami. Češki nalaz je vjerojatno venecijanski import, a datira se u renesansno razdoblje.⁹²⁰ U otpadnoj jami u Moravskoj, iz druge četvrtine 16. st., pronađeni su ulomci renesansnih čaša na stalku. Ističe se ulomak recipijenta ukrašen optičkim puhanjem u vidu rombova, vrlo nalik dubrovačkom nalazu. Budući da su nalazi zelenkasti i sivkasti, moguće je da su iz moravskih ili donjoaustrijskih radionica.⁹²¹ Nalaz iz Bratislave je također iste forme i ukrasa kao dubrovački nalaz, a vjerojatno je import iz Venecije.⁹²² U Bratislavi je nađen i recipijent čaše na stalku (?) optički puhan u vidu dijamanata / rombova, polujajolike forme, a datiran je u drugu polovicu 16. st.⁹²³ U Enezu (Turska)

pronađene su čaše na stalku sa sličnim optički puhanim ukrasom u vidu rombova ili saća. Forma recipijenta turskog nalaza je slična nalazu iz Bratislave, a staklo je blijede zeleno maslinaste boje. Autorice nalaze određuju kao toskanske ili venecijanske produkte – tamo su dospjeli posredstvom đenoveških trgovaca ili ljudi koji su se tamo nastanili.⁹²⁴ Dubrovački ulomak je nađen u istraživanju samostana sv. Marije od Kaštela u Dubrovniku, u sloju s materijalom pretežno iz 15.-16. st. Prema tom kontekstu i analognim primjerima, ulomak se može datirati u 16. st.

Nađeno je više ulomaka recipijenata čaša na stalku koji su uglavnom bili forme tulipana (Kat. 210-215) ili nešto šireg recipijenta (Kat. 216). Ti nalazi su s utvrde Sokola u Konavlima (iz nasipnog sloja oko utvrde) i iz samostana sv. Marije od Kaštela u Dubrovniku (iz sloja s materijalom pretežno iz 16.-17. st.). Slične datacije su i ulomci recipijenata čaša na stalku (17. st.) pronađeni u istraživanju Staroga Bara.⁹²⁵

Među nalazima je rijedak ulomak hemisferičnog recipijenta čaše na stalku (ili zdjelice), ukrašen mliječno bijelim dijagonalnim nitima koje prekrivaju cijelu posudu (Kat. 217). Vrlo slično ukrašen recipijent čaše na stalku iz 17. st. nalazimo u nizozemskoj kolekciji filigranskog stakla Henk Germs.⁹²⁶

Također se ističu ulomci recipijenta i nodusa s mliječno bijelim nitima (Kat. 218-219). Nađeni su u istraživanju samostana sv. Marije od Kaštela u Dubrovniku, u sloju s pretežno novovjekovnim materijalom. Jedan ulomak je donji dio recipijenta čaše na stalku sa sačuvanim diskom. Ulomak je ukrašen gustim bijelim nitima izvedenim u tehnici *filigrana a fili* (Kat. 218).⁹²⁷ Drugi ulomak (Kat. 219) predstavlja djelomično sačuvan šuplji nodus s cilindričnim nastavkom iznad njega, te s tankim glatkim diskom koji se nalazi ispod njega. Staklo je sivkaste boje s bijelim blago zakrivljenim nitima.⁹²⁸ Prema venecijanskim ili *à la façon de Venise* čašama na stalku s nodusima ukrašenim nitima, datiranim u drugu polovicu 16. st.,⁹²⁹ može se pretpostaviti sličan datum i

⁹¹⁸ L. ZECCHIN 1989, 123.

⁹¹⁹ I. LAZAR, H. WILLMOTT 2006a, 30, Fig. 23: S3b; V. JOVIĆ GAZIĆ 2015, 48.

⁹²⁰ H. JORDÁNKOVÁ ET AL. 2014, 17, 42, P1/2.

⁹²¹ H. SEDLÁČKOVÁ 2007, 208, Fig. 27 / Me17-09.

⁹²² H. SEDLÁČKOVÁ ET AL. 2016, 371, 375, Fig. 13/21, Photo 6.

⁹²³ H. SEDLÁČKOVÁ, D. ROHANOVÁ ET AL. 2016, 173, BrVV_1-170.

⁹²⁴ Ü. CANAV-ÖZGÜMÜŞ, S. KANYAK 2017, 399-400, Fig. 2, desno.

⁹²⁵ M. FERRI 2008, 62-63, 65, Plate 2.5.4, 3835/2.

⁹²⁶ K. LAMÉRIS 2012, 66-67, fig. 13.

⁹²⁷ N. TOPIĆ 2018, 107, 113, Fig. 3/5.

⁹²⁸ N. TOPIĆ 2018, 107, 113, Fig. 3/4.

⁹²⁹ E. BAUMGARTNER 2015, 259-269, 322-328, cat. 146, 148, 153-154, E-1 – E-18.

Sl. 90. Stope čaša na stalku (samostan sv. Marije od Kaštela u Dubrovniku, Knežev dvor na Lopudu) (foto M. Skvrce, Dom Marina Držića)

za dubrovačke nalaze. No, muranski vrč i čaše na stalcima datirani u 17. st., također imaju slično izvedene noduse.⁹³⁰ Sličan je i engleski nalaz izrađen istom tehnikom, a takva dekoracija se uglavnom primjenjivala u 16. st.⁹³¹ Na taj način je ukrašen i nodus koji čini stalak čaše iz kolekcije Engels-de Lange. Čaša je cijela sačuvana, a stalak i stopa su ukrašene bijelim nitima. Vjerojatno je izrađena u kasnom 17. ili ranom 18. st.⁹³²

Prema navedenim analogijama i arheološkom kontekstu, dubrovački nalazi se mogu interpretirati kao venecijanski ili *à la facon de Venise* produkti 16. / 17. st. izrađeni tehnikom *filigrana a fili*.

Nađen je i jedan jednostavniji kugličasti nodus, bez niti (Kat. 220). Slični primjeri su izrađivani u 16. i 17. st. u Engleskoj, Nizozemskoj, Veneciji, *à la facon de Venise*.⁹³³

Više ulomaka stopa čaša na stalku pronađeno je u istraživanjima Kneževa dvora na Lopudu (s materijalom pretežno iz 16.-17. st.), samostana sv. Marije od Kaštela u Dubrovniku (u kontekstu pretežno novovjekovnih nalaza) te utvrde Sokola u Konavlima (nasipni sloj uz utvrdu s kasnosrednjovjekovnim / ranonovovjekovnim nalazima). Samo dva nalaza stopa su cjelovita (Kat. 221-222; Sl. 90), dok su ostali djelomično sačuvani (Kat. 223-228).

1.2. KALEŽI

1.2.1. KALEŽI (ILI RELIKVIJARI?) S RADIJALNIM REBRIMA

Kaleži su vrlo rijetki među dubrovačkim nalazima. Dva primjera nađena su u samostanu sv. Marije od Kaštela u Dubrovniku. Jedan ulomak izrađen je od tamno plavog stakla (Kat. 229; Sl. 91). Stopa ima narebreni radijalni ukras koji se uzdiže prema nozi, a rub stope je valovit.⁹³⁴ Gornji dio kaleža nije sačuvan. Bliska analogija je kalež iz Murana, datiran u kraj 15. st. Izrađen je od tamno plavog stakla, a stopa je izvedena na isti način kao kod dubrovačkog nalaza dok se prema gornjem dijelu razlikuju.⁹³⁵ Sličan kalež izrađen od iste boje stakla čuva se u Bresciji (Museo Civico), a datiran je u isti period.⁹³⁶ Kalež od zelenog stakla, koji se čuva u Londonu (British Museum), također je analogan dubrovačkom ulomku.⁹³⁷ Kalež na sličnom stalku od tamno plavog stakla nalazimo u kolekciji Muzeja Victorije i Alberta (Victoria and Albert Museum) u Londonu, a datiran je u početak 16. st.⁹³⁸ Ovdje su navedene najbliže analogije, premda ima i drugih sličnih kaleža,⁹³⁹ no oni nisu u svim segmentima paralelni dubrovačkom nalazu.

Materijal iz istog stratigrafskog sloja ima široki vremenski raspon (15.-20. st.), a nalazi se uglavnom mogu datirati u 16.-17. st. Prema navedenim analogijama i arheološkom kontekstu, dubrovački nalaz bi se mogao datirati u početak 16. st. Moguće je da je dubrovački kalež u gornjem dijelu bio ukrašen emajlom, kao i navedene analogije. Sama forma i radijalna rebra ukazuju da je izrađen po uzoru na metalne posude (od srebra i zlata) u gotičkom stilu.⁹⁴⁰ Kaleži i čaše na stalku su pri misnom obredu i općenito služili za pijenje vina, no posude na stalku slične forme su također korištene i kao relikvijari.⁹⁴¹ Radi bolje predodžbe izgleda takvih posuda, na temelju ovog ulomka i analognih primjera izrađena je replika (sl. 139), a izradio ju je gosp. William Gudenrath u Muzeju stakla u Corningu (NY, USA).

⁹³⁰ L. ZECCHIN 1987, vol. 1, 185.

⁹³¹ H. WILLMOTT 2002, 60-61, Fig. 59a.

⁹³² A. LAMÉRIS ET AL. 2015, 90-91, cat. 57.

⁹³³ H. WILLMOTT 2002, 60-61, Fig. 59b.

⁹³⁴ N. TOPIĆ 2017b, 485, 487, Fig. 2,19.

⁹³⁵ A. GASPARETTO 1958, kat. 25; R. GAJIĆ-LONČAR 1964, 24, sl. 10; L. ZECCHIN 1990, 53.

⁹³⁶ R. BAROVIÉ MENTASTI ET AL. 1982, 72-73, fig. 62, Brescia Museo Civico, inv. no. 94.

⁹³⁷ A. GASPARETTO 1958, 82, 284, Fig. 25.

⁹³⁸ G. MARIACHER 1964a, Tav. V.

⁹³⁹ A. GASPARETTO 1958, 81-82, 284, Figs. 22, 26, 27; L. ZECCHIN 1990, 117.

⁹⁴⁰ R. GAJIĆ-LONČAR 1964, 24.

⁹⁴¹ R. BAROVIÉ MENTASTI, C. TONINI 2019, 18, 60, Fig. 19.

Sl. 91. Ulomak kaleža s radijalnim rebrima (samostan sv. Marije od Kaštela u Dubrovniku) (foto M. Skvrce, Dom Marina Držića)

Drugi ulomak je vjerojatno pripadao kaležu od sivkasto toniranog stakla, a sačuvan mu je stalak i veći dio stope koji ima ukras radijalnih rebara u blagom reljefu (Kat. 230). Ostali nalazi iz sloja pretežno se mogu datirati u 15.-16. st.

1.2.2. KALEŽI S BRUŠENOM STOPOM I RECIPIJENTOM

U istraživanju samostana sv. Marije od Kaštela u Dubrovniku, u slojevima s različito datiranim nalazima (15.-19. st.), nađeni su ulomci novovjekovnih pehara od bezbojnog stakla. Izrađeni su u kalupu i brušeni, a vjerojatno su imali i poklopce. Recipijent je poligonalne forme i sužen pri dnu (Kat. 231). Obje stope su poligonalne, jedna je sačuvana u cijelosti, a druga polovično (Kat. 231-232).⁹⁴² Slična posuda s poklopcem datira se u početak 19. st.⁹⁴³ pa bi i datum dubrovačkih nalaza, koji su vjerojatno češke provenijencije, mogao biti takav. Vrlo slična oktogonalna stopa pronađena je u istraživanju crkve sv. Tripuna u Kotoru.⁹⁴⁴

1.3. TAZZE

Tazze su dekorativne zdjele ili čaše na stalku. Najviše su upotrebljavane za pijeње, a mogle su služiti i za držanje voća, slatkiša ili samo dekorativno.⁹⁴⁵ Izrađivale su se od 15. do 18. st. Među dubrovačkim nalazima ima više ulomaka stalaka, za koje zbog loše sačuvanosti nije jednostavno odrediti radi li se o uobičajenim čašama na stalku ili je riječ o

Sl. 92. Tazze (samostan sv. Marije od Kaštela u Dubrovniku) (foto M. Skvrce, Dom Marina Držića)

tazžama, koje su nešto pliće i proširenijeg recipijenta. Sačuvani su uglavnom ulomci stalaka, a plitki recipijent je često loše sačuvan ili ga uopće nema (Kat. 233-238; Sl. 92). Osim preko arheoloških nalaza, poznato nam je i preko arhivskih podataka da su takve posude korištene u Dubrovniku. U arhivskim spisima se *tazze* navode kao produkti dubrovačkih radionica. Izrađivale su se u radionici Giovannija Tambarlina početkom 16. st.,⁹⁴⁶ pa možemo pretpostaviti da su neki od ovih nalaza produkti te radionice. Spominju se kao *tazza-tacia*, a radile su se od običnog ili kristalinskog stakla.⁹⁴⁷

1.3.1. TAZZE NA STALKU U OBLIKU IZDUŽENOG LIJEVKA

Stalci su oblikovani slično kao kod čaša, s razlikom što se radi o nešto većim stalcima s plitkim recipijentom. Nekoliko *tazža* ima šuplji stalak u obliku izduženog lijevka (Kat. 233-234). Od recipijenata je preostao samo manji dio baze, dok ni jednome ulomku nije sačuvan donji dio stalka sa stopom.

1.3.2. TAZZE NA STALKU U OBLIKU ŠUPLJEG OKRENUTOG IZDUŽENOG BALUSTRA ILI CIGARE

Dva stalka su u formi okrenutog izduženog balustra ili cigare (Kat. 237-238).⁹⁴⁸ Stalak i recipijent su spojeni s diskom, dok stopa nije sačuvana. Paralelni primjeri izloženi su u Muzeju stakla (Museo Vetrario) na Muranu, a datirani su u kraj 16. ili u 17. st.⁹⁴⁹ Slične posude se mogu vidjeti u

⁹⁴² N. TOPIĆ 2017b, 485, 487, Fig. 2,20.

⁹⁴³ G. MARIACHER 1964a, 268-269, Tav. 39 donja slika desno.

⁹⁴⁴ M. KRIŽANAC 1997, 193, sl. 12.

⁹⁴⁵ <http://www.cmog.org/research/glass-dictionary>.

⁹⁴⁶ V. HAN 1971b, 219.

⁹⁴⁷ V. HAN 1974b, 230.

⁹⁴⁸ N. TOPIĆ 2017b, 485, 487, Fig. 2,18.

⁹⁴⁹ Museo Vetrario (Venecija-Murano).

Sl. 93. Paolo Veronese, *Svadba u Kani*, 1563., ulje na platnu, Musée du Louvre, Pariz

Londonu (Victoria and Albert Museum), a datirane su u drugu polovicu 16. st.⁹⁵⁰ Takav tip *tazze* nalazimo u zbirci Engels-de Lange, a datirana je u drugu polovicu 16. i 17. st. Korištene su za pijenje crvenog vina, čemu svjedoči freska Paola Veronesea (*Svadba u Kani*) iz 16. st.⁹⁵¹ (Sl. 93). Iako *tazze* nisu bile praktične za pijenje, bile su poprilično često u upotrebi kroz 16. st., a popularnost im je opadala kroz 17. st.⁹⁵²

Ovdje predstavljeni ulomci *tazze* nađeni su u istraživanju samostana sv. Marije od Kaštela u Dubrovniku, u slojevima vrlo širokog vremenskog raspona nalaza (15.-20. st.), no većina materijala pripada 16.-17. st. Na temelju analogija i dijelom konteksta slojeva, ove nalaze *tazze* bismo mogli datirati u ranonovovjekovni period.

1.4. ZDJELE

1.4.1. HEMISFERIČNE ZDJELE / ZDJELICE (S ILI BEZ NOŽICE/STOPE)

a) *Zdjelice bez ukrasa*

Nalazi zdjelica nisu učestali kao nalazi čaša, ali pronađeno je više različitih ulomaka. Zdjele su krajem 15. i početkom 16. st. bile već ustaljeno stolno posuđe, korišteno za tekuću i krutu hranu. Također su ponekad korištene za pijenje ili pranje ruku.⁹⁵³

Na utvrđi Sokolu u Konavlima pronađeni su ulomci zdjelica od tamno plavog stakla (Kat. 239). Zdjelice od iste boje stakla nađene su i u brodolomu kod Gnalčića.⁹⁵⁴

Tri stope zdjela/zdjelica (Kat. 240-242; Sl. 94-95) vjerojatno su bile hemisferične forme. Nalazi su pronađeni u istraživanju samostana sv. Marije od Kaštela u Dubrovniku, u slojevima koji najviše obiluju glaziranom keramikom 16.-17. st. Prema tom kontekstu i analognim primjerima, možemo ih uže datirati u 16. st. Mogle su biti izrađene u Veneciji, Dubrovniku ili nekoj drugoj radionici pod venecijanskim utjecajem. Slični su im nalazi iz gnalčićkog brodoloma⁹⁵⁵ i iz Staroga Bara.⁹⁵⁶ No, također je slična bazama boca (ingastara) koje su nađene u Venecijanskoj laguni, a datirane su u 15.-16. st. (Kat. 242),⁹⁵⁷ pa ne treba sasvim isključiti ni takvu interpretaciju jer je ulomak većih dimenzija.

b) *Zdjelice s ukrasom niti i različitim ornamentima izvedenim optičkim puhanjem*

Tri ulomka žućkaste boje s ukrasom tankih dijagonalnih rebara pripadali su šalici-zdjelici (?) vrlo malih dimenzija (Kat. 243). Stratigrafski slojevi samostanskog kompleksa sv. Marije od Kaštela u Dubrovniku, u kojima su nađeni ovi ulomci, sadržavaju uglavnom raniji materijal iz bizantskih i islamskih staklarskih središta (12.-14. st.), pa taj datum možemo pretpostaviti i za ovaj nalaz. Dubrovačkom nalazu je slična šalica iz Korinta.⁹⁵⁸

Ulomci zdjelica s blago naglašenim rebrima (Kat. 244-245) nađeni su na utvrđi Sokolu u Konavlima. Izrađeni su tehnikom optičkog puhanja. Jedna zdjelica ima tanja i

⁹⁵⁰ R. LIEFKES 1997, 53, fig. 57; Victoria and Albert Museum (London), Glass, no. inv. 188-1879.

⁹⁵¹ A. LAMÉRIS *ET AL.* 2015, 52-53, cat. 30.

⁹⁵² H. WILLMOTT 2002, 58.

⁹⁵³ I. LAZAR 2015, 271.

⁹⁵⁴ S. PETRICIOLI 1970, 27; S. PETRICIOLI 1973, 91; I. LAZAR, H. WILLMOTT 2006a, 60, Fig. 73; A. FILEP *ET AL.* 2013, 150, kat. 116; L. RATKOVIĆ BUKOVČAN *ET AL.* 2014, 93, kat. 17; V. JOVIĆ GAZIĆ 2015, 4.

⁹⁵⁵ I. LAZAR, H. WILLMOTT 2006a, 45, Fig. 47: S10b; Fig. 48:S10c, Plate 8/1, 4.

⁹⁵⁶ M. FERRI 2011, 88, fig. 5.8/6.

⁹⁵⁷ L. ZECCHIN 1990, 150; R. BAROVIER MENTASTI *ET AL.* 2003, 233, Fig. 9.

⁹⁵⁸ G. R. DAVIDSON 1952, 113-114, Fig. 14 / 741.

Sl. 94. Stope zdjelica (pogled odozgo) (samostan sv. Marije od Kaštela u Dubrovniku) (foto M. Skvrce, Dom Marina Držića)

Sl. 95. Stope zdjelica (pogled sa strane) (samostan sv. Marije od Kaštela u Dubrovniku) (foto M. Skvrce, Dom Marina Držića)

gušća te blago horizontalno zakrivljena rebra (Kat. 244). Kod druge je narebreni ukras širi, a predstavlja vertikalno zakrivljena rebra s arkadama u gornjem dijelu (Kat. 245). Pronađene su u kasnosrednovjekovnom / ranonovovjekovnom nasipnom sloju. Iz sličnog konteksta su i ulomci zdjelice-šalice od žućkastog stakla, a ukrašeni su horizontalno posloženim rombovima koji tvore mrežu (Kat. 246). Motiv je izveden optičkim puhanjem.

Ulomak stijenke zdjelice (?) od žućkastog stakla izrađen je optičkim puhanjem i ukrašen motivom rombova (Kat. 247). Pronađen je u sloju s kasnosrednjovjekovnom keramikom u samostanu sv. Marije od Kaštela u Dubrovniku.

Na utvrđi Sokolu u Konavlima nađen je ulomak (Kat. 248), izrađen u kalupu i ornamentiran kružnim reljefnim ukrasima, karakterističnim za zapadnoeuropske radionice ranoga novog vijeka. U sličnom nasipnom sloju, uz sjevernu stranu utvrde, pronadjen je ulomak zdjelice od bezbojnog stakla s apliciranom bijelom niti na obodu (Kat. 249).

Ulomak zdjelice s apliciranom mliječno bijelom niti na obodu i reljefnim ukrasom stijenke (motiv rombova) (Kat. 250) nađen je u samostanu sv. Marije od Kaštela, gdje su pronadjeni najraznovrsniji ulomci stakla. U istom sloju s ovim ulomkom nađeno je dosta talijanske glazirane keramike iz 16. st.

Na nekoliko lokaliteta u jezgri Dubrovnika nađeni su ulomci dna zdjelica koji s vanjske strane imaju reljefne mliječno bijele niti, radijalno postavljene u većim razmacima (Kat. 251-254). Takvi produkti su uobičajeni za venecijanske radionice, no kod dubrovačkih nalaza se primjećuje da niti nisu sasvim vješto spojene na dnu. To odaje manje spretnog majstora i moguće neku radionicu pod venecijanskim utjecajem. Zdjelica takvog ukrasa i forme pronadjena je u istraživanju u Puli (Murano, druga polovica 16. st.).⁹⁵⁹ Slični primjeri poznati su iz Srbije, iz manastira Tronoše⁹⁶⁰ i Studenice.⁹⁶¹ Dubrovačkim nalazima su također nalik ulomci dna iz Pule (druga polovica 16. st.), ali identificirani kao ulomci boca.⁹⁶² Prema tome, djelomično sačuvane posude ponekad nije jednostavno tipološki razlikovati.

Ulomci dviju zdjelica nađeni su u istraživanju samostana sv. Marije do Kaštela u Dubrovniku, u slojevima s materijalom pretežno iz 16.-17. st. Jedan ulomak je s područja nekadašnje ljevaonice uz kulu Gornji ugao, a nađen je s ulomkom čaše na stalku iz 16.-17. st. Četvrti ulomak zdjelice je iz istraživanja Kneževa dvora u Dubrovniku, iz nasutog sloja uz temelje stupova u atriju. Prema analogijama i stratigrafskom kontekstu, zdjelice se mogu datirati u 16. st.

⁹⁵⁹ T. BRADARA, O. KRNJAK 2016, 172, 176-177, kat. 77.

⁹⁶⁰ M. JANKOVIĆ 1984, 152-153, fig. 8/3.

⁹⁶¹ S. STAMENKOVIĆ 2015, 366-367, Sl. 3/3.

⁹⁶² T. BRADARA 2017, 369, 375, 381, kat. 7, T. I, 6.

C) ZDJELICE IZRAĐENE TEHNIKAMA FILIGRANA A FILI I FILIGRANA A RETORTOLI

Filigransko staklo je izvorno muransko, a potječe iz druge četvrtine 16. st. Tehniku *filigrana a retortoli* izumio je Filippo Cattani 1527. u Muranu.⁹⁶³ Braća Philippo i Bernardo Catanei su od 1517. posjedovali staklanu *a la Serena* u Muranu. Oni su zatražili od Vijeća desetorice u Veneciji isključivo pravo proizvodnje nove vrste stakla koja je sadržavala pojase s upletenim nitima – *a facete con retortoli a fil.* Njima je na deset godina dodijeljeno pravo da izrađuju retortno staklo.⁹⁶⁴ Filigransko staklo se izrađivalo i u drugim europskim radionicama, poput Antwerpa, koje su imitirale muranske proizvode već u drugoj polovici 16. stoljeća.⁹⁶⁵

Niti se postavljaju na tri osnovna načina: paralelno izvedene niti (*vetro a fili*), niti koje tvore mrežasti ukras (*vetro a reticello*) i kombinacija ravnih i uvijenih niti (*vetro a retortoli*).⁹⁶⁶ Filigransko staklo (*vetro a filigrana*) je opći naziv za različite tipove stakla izrađene od štapića od čistog stakla s bijelim nitima.⁹⁶⁷

Interesantno je dno zdjelice s radijalnim ornamentom mliječno bijelih niti, koje se šire iz središta dna s njegove vanjske strane (Kat. 255). Oba nalaza su pronađena u istraživanju samostana sv. Marije od Kaštela s ranonovovjekovnim materijalom (16.-17. st.).

Ističe se ulomak zdjelice (Kat. 256) s mliječno bijelom spiralnom trakom na obodu. Pronađen je u istraživanju utvrde Sokola u Konavlima, u nasipnim slojevima s mješovitim materijalom. Takvom dekoracijom se razlikuje od ostalih zdjelica i čaša koje su ukrašene reljefnim „dijaman-

tima“. Taj ukras primjenjivao se u bizantskim korintskim radionicama, odakle ga vjerojatno preuzimaju venecijanski staklari.⁹⁶⁸ Tehnika izrade posuda s isprepletenim nitima naziva se *a retortoli*, u Veneciji je još nazivaju i *zanfrico* (*sanfrico*).⁹⁶⁹ Na isti način dekoriran je ulomak posude s rta Selina kod Pule.⁹⁷⁰ Takav ornament imaju i nalazi zdjela iz gnaličkog brodoloma s kraja 16. st., kod kojih su isprepletene plave i bijele niti.⁹⁷¹ Kotorski nalazi nađeni su u istraživanju crkvi sv. Tripuna i sv. Mihaila, ukrašeni su na isti način, a datirani su u sredinu 16. st. Također je izvrsna analogija nalaz iz istraživanja manastira Kumanice na Limu nedaleko Bijelog Polja, datiran u prvu polovicu 16. st.⁹⁷² Ti nalazi svjedoče da su venecijanski stakleni produkti bili cijenjeni na Balkanu, kako u obalnim gradovima tako i u zaleđu, u važnijim središtima u koja su dospijevali nakon turske okupacije. Vjerojatno je ova zdjelica izrađena u venecijanskim radionicama jer tamo nalazimo vrlo dobre analogne primjere s kraja 15. i početka 16. st.⁹⁷³

Ulomak zdjelice iz Benediktinskog samostana sv. Marije od Kaštela u Dubrovniku također je ukrašen filigranskom tehnikom (Kat. 257, Sl. 96).⁹⁷⁴ Ukras je izveden debljim vertikalnim bijelim trakama i mrežastim motivom naizmjenično, a prema analognim primjerima, datira se u 16. st. Zdjelica je ukrašena kombiniranom tehnikom *filigrana a fili / filigrana a retortoli* (*a rete* tip Z). Tako dekorirano staklo se izrađivalo na način da bi se posložili štapići s određenim uzorkom (već ranije dobiveni tehnikom razvlačenja i rezanja na manje štapiće),⁹⁷⁵ zatim bi se zagrijavali u peći da bi se talili te bi se tehnikom puhanja i doradom priborom dobila posuda ili

⁹⁶³ R. BAROVIER MENTASTI *ET AL.* 2003, 176.

⁹⁶⁴ L. ZECCHIN 1989, 182; K. LAMÉRIS 2012, 9-10; R. BAROVIER MENTASTI, C. TONINI 2018, 13, 17.

⁹⁶⁵ I. DERAEDT *ET AL.* 1999, 494.

⁹⁶⁶ L. RATKOVIĆ BUKOVČAN 1996, 26; L. RATKOVIĆ BUKOVČAN *ET AL.* 2014, 19.

⁹⁶⁷ K. LAMÉRIS 2012, 20.

⁹⁶⁸ G. R. DAVIDSON 1940, 315, Fig. 17 / 38, 39, 42; G. R. DAVIDSON 1952, 109-110, Fig. 13 / 704-709.

⁹⁶⁹ H. NEWMAN 1977, 350, Ad zanfrico.

⁹⁷⁰ L. BEKIĆ 2014, 41-42, sl. 21/9.

⁹⁷¹ I. LAZAR, H. WILLMOTT 2006a, 44, 116, Fig. 44:S9a, Plate 8/1-2; L. RATKOVIĆ BUKOVČAN *ET AL.* 2014, 91, kat. 14.

⁹⁷² D. RADIČEVIĆ, E. ZEČEVIĆ 2002, 70, 78, 98, sl. 28.

⁹⁷³ A. GASPARETTO 1982, 70-71, cat. 54-55.

⁹⁷⁴ U ranosrednjovjekovnom periodu (5.-7. st.) također su izrađivana stakla ukrašena filigranskom i retortnom dekoracijom (M. UBOLDI, M. VERITÀ 2003, 119), koja se kasnije usavršava u muranskim radionicama. Mrežasti ukras (*reticello*) bio je poznat već u rimskom periodu, ali se primjenjivao i u 6. st. (M. UBOLDI, M. VERITÀ 2003, 122, Figs. 6, 7). Rimsko staklo je apsolutni uzor produkcijama u kasnijim periodima. No, ornament primijenjen na pojedinim staklenim predmetima u novom vijeku, već je bio poznat na keramičkim prapovijesnim predmetima. Gotovo identičan nitni i mrežasti ornament (naizmjenične zone koje prikazuju deblje bijele trake i mrežaste pruge) s renesansnih muranskih zdjelica (izveden kombiniranom tehnikom *filigrana a fili / filigrana a retortoli*), također nalazimo na slikanim neolitičkim keramičkim posudama (M. GARŠANIN 1979, 127, T. XIX/3).

⁹⁷⁵ Štapići s nitima (*canne a fili*) su osnovno sredstvo za izradu filigranskih stakala, a mogu biti izrađeni od dva (bijelog i bezbojnog) ili tri sloja stakla. Za izradu takvog štapića puhač uzima malo bistrog stakla na puhačku lulu, nakon čega to staklo valja na ploči da bi postigao formu cilindra, te ga prekriva bijelim staklom. Zatim se to bistro staklo, prekriveno bijelim staklom, stavlja u peć da bi se zahvatio drugi sloj čistog stakla, pa se opet valja na ploči u formu cilindra. Tada asistent priprema pontil s čistim staklom da bi ga pričvrstio na drugu stranu cilindra s bijelim staklom.

Sl. 96. Ulomak zdjelice izrađene kombiniranom tehnikom filigrana a fili / filigrana a retortoli (samostan sv. Marije od Kaštela u Dubrovniku) (foto N. Topić)

željeni predmet. Štapići su mogli imati unutrašnju i vanjsku dekoraciju. Filigransko staklo se radilo od čistog stakla s bijelim filigranskim nitima u početku, a kasnije su se dodavale i obojene niti. U ovom slučaju posuda je izrađena na načini da su korišteni štapići s jednom bijelom trakom u sredini (*cana a fili*) (tj. tri takva uzastopna štapića) koji se odmjenuju s jednim štapićem s mrežastim uzorkom (*cana a rete*).⁹⁷⁶ Na ovom dubrovačkom primjeru radi se o vanjskoj dekoraciji i jednom sloju stakla. Arheološku analogiju za ovako dekoriranu zdjelicu nalazimo na nekropoli crkve sv. Petra kod Novog Pazara.⁹⁷⁷ Zdjelica ukrašena filigranskom tehnikom nađena je u Kotoru, u crkvi sv. Mihajla.⁹⁷⁸ Osim navedenih analogija, također je ovako ukrašeno staklo nađeno i u manastirima Tronoši⁹⁷⁹ i Mileševa.⁹⁸⁰ Identično ukrašena zdjelica s ručkama i stopom čuva se u Muzeju za umjetnost i obrt u Zagrebu.⁹⁸¹

U istraživanju benediktinskog samostana sv. Marije na Mljetu, u trijemu klaustara, nađena su dva ulomka zdjelice (ili veće šalice) s tragovima ručki u vidu četvrtastih otisaka (Kat. 258, Sl. 97). Posuda je hemisferičnog oblika, ukrašena je tehnikom *filigrana a retortoli* – retortno staklo, s upotrebom šta-

Sl. 97. Ulomak zdjelice ukrašene tehnikom a retortoli (samostan sv. Marije na Mljetu) (foto N. Topić)

pića od čistog stakla s nekoliko tipova spiralnih niti sljedećih kombinacija: uvijene tamno plave i bijele niti, uvijene zelene i bijele niti (kao unutrašnja dekoracija) te bijele niti između prethodno navedenih (kao vanjska dekoracija).⁹⁸² Ukras je izveden na način da su korišteni štapići s unutrašnjom i vanjskom dekoracijom od nekoliko tipova spiralnih niti.⁹⁸³ Štapić koji sadrži kombinaciju vanjskih i unutrašnjih niti naziva se *canna mista* – mješoviti štapić. Što je manji broj niti u štapiću to je staklo starije, a veći broj niti (koje su obično i tanje) je novijeg datuma, prema dosadašnjim opažanjima i analizama takvih stakala.⁹⁸⁴ Na ovom ulomku je vidljivo da su bijele niti čišće nego one na prethodnom fragmentu (koji je i datiran u nešto raniji period), što upućuje na nešto kasniji datum posude.⁹⁸⁵ Ovaj tip dekoracije se može datirati u kraj 16. / početak 17. st. i vezuje se uz muranske radionice.

Tako izrađene zdjelice mogu imati i dva sloja stakla, od kojih je jedan izrađen od stopljenih štapića, a drugi od čistog stakla koji se stavlja iznad sloja koji tvore štapići.⁹⁸⁶

Mnoštvo takvih posuda (čša, zdjelica, pehara, vaza, tanjurića) izrađeno je u muranskim radionicama u razdoblju

Kad puhač pričvrsti pontil na drugu stranu cilindra, vraća pontil asistentu, a zatim oni razvlače staklo dok ne postane dugi tanki štapić s bijelom niti u sredini, nakon čega ga prislanjaju na drvene podloške na podu. Kad se taj dugi stakleni štapić ohladi, slijedi njegovo lomljenje na nekoliko komada iste veličine, koji su tada spremni za izradu filigranskih predmeta (K. LAMÉRIS 2012, 24-25, Figs. 1-6).

⁹⁷⁶ K. LAMÉRIS 2012, 20-21.

⁹⁷⁷ M. LJUBINKOVIĆ 1970, 214, Tab. VII/1; V. HAN 1981, 266, Tab. XIV/2; V. HAN 1985, 261, Fig. 1a; V. BIKIĆ 2006, 204-205, Fig. 6/2.

⁹⁷⁸ M. KRIŽANAC 1993, 77-78, T. I/2.

⁹⁷⁹ M. KRIŽANAC 1993, 77, bilješka 12.

⁹⁸⁰ V. HAN 1981a, 178.

⁹⁸¹ MUO – Vodič 2010, 35.

⁹⁸² N. TOPIĆ 2018, 104-105, 112, Fig. 2/3.

⁹⁸³ K. LAMÉRIS 2012, 20-21.

⁹⁸⁴ K. LAMÉRIS 2012, 37-38.

⁹⁸⁵ K. LAMÉRIS 2014, 86.

⁹⁸⁶ K. LAMÉRIS 2012, 30-31.

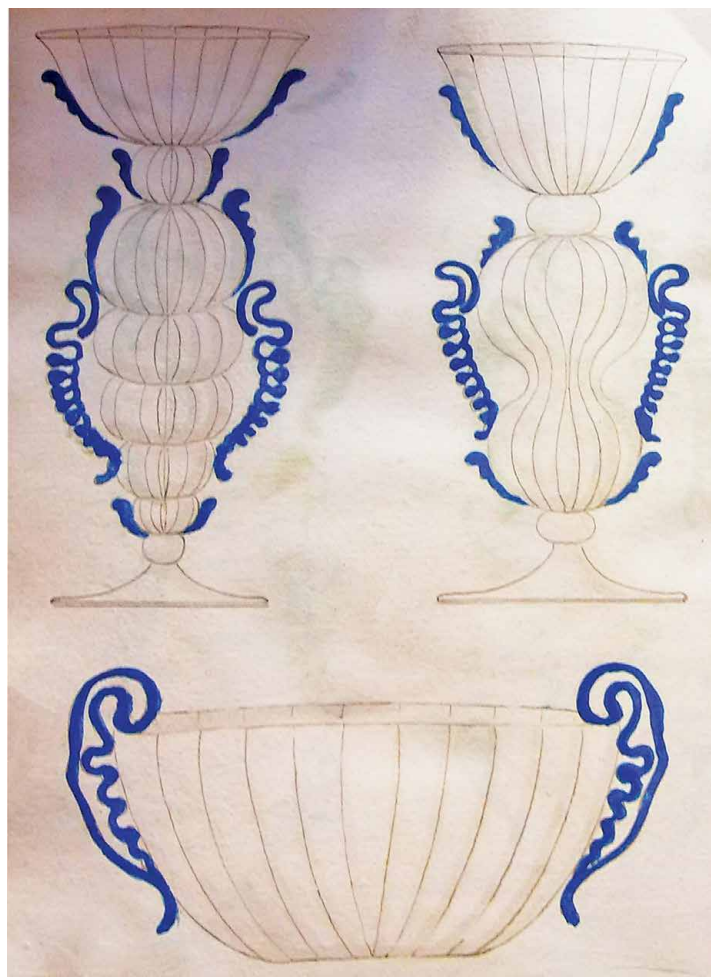

Sl. 98. Tirkizno plava ručka zdjelice (utvrda Sokol u Konavlima)
(foto N. Topić)

od 16. do 18. st.⁹⁸⁷ Neki predmeti ukrašeni su samo mliječno bijelim nitima, dok drugi imaju još i plavu, crvenu ili ljubičastu dekoraciju. Arheološku analogiju dubrovačkom primjerku nalazimo u Italiji u Farfi (16.-17. st.).⁹⁸⁸

d) Ručke zdjelica

Uz utvrdu Sokol u Konavlima pronađena je ručka zdjelice koja ima unutrašnji dio izrađen u vidu petlji koje tvore osmice, dok vanjska traka podsjeća na formu fibule. Ručka je rađena od tirkizno plavoga kvalitetnog stakla, a na njoj se sačuvao vrlo mali dio recipijenta od prozirnog stakla, koji upućuje na to da je mogla pripadati zdjelici (Kat. 259; Sl. 98). Taj nalaz svjedoči o upotrebi luksuznijeg posuđa na utvrđi Sokolu. Kalež izrađen u Muranu na prijelazu 16. u 17. st. ima gotovo identične ručke.⁹⁸⁹ Crteži takvih ručki iz 17. st. čuvaju se u Venecijanskom arhivu.⁹⁹⁰ Sačuvane su

Sl. 99. Crteži posuda s tirkizno plavim ručkama, 17. st. akvarel, *Libro di disegni di vetri antichi muranesi (1593-1884), Miscellanea codici, ser. IV, Codici Papadopoli, n. 26, Archivio di Stato di Venezia* (foto N. Topić)

knjige s crtežima u boji, raznolikih i vrlo brojnih varijanti tako izvedenih ručki izrađivanih za različite vrste posuda, a među njima i zdjelice (Sl. 99).⁹⁹¹

Osim gore opisanog vrlo vrijednog i rijetkog nalaza, također su nađene i dvije drugačije ručke ranonovovjekovnih zdjelica. Jedna je od bezbojnog stakla i C forme (Kat. 260), dok je druga trokrake forme i od zelenog stakla (Kat. 261). Obje su nađene u istraživanju lokaliteta u jezgri Dubrovnika, u slojevima koji sadrže materijal šireg novovjekovnog datuma.

⁹⁸⁷ G. MARIACHER 1964a, 214-219; L. ZECCHIN 1987, 326-327; L. ZECCHIN 1989, 185; L. ZECCHIN 1990, 241-244.

⁹⁸⁸ M. S. NEWBY 1991, 41, Fig. 12.

⁹⁸⁹ L. ZECCHIN 1990, 305.

⁹⁹⁰ L. ZECCHIN 1989, 47-51.

⁹⁹¹ Osobni uvid u arhivske knjige u *Državnom arhivu u Veneciji (Archivio di Stato di Venezia)* prigodom boravka na tečaju o venecijanskom staklu (Study days on Venetian glass) 2015. u organizaciji *Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti*.

1.4.2. ZDJELE S IZVUČENIM OBODOM

a) Zdjela bez ukrasa

Sačuvana su tri ulomka zdjela s izvučenim obodom bez sačuvanog ornamenta, od kojih dva s utvrde Sokola u Konavlima (iz kasnosrednjovjekovnog / ranonovovjekovnog nasipa uz utvrdu) (Kat. 262-263), te jedan pod mostom od Pila u Dubrovniku (iz nasipnog sloja uz zapadne pilone mosta) (Kat. 264). Sokolski nalazi su vjerojatno iz venecijanskih ili dubrovačkih radionica 16. st., dok je dubrovački nalaz novijeg datuma i vjerojatno je iz zapadnoeuropskih radionica.

b) Zdjela s apliciranom niti

Ulomci zdjelica s izvučenim obodom, na kojem je aplicirana mliječno bijela nit, nađeni su u istraživanju utvrde Sokola u Konavlima u nasipnim slojevima uz utvrdu (Kat. 265-266), te u istraživanju samostana sv. Marije od Kaštela u Dubrovniku (Kat. 267-268) s ranonovovjekovnim materijalom.

c) Zdjela izrađena optičkim puhanjem

Među zdjelicama s izvučenim obodom ističe se ulomak od svijetlo zelenog stakla, izrađen optičkim puhanjem i dekoriran mrežastim motivom (Kat. 269). Slična optička stakla izrađivala su se u Amsterdamu (staklana De Twee Rozen). Nizozemski nalaz čaše tirkizno zelene boje je sličan dubrovačkom nalazu po ukrasu (motiv rombova koji tvore mrežu), no razlikuje se formom, a datira se u drugu polovicu 17. st.⁹⁹² Takav ukras nalazimo na plavo zelenoj čaši iz Bratislave izrađenoj optičkim puhanjem u vidu „dijamanata” ili rombova u gornjem dijelu (donji dio joj je ukrašen *Krautstrunkom*). Datirana je oko 1500. i venecijanske je izrade.⁹⁹³ Dubrovački nalaz pronađen je u sloju s ranonovovjekovnom keramikom, pa bismo uz pomoć tih nalaza i donekle paralelnih primjera ulomak mogli datirati u 16.-17. st.

1.4.3. ZDJELE NA STALKU / STOPI

Zdjela na stalku pojavljuju se u 16. st.⁹⁹⁴ Ovdje su zastupljene s nekoliko ulomaka (Kat. 270-273), od kojih je neke bilo moguće rekonstruirati. Recipijent je hemisferičnog oblika, a stoji na šupljem kratkom stalku ili stopi. Na jednom fragmentu uočljivo je da recipijent nije vješto spojen sa stalkom (nakošen je) (Kat. 270), a nespretnost odaje

manje vještog majstora. Uglavnom su izrađene od zelenog i žućkastog stakla. Sličan im je nalaz iz gnaličkog brodoloma s kraja 16. st.⁹⁹⁵ Također su nalazi takvih zdjela bez dodatne dekoracije poznati iz Engleske, a datirani su u 16. i prvu polovicu 17. st. (Venecija ili *à la façon de Venise*). Izrađeni su od natrijevog stakla i dobre su kvalitete.⁹⁹⁶ Ovdje predstavljene ulomci nađeni su u istraživanju samostana sv. Marije od Kaštela u Dubrovniku u slojevima s mješovitim, pretežno ranonovovjekovnim materijalom. Prema tom kontekstu i analogijama, mogu se datirati u 16. ili 17. st. Moguće je da su produkti dubrovačkih radionica ili da su uvezeni iz venecijanskih ili drugih talijanskih središta.

Jedan ulomak se razlikuje od prethodno opisanih, a izrađen je od debljeg jantarno smeđeg stakla (Kat. 274). Moguće je da je nešto novije datacije i da je izrađen u zapadnoeuropskim radionicama jer ta vrsta stakla nije karakteristična za venecijanske radionice.

1.5. BOCE

Različite tipološke kategorije boca zastupljene su među ovim nalazima s dubrovačkog područja: cilindrične, ovalne, ingastare, različite poligonalne forme (četverouglaste, pravokutne, oktogonalne). Odlikuju se raznovrsnim ukrasima, a izrađene su različitim tehnikama. Uglavnom su fragmentarno sačuvane, s iznimkom nekoliko cjelovitih novovjekovnih bočica. Vremenski raspon tih posuda je gotovo jedno tisućljeće. Iz različitih su radioničkih središta (Levant, Venecija, Dubrovnik, zapadna Europe, Austro-Ugarska, Češka, Italija), a služile su kao ambalaža za parfeme, alkohol (vina, liker), maslinovo ulje, ljekarničke pripravke, mineralnu vodu, tintu.

1.5.1. BOCE CILINDRIČNOG OBLIKA

a) Boce s festonima

Staklene boce iz islamskih zemalja među dubrovačkim nalazima zastupljene su samo s nekoliko ulomka (Kat. 275-278; Sl. 100). Dva ulomka su tamno plave boje, ukrašeni su apliciranim i upečenim mliječno bijelim trakama koje su na jednom ulomku valovite (festoni) (Kat. 277), a na drugom kružne (Kat. 278). Na ulomku s kružnim bijelim linijama vidljivi su tragovi irizacije. Druga dva ulomka su bordo smeđe-ljubičaste boje stakla, a također su ornamentirani apliciranim i upečenim mliječno bijelim festonima (Kat. 275-276).

⁹⁹² J. GAWRONSKI ET AL. 2010, 82, 1.2.10.

⁹⁹³ H. SEDLÁČKOVÁ, D. ROHANOVÁ ET AL. 2016, 48-49, Fig. 62.

⁹⁹⁴ H. WILLMOTT 2002, 92.

⁹⁹⁵ I. LAZAR, H. WILLMOTT, 2006a, 44, Fig. 46:S10a.

⁹⁹⁶ H. WILLMOTT 2002, 92-93, Fig. 120.

Sl. 100. Ulomci bočica ukrašeni festonima (samostan sv. Marije od Kaštela u Dubrovniku) (foto N. Topić)

Na manjim ulomcima od tamno plavog i bordo smeđe-ljubičastog stakla festoni su gusto izvedeni, a stijenka je tanja, što ukazuje na to da su pripadali gornjem dijelu bočice. Veći bordo smeđe-ljubičasti ulomak pripadao je ramenu boce, dok je tamno plavi ulomak, s rjeđe raspoređenim ukrasnim trakama, tvorio dio dna. Bordo-ljubičasto staklo s upečenim festonima prevladava u sirijskim radionicama, dok se slično ukrašeno plavo staklo uglavnom radilo u egipatskim.⁹⁹⁷ Bijelim festonima na tamnom staklu postizao se veliki kontrast. Dubrovački fragmenti stakla iz islamskih zemalja vjerojatno su pripadali toaletnim bocama u kojima su se čuvali mirisi, ulja ili neka druga kozmetička sredstva.

Izvršne analogije dubrovačkim ulomcima nalazimo među materijalom iz katedrale sv. Tripuna u Kotoru, koji se datira od 12. do 14. st., a opsežno ga je obradila Milica Križanac.⁹⁹⁸ Slični ulomci stakla s festonima također su poznati iz Starog Bara, a datirani su od kraja 13. do prve

polovice 15. st.⁹⁹⁹ U istraživanju Dioklecijanove palače u Splitu pronađen je mali ulomak stakla vinski crvene boje s upečenim bijelim nitima, za koji M. DeMaine¹⁰⁰⁰ smatra da bi mogao biti istočnjačkog porijekla. Ova vrsta posuda uvozila se i u balkansko zaleđe. Veća skupina (set od najmanje 16 posuda) tipološki različitih posuda od bordo ljubičastog stakla s bijelim festonima i jedan fragment od plavog stakla s bijelim festonima, datirani u 12. st., pronađeni su u istraživanju ostataka srednjovjekovnog grada Braničeva u Srbiji.¹⁰⁰¹ Ulomak cilindrične boce od tamno plavog stakla s festonima pronađen je u istraživanju manastira Studenice, a prema kontekstu se može datirati u 14. ili rano 15. st.¹⁰⁰²

Slično, ali malobrojno staklo nađeno je u Engleskoj, Francuskoj, Grčkoj i Bjelorusiji, dok je u islamskim zemljama naravno daleko učestalije, osobito u Siriji i Egiptu. Te bočice su vrlo nalik bizantskim. Pripadaju u rjeđe nalaze, oblikom su zanimljive jer im se donji dio ponekad sužava i nije uvijek napravljen za samostalno stajanje. Takvi primjerci vjerojatno su stajali na metalnom postolju. Moguće je da taj oblik ima korijene u rimskim vretenastim balzamarijima. Staklo iz islamskih zemalja širi se Sredozemljem u 11. i 12. st., pristiže do Male Azije i Korinta, a proizvodnja u egipatskim i sirijskim radionicama nastavlja se u 13. i 14. st.¹⁰⁰³ Bočice slične kotorskim i dubrovačkim nalazima pronađene su i na području Volške Bugarske, oko ušća rijeke Kame u Volgu u današnjoj Rusiji. Datiraju se od sredine 13. do prve polovice 14. st., a importirane su iz Sirije ili Egipta. Izrađene su od bordo -ljubičastog stakla i ukrašene bijelim festonima.¹⁰⁰⁴ Ti predmeti svjedoče o cirkulaciji luksuzne trgovačke robe od Nila do Volge.

Dubrovački ulomci jednostavnije su dekorirani u usporedbi s pozlaćenim i emajliranim bočicama kakve su nađene na Cipru (Paphos),¹⁰⁰⁵ u Bjelorusiji (Novogrudok),¹⁰⁰⁶ Korintu,¹⁰⁰⁷ Kotoru,¹⁰⁰⁸ no svjedoče o upotrebi levantskog stakla u Dubrovniku.

Slične bočice drugačije namjene izrađivane su i u nešto ranijem razdoblju (11.-12. st.), a takav primjer je egipatska

⁹⁹⁷ S. CARBONI 2001c, 139.

⁹⁹⁸ M. KRIŽANAC 2001, 12-13 kat. 5-16, T. I, 5-8; T. II, 9-16; M. KRIŽANAC 2012, 409-413; M. ŽIVANOVIĆ 2017, kat. 76-79.

⁹⁹⁹ M. FERRI *ET AL.* 2013, 141-143, fig. 5.57/5.

¹⁰⁰⁰ M. R. DEMAINE 1979, 130, 136, M 50.

¹⁰⁰¹ D. SPASIĆ-ĐURIĆ, S. JOVANOVIĆ 2018, 151-173.

¹⁰⁰² S. STAMENKOVIĆ 2015, 364, 366-367, sl. 3/5.

¹⁰⁰³ M. KRIŽANAC 2001, 26, 32.

¹⁰⁰⁴ S. VALIULINA 2012; S. VALIULINA 2017, 393, Abb. 2

¹⁰⁰⁵ A. H. S. MEGAW 1959; A. H. S. MEGAW 1968.

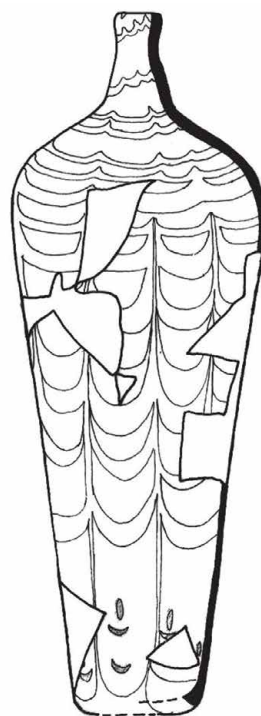
¹⁰⁰⁶ B. A. SHELKOVNIKOV 1966, 102-109.

¹⁰⁰⁷ G. R. DAVIDSON 1940, 318-320, Fig. 20, 21, 24; G. R. DAVIDSON 1952, 115-116, PLATE 58 / 750-757.

¹⁰⁰⁸ M. KRIŽANAC 2001, 25-33, T. I-II; M. KRIŽANAC 2012.

bočica izrađena od tamno plavog stakla s bijelim upečnim festonima. Cilindričnog je vrata, proširenih i zaobljenih ramena, tijelo se sužava prema malom nepravilnom kvadratnom dnu. U tim se posudama čuvao preparat za potamnijanje očnih kapaka.¹⁰⁰⁹ Bliža analogija dubrovačkim fragmentima je kotorski nalaz (12.-14. st.), tj. boca za parfem (Sl. 101). Staklo iz islamskih zemalja, uz tekstil, keramičke i metalne izrađevine, pristizalo je u Europu kao trgovačka roba ili kao diplomatski darovi,¹⁰¹⁰ a vjerojatno i preko hodočasnika.

Festoni su aplicirani dok bi se stakleni predmet vrtio na kraju puhačke lule. Na taj način se stvarala spiralna dekoracija koja prekriva stakleni mjehur. Poslije su se niti „češljale“ zašiljenim alatima da bi se izradili dekorativni uzorci. Nakon toga se nastavljao proces puhanja posude. Ova tehnika je teško izvediva na već ispuhanim posudama jer imaju tanke stijenke i može doći do pucanja pri „češljanju“.¹⁰¹¹ Nakon što bi festoni bili aplicirani, posuda je okretana o glatku tvrdu ploču (*marver*) da bi se trake utisnule u staklo. Na taj se način postiglo to da su trake bile neznatno vidljivije u blagom reljefu. Osim ovog načina ukrašavanja vrućeg stakla, primjenjivalo se i utiskivanje uzoraka pečatom ili su se aplicirale dekorativne trake u reljefu.¹⁰¹² Upravo po toj vrsti dekoracije (aplicirane i upečene trake koje čine veliki kontrast s posudom), egipatski i sirijski staklari razlikuju se od ostalih u islamskom svijetu.¹⁰¹³ Trake su većinom bijele, rijetko se pojavljuju u crvenoj, žutoj, sivoj ili plavoj boji. Mogu biti nanese kao spirale, dotjerane alatom ili „češljane“ da bi se postigli festoni, lukovi, valoviti i lisnati motivi. Upečeni festoni su se najviše primjenjivali od 12. do 14. st. u ajubidskom i ranom mamelučkom periodu, no njihova primjena neupitno je trajala od vremena rane islamske produkcije, vjerojatno pod utjecajem kasne antike. Polikromne kombinacije prisutne su u ranome periodu, a upravo rimsko staklo moglo je dati to nadahnuće. *Millefiori* tehnika oživljena je ponovno u 9. st. u radionicama islamskog svijeta.¹⁰¹⁴ Ovakve toaletne bočice imaju prethodnika u rimskom razdoblju, vjerojatno zbog jednostavnosti oblika. Vrat im je kratak, a kosa ramena prelaze u cilindrično

Sl. 101. Boca s festonima i grafički prikaz (katedrala sv. Tripuna u Kotoru), H. 15,5 cm, (foto Z. Križanac, crtež M. Križanac 2012, 411, sl. 5)

izduženo tijelo. Dakle, način izrade nije bio kompliciran, a funkcionalnost je bila zadovoljavajuća (za čuvanje mirisnih ulja i sličnih preparata).¹⁰¹⁵

Aleksandrija i Fustat (Kairo) bili su najveća staklarska središta u Egiptu za vrijeme Ajubida i Mameluka. U to vrijeme su u Palestini i Siriji djelovali poznati staklarski centri, također pod utjecajem Mameluka koji su gospodarili i tim područjem.¹⁰¹⁶ Veća količina staklenih posuda s upečnim festonima nađena je u istraživanju al-Tūra na južnom Sinaju.¹⁰¹⁷ Staklo s festonima i emajliranim ukrasom nađeno je u Al-Qadimu u Egiptu, a karakteristično je za Mameluke kroz 13. i 14. st.¹⁰¹⁸ Taj datum podudara se s datacijom mamelučke kovanice nađene u istom kontekstu sa staklom ukrašenim festonima u dubrovačkom samostanu sv. Marije od Kaštela. Među dubrovačkim materijalom, koji se ovdje

¹⁰⁰⁹ S. CARBONI 2001c, 139, cat. 55. Taj preparat se dobivao mrvljenjem minerala galenita ili olovnog sulfida (PbS) i nekih drugih sastojaka.

¹⁰¹⁰ D. WHITEHOUSE 2001a, 8.

¹⁰¹¹ W. GUDENRATH 2001, 57, 66, Figs. 82-84.

¹⁰¹² S. CARBONI 2001c, 101.

¹⁰¹³ S. CARBONI 2001c, 105-106.

¹⁰¹⁴ S. CARBONI 2001c, 106.

¹⁰¹⁵ M. KRIŽANAC 2001, 25-27.

¹⁰¹⁶ D. S. WHITCOMB 1983, 104-105.

¹⁰¹⁷ Y. SHINDO 1993.

¹⁰¹⁸ D. S. WHITCOMB 1983, 102-103, Fig. 2.

obrađuje, nisu nađena levantska luksuzna emajlirana stakla. No, nalazi ukrašeni festonima nađeni su u stratigrafskom kontekstu s novcem Ilkanida, Seldžuka i Mameluka,¹⁰¹⁹ što dokazuje direktne veze Dubrovčana s tim najvećim središtima proizvodnje luksuznog stakla islamskih zemalja.

Nalazi stakla iz Sirije i Egipta pronađeni su u istraživanju benediktinskog samostanskog kompleksa sv. Marije od Kaštela, u sondi smještenoj uz sjevernu stranu crkve i uz SI stranu apside, u stratigrafskim jedinicama koje su sadržavale pretežno kasnosrednjovjekovni materijal, ali s više nalaza istočnog karaktera. Budući da su u tom kontekstu nađeni novci iz islamskih zemalja s kraja 13. i početka 14. st., u to razdoblje možemo datirati i ovdje prezentirani stakleni materijal, koji potvrđuje trgovačke veze Dubrovčana s islamskim svijetom u vrijeme kada je trgovina s nevjernicima (*infideles*) bila zabranjena. Riječ je o novcu Mas'uda II. (vladara Ikonijanskog sultanata / „*Sultanate of „Rūm“*“), Abu Sa'ida (vladara Ilkhanidske države) i al-Malik an-Nāsira Muhammada I. (sultana na čelu Mamelučkog sultanata).¹⁰²⁰ Taj novac je iznimno rijedak u ovom dijelu Europe,¹⁰²¹ dok u Hrvatskoj predstavlja jedinstven nalaz, potvrđuje veze Dubrovčana s vrlo udaljenim državama te ističe njihove šire kontakte na Mediteranu i Crnome moru. Ti novci vjerojatno dopijevaju u ruke Dubrovčana prigodom njihovih trgovačko-pomorskih podviga i putovanja u Egipat, Siriju ili na jugoistok Crnoga mora u Trapezunt (Trapezuntsko carstvo u 13. st. pada pod Ikonijanski sultanat, a potom i pod Ilkhanidsku državu).¹⁰²² Egipatski novac su Dubrovčani, osim u Egiptu, mogli dobiti i u Siriji s kojom su imali odlične kontakte. Osim novca, značajni su i pronađeni ulomci bizantske keramike (11.-12. st.).¹⁰²³ Ovi malobrojni nalazi arheološki potvrđuju trgovačke veze s islamskim zemljama i Bizantom, što je do nedavno uglavnom bilo poznato tek preko arhivskih podataka.

Trgovački kontakti Dubrovčana s Egiptom i Sirijom odvijali su se već u prvoj polovici 13. st., što nam je poznato iz ugovora s Mlečanima, no te veze su mogle postojati i ranije.¹⁰²⁴ Kako dubrovački arhiv ima sačuvane podatke samo od 1280., najraniji spomen veza s Egiptom je dokument koji kaže da je neki dubrovački brod sredinom 13. st. plovio prema Aleksandriji, a potom u Carigrad. Preko venecijanskog arhiva znamo da su 1143. postojale veze Dubrovčana s prekomorskim krajevima jer se spominje da je jedan Dubrovčanin, vjerojatno trgovac, plovio u Akon (Acre, Accon) te preko Cipra u Carigrad. Židovski putopisac Benjamin iz Tudele u svom opisu putovanja po Sredozemlju u trećoj četvrtini 12. st., među raznim trgovcima iz 28 zemalja koje je zatekao u Aleksandriji, spominje i Dubrovčane. Više naznaka o povezanosti Dubrovnik s prekomorskim zemljama zabilježeno je u 13. st. Postoji podatak da je 1269. Veliko vijeće u Veneciji raspravljalo o odnosima Dubrovnik i Aleksandrije.¹⁰²⁵

U vrijeme kad križarske tvrđave u Siriji padaju pod Mameluke (oko 1280.), Venecijanci zabranjuju izvoz drva i željeza u te krajeve, osim u Akon (Accon) i Tir (Tyr) koji su još uspijevali opstati.¹⁰²⁶ Godine 1284. spominje se da su dubrovački i zadarski brodovi prevozili sol s Istoka, također iz Aleksandrije. Prema trgovačkom ugovoru Ankone i Dubrovnik iz 1292. znamo da su Dubrovčani plaćali carine za robu koju su uvozili iz sjevernoafričkih zemalja,¹⁰²⁷ što ukazuje na održavanje trgovine s islamskim svijetom. O tim kontaktima svjedoče već spomenuti mamelučki novac i staklo nađeni u Dubrovniku. Tek nakon papinog dopuštenja, koje su isposlovali ugarski kraljevi, Dubrovčanima je bilo službeno dopušteno ploviti u mamelučke luke u Siriji i Egiptu,¹⁰²⁸ a to odobrenje s pravom trgovine dobili su 1373.¹⁰²⁹ I prije službenog dopuštenja često je dolazilo do nepoštivanja papine odredbe, pa su i Dubrovčani

¹⁰¹⁹ M. ILKIĆ, N. TOPIĆ 2013; M. ILKIĆ *ET AL.* 2015, 13-14, kat. 22-24.

¹⁰²⁰ M. ILKIĆ, N. TOPIĆ 2013; M. ILKIĆ *ET AL.* 2015, 13-14, kat. 22-24.

¹⁰²¹ Poznati su nalazi takvog novca iz katedrale sv. Tripuna u Kotoru (M. KRIŽANAC, A. SULEJMANAGIĆ 2016, 213-219, kat. 1-3), gdje su također nađene i festonima ukrašene bočice iz islamskih zemalja. Seldžučka kovanica i ulomak stakla s ukrasom festona nađeni su i u manastiru Studenici u Srbiji (M. KRIŽANAC, A. SULEJMANAGIĆ 2016, 222-223).

¹⁰²² M. ILKIĆ, N. TOPIĆ 2013; M. ILKIĆ *ET AL.* 2015, 13-14, kat. 22-24.

¹⁰²³ U Splitu su u istraživanju Dioklecijanove palače pronađeni ulomci keramike sa zelenom alkalijskom caklinom, koji se datiraju u 12.-13. st., a potječu vjerojatno iz Sirije (H. ZGLAV-MARTINAC 2004, 113, kat. 5-6). U Dioklecijanovoj palači također je pronađeno nekoliko ulomaka keramike iz Sirije ili Egipta datiranih u 13. ili 14. st. Moguće je da ta vrsta keramičkih posuda dopijeva u Split zbog savezništva s Karlom Anžuvincem koji je bio u prijateljskim odnosima s Mamelučkim sultanatom. Keramika takve provenijencije već je pronađena na mjestima gdje su dopijevali križari (J. BUERGER 1979, 73).

¹⁰²⁴ B. KREKIĆ 1956, 100.

¹⁰²⁵ B. KREKIĆ 1961, 203-205.

¹⁰²⁶ B. KREKIĆ 1956, 100-101.

¹⁰²⁷ B. KREKIĆ 1961, 205.

¹⁰²⁸ K. JIREČEK 1915, 48, 102-103, bilješke 93-94.

¹⁰²⁹ B. KREKIĆ 1956, 23, 102-103.

pored zabrane nalazili načina da trguju s islamskim svijetom. Papa je često opraštao prekršiteljima, a Venecija je 1323. ponovno zabranila trgovinu s islamskim svijetom, čime je htjela kontrolirati podređene gradove poput Dubrovnika.¹⁰³⁰ Značajan je podatak da su Dubrovčani kad bi plovili prema Aleksandriji, na putu prema odredištu, pristajali u Apuliji, Siciliji, Peloponezu, Kreti, Rodosu. Na Peloponezu su se mogli susresti s bizantskim staklom ili u Apuliji s južnoitalskim, srodnim bizantskom. Takvi ulomci su pronađeni na dubrovačkim lokalitetima, pa možemo pretpostaviti da su ga u Dubrovnik donijeli dubrovački trgovci ili da su u Grad dolazili strani trgovci nudeći svoju robu. Pri povratku kući, također su navraćali u neke luke zbog trgovačkih poslova.¹⁰³¹ Zabrana trgovine s islamskim svijetom nije se mogla održati, jer su potrebe Europe za istočnjačkom robom bile velike. Trgovački kontakti sa Sirijom i Egiptom su nastavljeni, a kroz 14. i 15. st. postaju još intenzivniji.¹⁰³²

Budući da je Venecija imala dobre kontakte s islamskim svijetom, Dubrovčani su to dobro znali iskoristiti u vrijeme kada su bili pod njezinom vlašću. Tada i sami ostvaruju trgovačke kontakte s istočnim anatolskim i perzijskim državama, sa Sirijom i Egiptom. Unatoč papinim zabranama, u 13. i prvoj polovici 14. st. plovili su prema islamskim zemljama i uspješno trgovali. Ovi stakleni, ali i keramički i numizmatički nalazi, svjedoče o trgovini s islamskim zemljama u periodu prije 1373. kada je na snazi bila papina zabrana. Kršenje te odredbe o zabrani trgovine s islamskim svijetom nije bilo strogo kažnjavano, a prekršiteljima je često dopuštano da se iskupe tako što bi crkvi dali dio zarade.¹⁰³³ Moguće je da su to mnogi trgovci vidjeli kao unosan posao te nisu bili u velikom strahu od kazni. Preko arhivskih podataka doznajemo da su 1304. tri dubrovačka trgovca u Aleksandriji bili ulovljeni u prekršaju zbog trgovine s „nevjernicima“, a Papa ih je oslobodio krivnje uz uvjet da Dominikanskom samostanu u Dubrovniku daju dio zarade za gradnju crkve. Iz toga vidimo da kazne nisu bile prestroge i da su Dubrovčani odlazili trgovati na Levant.¹⁰³⁴ Moguće je da su navedeni arheološki nalazi također dospjeli

u crkveni posjed na sličan način, u ovom slučaju u Benediktinski samostan sv. Marije od Kaštela u Dubrovniku. Ti nalazi nam uistinu svjedoče o kontaktima Dubrovčana s vrlo udaljenim islamskim državama i potvrđuju njihove pomorsko-trgovačke podvige na Sredozemlju.

b) Boca s kugličastim otvorom

Među nalazima je zastupljen i rijetki tip cilindrične boce s malim kugličastim otvorom, pod kojim je kratki uski vrat te dio ramena (Kat. 279). Slične boce korištene su za pohranu tekućina, a postale su učestalije od sredine 16. st. na dalje. Takve boce bile su u upotrebi u Bratislavi (počevši nešto prije 1620., a više ih je nađeno iz 18. st.) i u Brnu (druga polovica 17. st.). U Bratislavi su ove boce uglavnom bile zelenih nijansi stakla, a mogle su imati široke ili uske vratove. Neke od tih boca sadržavale su slatki liker proizveden u Istri i Dalmaciji, a koji je bio popularan u Austriji kroz 18. i 19. st. Sve više su u upotrebi od sredine 17. i kroz prvu polovicu 18. st. Sličan ulomak cilindrične boce „Rosoglio“ nađen je u istraživanjima u Bratislavi, istog je promjera otvora kao dubrovački nalaz, također je od zelenog stakla, a datira se od kasnog 17. do sredine 18. st.¹⁰³⁵ Dubrovački ulomak pronađen je na području uz kule Minčetu i Gornji ugao, u nasipnom sloju ljevaonice u kojem je pronađeno mnoštvo grafitnih talioničkih posuda bavarske provenijencije iz 17. st. Preko navedenog stratigrafskog konteksta možemo pretpostaviti da je i ta posuda izrađena u srednjoj Europi, a da je dospjela u Dubrovnik u isto vrijeme kad i ostali metalurški nalazi iz toga sloja.

Sličnu formu boce nalazimo i među nešto ranije datiranim nalazima. Gornji dio boce s vrlo slično oblikovanim otvorom pronađen je u istraživanju Staroga grada Barilovića.¹⁰³⁶ U Smederevu je nađena dosta dobro sačuvana boca (nedostaje joj dno), koja se u gornjem dijelu sasvim podudara s dubrovačkim nalazom.¹⁰³⁷ Sličan kugličasti obod ima i ulomak boce iz 16. st. nađen u Starom Baru u Crnoj Gori, ali rame mu nije široko kao kod dubrovačkog nalaza.¹⁰³⁸ Boce s obodom sličnog tipa pronađene su i u Sloveniji, a datiraju se u 16. st.¹⁰³⁹

¹⁰³⁰ B. KREKIĆ 1956, 102; V. FORETIĆ, 1980a, 119.

¹⁰³¹ B. KREKIĆ 1956, 103-104.

¹⁰³² B. KREKIĆ 1961, 205.

¹⁰³³ B. KREKIĆ 1956, 23.

¹⁰³⁴ B. KREKIĆ 1956, 101-102.

¹⁰³⁵ H. SEDLÁČKOVÁ, D. ROHANOVÁ *ET AL.* 2016, 208-209, 214-215, BrSR_4-106.

¹⁰³⁶ A. JANEŠ 2014, 73, 183, sl. 74. T. 19/203.

¹⁰³⁷ M. CUNJAK 2011, 236-237, sl. 15.

¹⁰³⁸ M. FERRI 2011, 88, fig. 5.8/8.

¹⁰³⁹ M. KOS 2007, kat. 202, T. 16/2-3.

Sl. 102. Cilindrična boca prekrivena irizacijom (ispod mosta od Pila u Dubrovniku) (foto N. Topić)

c) *Ambalažne boce za vino i mineralnu vodu*

Među nalazima su također zastupljeni ulomci boca za vino, druga alkoholna pića i mineralnu vodu. Takve boce različitih formi izrađivane su od karakterističnog tamno zelenog ili crnog stakla (Kat. 280-289), a poznato je da su se proizvodile u zapadnoj i srednjoj Europi (Engleska, Belgija, Nizozemska, Češka, Francuska) od 17. do početka 20. st. Bile su cilindričnog, trbušastog ili drugačijeg oblika, a mogle su imati i žig. Uglavnom su služile za čuvanje i transport vina. U 17. st. poboljšanjem staklarske tehnologije, korištenje ovih boca postaje uobičajen način skladištenja i transporta.¹⁰⁴⁰ Ovi dubrovački nalazi su pretežno iz 18. i 19. st.

Ulomak s područja nekadašnje ljevaonice uz kulu Gornji ugao (Kat. 280) predstavlja dio vrata s obodom na kojem se nalazi prsten, koji je služio za pridržavanje boce i vezivanje čepa. Vjerojatno se radi o cilindričnoj ili trbušastoj boci. Boce s nepravilno apliciranom trakom ispod otvora proizvodile su se od 1650.-1760., a kasnije se dodatno mo-

deliraju.¹⁰⁴¹ Budući da je prsten na dubrovačkom nalazu dosta pravilan, može se datirati u 18. st. Analogni su mu nalazi iz podmorja Pule¹⁰⁴² i iz Zadra.¹⁰⁴³

U Kneževu dvoru na Lopudu nađen je ulomak cilindrične boce s dosta konkavnim dnom (Kat. 281). Prema analognom nizozemskom primjeru, može se datirati u drugu polovicu 18. st.¹⁰⁴⁴ Ulomci dna cilindričnih boca za vino također su pronađeni u dubrovačkom samostanu sv. Marije od Kaštela (Kat. 282-283), samostanu sv. Marije na Mljetu (Kat. 284) te u istraživanju katedrale sv. Vlaha u Stonu. Budući da im nisu sačuvani gornji dijelovi, nije im jednostavno odrediti točnu formu.

U istraživanju ispod mosta od Pila u Dubrovniku pronađeno je više ulomaka stijenki, dna i vratova boca od crnog, zelenog i smeđeg stakla. Ističu se dno i vrat boce prekriveni jakim irizacijom (Kat. 285; Sl. 102). Vrat završava prstenastim otvorom žlijebom horizontalno podijeljenim na dvije zone. Taj žlijeb služio je za provlačenje trake za vezivanje čepa. Dno je polukuglasto i dosta uvučeno. Prema analognom primjeru, datira se u kasno 18. ili u prvu polovicu 19. st.¹⁰⁴⁵

Među nalazima se ističe veći ulomak dna šire boce (promjera cca 16 cm). Mogla je biti šire cilindrične ili trbušasto globularne forme (Kat. 286). Prema analognim nizozemskim¹⁰⁴⁶ i baltičkim¹⁰⁴⁷ primjerima, može se datirati u 18. st.

Dva ulomka vratova cilindričnih boca tipa „Bordeaux“, od tamno zelenog stakla, također su nađeni u nasutom sloju ispod mosta od Pila u Dubrovniku (Kat. 287-288). Pod otvorom im se nalazi prsten. Mogu se datirati u 19. ili rano 20. st. Takve boce proizvodile su se u zapadnoj Europi, a služile su za držanje vina.¹⁰⁴⁸

Na dubrovačkom području ranije su pronađene tamne boce za vino, a riječ je o nalazima trbušastih boca iz koločepskog brodoloma.¹⁰⁴⁹ Dubrovački nalazi također su slični francuskim bocama za vino, pronađenim u nekadašnjim francuskim kolonijama u Sjevernoj i Južnoj Americi. Riječ je o bocama s dužim vratom i prstenom pod obodom te ponekad proširenim, djelomično cilindričnim tijelom, a datiraju se u 18. st.¹⁰⁵⁰

¹⁰⁴⁰ R. H. McNULTY 1971, 91-119; R. LIEFKES 1997, 86-87.

¹⁰⁴¹ L. BEKIĆ 2014, 26.

¹⁰⁴² L. BEKIĆ 2014, 24-26, 90, 92, sl. 6 / 198, 2012.

¹⁰⁴³ L. BEKIĆ ET AL. 2017, 207, Sl. 4/1.

¹⁰⁴⁴ McNULTY 1971, 118-119, Figs. 63-64.

¹⁰⁴⁵ I. ŠIMKUTĚ 2011, 161-162, Fig. 8.4.

¹⁰⁴⁶ McNULTY 1971, 116-117, Fig. 57, No 22, Fig. 56. No 21.

¹⁰⁴⁷ I. ŠIMKUTĚ 2011, 159-160, Fig. 6.B.

¹⁰⁴⁸ <https://sha.org/bottle/wine.htm>. (20

¹⁰⁴⁹ A. KISIĆ 1982, 155-156, sl. 17.

¹⁰⁵⁰ C. LOSIER 2012, 160, 163, Fig. 4/a, Fig. 6.

Te boce su izrađivane u višedijelnim kalupima.¹⁰⁵¹ Cilindrične boce pojavljuju se u drugoj četvrtini 18. st. Za njihovu izradu upotrebljavali su se drveni ili metalni kalupi. Cilindrične boce je bilo lakše skladištiti, dok su trbušaste zahtijevale više prostora i nisu mogle biti polegnute jedna na drugu.¹⁰⁵²

Tamna boja stakla ukazuje da su izrađivane za posebne sastojke koje je trebalo zaštititi. Staklene posude su se prevozile u sanducima koji su imali pregrade od tankog drva ili su bile izolirane kožom da bi se spriječio lom posuda. Takve boce upotrebljavane su u domaćinstvu, kao apotekarske i alkemičarske posude, te u razne druge svrhe: za držanje vina, alkoholnih pića, ricinusova ulja, sokova, toaletne vode te mirisa. Francuska i Njemačka razmjenjivale su sol i vino u tamnim bocama.¹⁰⁵³

Cilindrične boce od tamnog stakla proizvodile su se i u Češkoj. Ulomci takvih boca su nađeni u istraživanju ispod mosta od Pila u Dubrovniku (Kat. 289). Na pronađenom dnu boce nalazi se natpis: CARLSBAD. LS, koji otkriva da se radi o boci u kojoj se transportirala mineralna voda iz Češke (Karlovy Vary). Datira se u kraj 19. ili početak 20. st.

d) Ambalažne boce za ljekovite pripravke i tintu

Budući da je samostan sv. Marije od Kaštela u Dubrovniku u 19. st. jedno vrijeme bio prenamijenjen u bolnicu, bilo je očekivano naći ljekarničke bočice na tom lokalitetu. Također je u samostanu jedno vrijeme bilo smješteno i gradsko poglavarstvo, što može uputiti na upotrebu uredskog pribora poput tintarnica. Nalazi su pretežno iz kasnijih novovjekovnih slojeva samostanskog kompleksa sv. Marije od Kaštela, u kojima su pronađene boce novovjekovnog datuma različitih formi i keramički nalazi šire novovjekovne datacije (uglavnom 16.-19. st.).

U istraživanju sonde u samostanskim vrtovima nađeno je nekoliko cjelovitih bočica s kratkim vratom i prstenastim otvorom (Kat. 290-292; Sl. 103a-c), različitih dimenzija i boja stakla. Uglavnom su to austrijske i talijanske staklene bočice izrađene u kalupu, a ponekad imaju reljefni natpis ili drugačiji prikaz izrađen u kalupu (Kat. 292). Neke imaju glatke stijenke i oznaku na dnu posude, poput bočice koja na dnu ima oznaku 50 (Kat. 290), dok u gornjem dijelu nema natpis ni dekoraciju. S unutrašnje strane te bočice

Sl. 103a. Cilindrična bočica tintarnica (?), od plavkasto-zelenog stakla (samostan sv. Marije od Kaštela u Dubrovniku) (foto N. Topić)

Sl.103b. Ljekarnička cilindrična bočica od zelenog stakla (samostan sv. Marije od Kaštela u Dubrovniku) (foto N. Topić)

Sl. 103c. Ljekarnička cilindrična bočica od jantarno-smeđeg (samostan sv. Marije od Kaštela u Dubrovniku) (foto N. Topić)

zamjetni su ostatci ljekovitog pripravka. Slična cilindrična bočica od zelenkasto plavog stakla pronađena je u Starom Baru, visine je 8,2 cm, a na kružnom ravnom dnu nalazi se oznaka 40.¹⁰⁵⁴ Cijela cilindrična bočica s oznakom 10 na dnu, pronađena je u istraživanju nekropole crkve sv. Tripuna u Kotoru.¹⁰⁵⁵ U istraživanju JI dijela Dioklecijanove palače također su pronađene vrlo slične ljekarničke bočice (s oznakom 200 na dnu),¹⁰⁵⁶ kao i u istraživanju zadarske kalelarge (ali su drugačije boje stakla).¹⁰⁵⁷

Jedna bočica ima otvor blago ljevkašte forme, te se time razlikuje od ostalih (Kat. 293). Izrađena je od svijetlozelenog stakla, a može se datirati u 19.-20. st. Pronađena je u površinskom sloju na području tanglija uz kulu Gornji ugao u jezgri Dubrovnika, s ostalim novovjekovnim nalazima (keramičkim lulama iz 19. st., ulomcima glazirane keramike, te ulomcima grafitnih talioničkih posuda).

Ulomci dviju boca od zelenog stakla kratkog vrata i prstenastog otvora, sa zaobljenim ramenima (Kat. 294-295), vjerojatno cilindričnog tijela, nađeni su u istraživanju samostana sv. Marije od Kaštela u Dubrovniku. Analogni su im splitski nalazi ljekarničkih bočica iz Dioklecijanove palače, datiranih u kraj 19. / početak 20. st., s razlikom što su dubrovač-

¹⁰⁵¹ C. LOSIER 2012, 164-165; I. ŠIMKUTĚ 2011, 161.

¹⁰⁵² I. ŠIMKUTĚ 2011, 161.

¹⁰⁵³ R. H. McNULTY 1971, 97-100.

¹⁰⁵⁴ M. ŽIVANOVIĆ 2017, kat. 99.

¹⁰⁵⁵ M. KRIŽANAC 1993.-1994, 183, sl. 2/13.

¹⁰⁵⁶ V. SUPAN 2014, 305-311; A. IVANDIĆ 2014, 339, 345, Tab. I, kat. 2.

¹⁰⁵⁷ V. JOVIĆ GAZIĆ 2017, 369-371, 375, kat. 4, 9, Tabla II,1-2.

¹⁰⁵⁸ A. IVANDIĆ 2014, 339, 345-346, Tab. I, kat 1-3, Tab. II, kat. 4-6.

ki nalazi nešto većih dimenzija ramena. Splitski nalazi bočica su izrađeni od blijedo zelenog, blijedo plavog ili prozirnog stakla, a na dnu s vanjske strane imaju oznaku zapremnine.¹⁰⁵⁸

Rijedak nalaz je cilindrična posudica za čuvanje pomasti (lijekova, melema, krema) (Kat. 296). Izrađena je od jantarno smeđeg stakla, a ima tanki prsten smješten malo ispod otvora. Na dnu joj se nalazi reljefna oznaka 5. Takve bočice su mogle imati poklopac od metala ili porculana,¹⁰⁵⁹ a datiraju se u 19. i početka 20. st. Izvršne analogije su joj posudice nađene u otpadnoj jami u istraživanju Dioklecijanove palače u Splitu. Također su izrađene od jantarno smeđeg stakla i imaju prsten malo niže od otvora. Sve imaju otišnutu oznaku zapremnine s vanjske strane dna, a datirane su u kraj 19. / početak 20. st.¹⁰⁶⁰

Među nalazima koji se ovdje obrađuju samo je jedan ulomak cilindrične cjevaste bočice, izrađen od zelenog stakla (Kat. 297). Od bočice se sačuvalo samo dno, blago konkavno. Slične ljekarničke bočice su česti nalazi u Splitu¹⁰⁶¹ i Zadru. Cjelovito su sačuvane te imaju natpise koji otkrivaju njihovo produkcijsko porijeklo i sadržaj koji su zapremale, a uglavnom su to bili ljekoviti pripravci (u Zadru su služile za čuvanje eliksira na bazi matičnjaka). Proizvodile su se krajem 19. i početkom 20. st.¹⁰⁶² Ovaj dubrovački nalaz pronađen je u istraživanju ispod mosta od Pila, u nasipnom sloju među brojnim keramičkim i staklenim kasnonovovjekovnim nalazima.

1.5.2. BOCE OVALNOG OBLIKA (AMBALAŽA ZA ALKOHOLNE I LJEKOVITE PRIPRAVKE)

Ovalne boce su rijetke među dubrovačkim nalazima. Nađena je jedna gotovo cjelovita boca većih dimenzija takve forme. Izrađena je od maslinasto zelenog stakla, ima reljefni natpis JOCHANN BECHER (Kat. 298), a radi se o popularnoj češkoj Becherovki. Takve boce su služile kao ambalaža za alkoholna pića. Boca je sprijeda podijeljena na pet zona, od kojih su gornja, donja i središnja ispunjene reljefnim prikazima i natpisima. Zone koje ih dijele nisu ukrašene i malo su uvučene. Reljefni stakleni pehar s brojkom 4

i inicijalima J B nalazi se na gornjoj zoni boce. Po sredini je prikaz orlova i natpis. Pri dnu boce upisana je godina 1807. Na dnu boce također se nalazi natpis: GESETZL GESCK. Stražnja strana nije ukrašena.

Bočica ovalno-pravokutnog oblika s dugim vratom i zaobljenim ramenima je cijela sačuvana. Vrat joj je cilindričan, a otvor je zadebljani prsten. Ima reljefni natpis DIANA na jednoj stranici oplošja (Kat. 299). Od bezbojnog je stakla, a izrađena je u kalupu. To je boca iz tvornice Diana Sosborszesz i austro-ugarske je produkcije s početka 1900-ih. Spada u ljekarničke boce u kojima se prodavao alkohol miješan s mentolom. Taj pripravak je bio popularan u Mađarskoj, a koristio se protiv glavobolje (stavljali su rupčiče navlažene ovom tekućinom na čelo). Također su se čokoladni bomboni punili istom tekućinom.¹⁰⁶³

Oba nalaza su iz istraživanja sonde u istočnom vrtu samostana sv. Marije od Kaštela u Dubrovniku, iz sloja u kojem su nađeni brojni novovjekovni keramički i stakleni nalazi.

1.5.3. BOCE INGASTARE

Za boce ingastare karakteristično je da imaju izdužen i cilindričan vrat s manjim proširenjem oboda, dok je tijelo loptasto. Stope su kružne, a posuda može biti i bez stope, s debljim dnom uvučenim u trbuh. Smatra se da vuku porijeklo iz rimskih balzamarija i unguentarija te da su se u njima držale mirisne tekućine ili masti.¹⁰⁶⁴ Dakle, tradicija izrade takvih boca već je prisutna u rimskom staklarstvu, što je majstorima u islamskim centrima poslužilo kao uzor. Radili su boce s dugim cjevastim vratom i prstenastom nogom.¹⁰⁶⁵ U Carigradu i Egiptu su nađene boce ovoga tipa, ali ranijeg datuma (druga polovica 12. st.), što bi moglo ukazivati na istočno porijeklo.¹⁰⁶⁶ Staklene izrađevine iz sirijskih radionica imitiraju metalne posude. Boce su uglavnom dugoga uskog vrata i sferičnog tijela,¹⁰⁶⁷ iz čega su se vjerojatno kasnije razvile ingastare, popularan produkt venecijanskih i dubrovačkih radionica.

Riječ *ingastara* dolazi od lat. *angustus* (tijesan), a označava bocu uskog grla.¹⁰⁶⁸ Značenje riječi ingastara se tumači i

¹⁰⁵⁹ <http://www.sha.org/bottle/medicinal.htm>.

¹⁰⁶⁰ A. IVANDIĆ 2014, 341, 350-351, Tab. VI, 17-18, Tab. VII, kat. 19.

¹⁰⁶¹ A. IVANDIĆ 2014, 342, 354, Tab. X, kat. 28.

¹⁰⁶² V. JOVIĆ GAZIĆ 2017, 359, 371, 374, 381-382, Kat. 10, Tabla I./5, sl. 9-10.

¹⁰⁶³ https://books.google.hr/books?id=ruZU13KwzQEC&pg=PA27&clpg=PA27&dq=Diana+Sosborszesz,+1900&source=bl&ots=cMR-liYcDrr&sig=BwNMdQyATiN2Lq6UVkCQXEIGo3E&hl=hr&sa=X&ved=0ahUKEwjr4LTp-_ZAUhIJoKHWkCD3MQ6AE-ISTAJ#v=onepage&q&f=false. 0

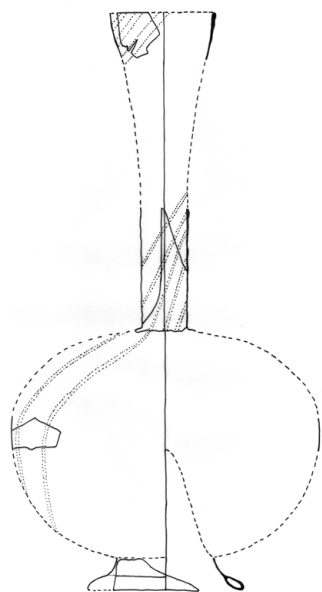
¹⁰⁶⁴ V. S. JOVANOVIĆ 1989, 103.

¹⁰⁶⁵ W. GUDENRATH 2001, 56.

¹⁰⁶⁶ V. HAN 1969, 24-25; A. ANTONARAS 1999, 38; V. BIKIĆ 2011, 293-294.

¹⁰⁶⁷ R. GAJIĆ-LONČAR 1964, 21.

¹⁰⁶⁸ V. HAN 1971b, 218.

Sl. 104. Grafička rekonstrukcija boce ingastare s rebrima u blagom reljefu (utvrda Sokol u Konavlima) (N. Topić)

preko grčkog jezika (ἄγγος - posuda, γαστήρ – trbuh), što upućuje na istočno porijeklo. Tome u prilog ide i činjenica da je Venecija baštinik korinskog staklarstva, što se očituje u tipologiji i ornamentu. Takve boce upotrebljavale su se od 1120., u njima se prenosilo vino, a od 1279. upotrebljavaju se kao stolno posuđe. Izrađivali su ih *buffadori*, manje vještiji majstori, pa su im i cijene bile niže.¹⁰⁶⁹

Boce ingastare upotrebljavane su u Dubrovniku početkom 14. st. (1318.). Najprije se navode pod nazivom *inguistare*, a kasnije *ingastare*.¹⁰⁷⁰ U muranskim arhivskim zapisima spominju se od 1280. Karakterizira ih recipijent u obliku lopte ili lukovice koji stoji na prstenastoj bazi ili stopi te izduženi vrat koji se pri vrhu ljevkaasto proširuje. Boce dugih tankih vratova radile su se tako da je posuda

Sl. 105. Ulomci vrata (s blagim kanelirama) i stope (s mliječno-bijelim nitima) boca ingastara (utvrda Sokol u Konavlima) (foto N. Topić)

bila stavljena na pontil, a ne puhačkom lulom. Pri kraju rada bi se vrat i ramena ponovno omekšali, stvorio bi se obod posude, a vrat je bio snažno izvučen.¹⁰⁷¹ Dokumentirane krajem 13. st. u Veneciji, a osnovni oblik tih boca sačuvao se do 17. st.¹⁰⁷² Ulomci ingastara su nađeni na utvrđi Sokolu u Konavlima, u samostanu sv. Marije od Kaštela, crkvi sv. Stjepana i Kneževu dvoru u Dubrovniku (Kat. 300-327; Sl. 104-105). Takve boce su bile u široj upotrebi u istočnojadranskim središtima i obalnom zaleđu: Pula,¹⁰⁷³ Zadar,¹⁰⁷⁴ Split,¹⁰⁷⁵ Bribir,¹⁰⁷⁶ Putalj,¹⁰⁷⁷ Vid kod Metkovića,¹⁰⁷⁸ Dubrovnik,¹⁰⁷⁹ Kotor (nekropola crkve sv. Tripuna,¹⁰⁸⁰ crkva sv. Mihajla¹⁰⁸¹). Ingastare su također pronađene u balkanskom zaleđu: Hercegovina (Bobovac kod Visokog,¹⁰⁸² Mihaljevići kod Sarajeva),¹⁰⁸³ Beograd, Smederevo, Kalenić

¹⁰⁶⁹ A. ANTONARAS 1999, 38.

¹⁰⁷⁰ V. HAN 1971, 218. -

¹⁰⁷¹ W. GUDENRATH 2001, 56.

¹⁰⁷² A. GASPARETTO 1975, 147.

¹⁰⁷³ T. BRADARA, O. KRNJAK 2016, 169-171, sl. 30; T. BRADARA 2017, 366, 372, kat. 1.

¹⁰⁷⁴ M. PEŠIĆ 2006, 119, Fig. 11.

¹⁰⁷⁵ Ž. STAMATOVIĆ 2014, 313-314, 329-331, T.XI/59-60, T. XII/ 61-64, T.XIII/67, 68, 71.

¹⁰⁷⁶ V. DELONGA 1987b, 103, Tab. XII/1-6.

¹⁰⁷⁷ T. BURIĆ 2006, 226-227; I. ANTERIĆ 2011, 141-142, 155-160; sl. 14-16

¹⁰⁷⁸ Z. BULJEVIĆ 1998, 150-151, 172, kat. br. 49, 52, 53.

¹⁰⁷⁹ V. HAN 1981a, 79, 258, Tab II, sl.1; V. DELONGA 1987b, 103; N. TOPIĆ *ET AL.* 2018, 41, 43, T.2/2.

¹⁰⁸⁰ M. KRIŽANAC 1993.-1994, 184.

¹⁰⁸¹ M. KRIŽANAC 1993, 78, 80-81, T. II / 1-4.

¹⁰⁸² V. HAN 1981a T. II/6; V. S. JOVANOVIĆ 1989, 102.

¹⁰⁸³ V. S. JOVANOVIĆ 1989, 102, 106; V. BIKIĆ 2006, 204, Fig. 5/3.

(freske), Novo Brdo (14. - prva polovica 15. st.),¹⁰⁸⁴ Trgovište (15.-16. st.).¹⁰⁸⁵

Svi dubrovački nalazi pronađeni su u nasipnim slojevima kao otpad i ni jedna posuda nije bila grobni prilog, kao što je to slučaj na Putalju¹⁰⁸⁶ ili u dosta daljoj Vojvodini.¹⁰⁸⁷

Ingastare su bile u upotrebi u sjevernoj Italiji i Veneciji u srednjem vijeku, osobito u domaćinstvu.¹⁰⁸⁸ Ulomci takvih boca nađeni su u Cividale del Friuliju. Imaju duge vratove, globularno tijelo, a dno ravno, konveksno ili u obliku stošca.¹⁰⁸⁹ Dvije cjelovite ingastare na povišenoj stopi nađene su zapečaćene u niši u crkvi sv. Sigizmunda kod Cremona, a datiraju se u drugu polovicu 15. st. Vjerojatno se radi o venecijanskim produktima, a služile su za vino ili ulje.¹⁰⁹⁰ Također su dvije ingastare nađene u Solunu. Imaju ravna dna, kruškolika tijela i izdužen vrat, a vjerojatno su izrađene u 16. st.¹⁰⁹¹

Takve boce, vrlo jednostavne forme, čest su motiv u slikarstvu od 1400. do prve polovice 16. st. (Sl. 69).¹⁰⁹² Bile su vrlo učestale u svakodnevnoj upotrebi, osobito u renesansnom periodu. Pranje takvih posuda zahtijevalo je vještinu. Vaze i boce dugog vrata moglo se ispirati u toploj vodi pomoću biljke drijenka ili drijena, koji se u Veneciji zbog toga naziva vetriola i viriola (od *vetro*).¹⁰⁹³

a) Ingastare glatke stijenke

Nađeno je nekoliko manjih ulomaka vratova boca ingastara bez ukrasa (Kat. 300-304). Među njima je i cijeli vrat jedne takve posude (Kat. 301), a pronađen je u istraživanju samostana sv. Marije od Kaštela u Dubrovniku. Te boce su uglavnom izrađene od zelenog i žućkastog stakla. Izvršna paralela za Kat. 301 je vrat boce od zelenog stakla iz

Pule (15.-17. st.) (Kat. 301).¹⁰⁹⁴ Analogna je ingastara s Putalja koja je također bez dekoracije,¹⁰⁹⁵ te zadarski nalazi.¹⁰⁹⁶ Ulomci novovjekovnih boca s dugim vratovima nađeni su u Kotoru (nekropola crkve sv. Tripuna), a datiraju se u 16. ili 17. st.¹⁰⁹⁷

U nasipnom sloju uz utvrdu Sokol u Konavlima, nađeni su vrlo usitnjeni ulomci takve posude (Kat. 300), karakteristične za gotičko-renesansno razdoblje. U to vrijeme utvrda je već prešla u dubrovačke ruke, pa je moguće da je ta boca produkt dubrovačkih radionica.

Ostali ulomci vratova ingastara bez dekoracije, koji se ovdje obrađuju, pronađeni su u jezgri Dubrovnika. Jedan je iz istraživanja crkve sv. Stjepana (Kat. 303), a pronađen je u zasipu groba uz sjevernu stranu crkve, dok je drugi iz recentno nasutog sloja u atriju Kneževa dvora (Kat. 304).

Nađeno je nekoliko dobro sačuvanih cijelih stopa, vjerojatno od ingastara, te nekoliko ulomaka takvih stopa (Kat. 305-316). Uglavnom su ti nalazi datirani u širi vremenski raspon (14.-16. st.), jer su pretežno pronađeni u nasipnim slojevima (utvrde Sokola u Konavlima i samostana sv. Marije od Kaštela u Dubrovniku) koji su sadržavali mješavinu materijala šire datacije. Budući da im nije sačuvan gornji dio, ne znamo kakve su forme bile boce i jesu li imale dekoraciju, ali stope su bez ukrasa. Jedan od primjeraka ima uvučenije dno od ostalih primjeraka (Kat. 305), a upravo takve primjere dna ingastara najčešće nalazimo. Slični ulomci pronađeni su u Cividale del Friuliju (14. st.),¹⁰⁹⁸ Venecijanskoj laguni (skupa s keramikom iz 15.-16. st.),¹⁰⁹⁹ Finale Emiliji (kasno 14. st.)¹¹⁰⁰ te Starom Baru.¹¹⁰¹ No, dubrovački nalaz ima nešto manji promjer stope jer se vjerojatno radi o boci manjih dimenzija. Ističu se dva dna

¹⁰⁸⁴ V. S. JOVANOVIĆ 1989, 102, 104; V. BIKIĆ 2006, 203-204, Fig. 4/6.

¹⁰⁸⁵ V. S. JOVANOVIĆ 1989; V. BIKIĆ 2006, 204, Fig. 5/8.

¹⁰⁸⁶ T. BURIĆ 2006 226-227.

¹⁰⁸⁷ O. ŠAFARIK, M. ŠULMAN 1954, 18, T. IV/13.

¹⁰⁸⁸ V. HAN 1971a, 58.

¹⁰⁸⁹ A. GASPARETTO 1975, 147.

¹⁰⁹⁰ G. MARIACHER 1964b.

¹⁰⁹¹ A. ANTONARAS 1999.

¹⁰⁹² G. MARIACHER 1964a, 83.

¹⁰⁹³ P. MATVEJEVIĆ 2005, 34.

¹⁰⁹⁴ T. BRADARA, O. KRNJAK 2016, 169-171, sl. 30; T. BRADARA 2017, 366, 372, kat. 1.

¹⁰⁹⁵ I. ANTERIĆ 2011, 142, sl. 16.

¹⁰⁹⁶ M. PEŠIĆ 2006, 119, Fig. 11.

¹⁰⁹⁷ M. KRIŽANAC 1997, 181-182, sl. 1/1-7.

¹⁰⁹⁸ A. GASPARETTO 1975, 148, Tab. IV, 12.

¹⁰⁹⁹ R. BAROVIER MENTASTI *ET AL.* 2003, 233, Fig. 9; A. BOVA 2010, 278, 492, I.11a-d; L. ZECCHIN 1990, 150.

¹¹⁰⁰ D. STIAFFINI 1991, 253-254, Tav. X/7.

¹¹⁰¹ M. FERRI 2011, 88, fig. 8.5, nn. 4.

boca manjih dimenzija ($\varnothing = 3,8$ cm i $3,9$ cm) (Kat. 306-307), za koje analogne primjere nalazimo u Venecijanskoj laguni. No, venecijanska dna ingastara su većih dimenzija ($\varnothing = 5,8$ cm), a datirana su 14. st.¹¹⁰² Stopa (Kat. 308) s uvučenim središnjim dijelom koji je malo zatupljen, nađena je u dubrovačkom samostanu sv. Marije od Kaštela, a dosta joj je slična stopa iz Lucce datirana u sredinu 14. st. Takve boce nisu venecijanske, nego su više bile u upotrebi u Toscani.¹¹⁰³ Ostali ulomci imaju manje uvučene baze (Kat. 309-311), a nekoliko nalaza ima samo djelomično sačuvane stope (Kat. 312-316). Ističe se ulomak promjera $10,5$ cm koji je i nešto drugačije forme (Kat. 316), a vrlo sličan ulomak iz 14. st. nalazimo u Cividale del Friuliju, no manjih je dimenzija od dubrovačkoga.¹¹⁰⁴

b) Ingastare s dekoracijom

Nešto manji broj pronađenih ulomaka ingastara imao je dekoraciju. Neki ulomci su dekorirani spiralnim i vertikalnim blagim rebrima, izvedenim optičkim puhanjem (Kat. 317-321; Sl. 105). Taj tip posude je bilo moguće rekonstruirati (Kat. 317; Sl. 104). Nađeni su ulomci oboda, vrata, stopa i tijela. Nalazi su pronađeni u nasipnim slojevima, uz utvrdu Sokol u Konavlima.

Među nalazima se ističe ulomak sa spiralnim kanelurama (Kat. 320), također s utvrde Sokola. Vrlo sličan ulomak vrata ingastare s kosim kanelurama pronađen je u istraživanju Dioklecijanove palače u Splitu, a datiran je u 15.-16. st.¹¹⁰⁵ Paralelan je i nalaz vrata ingastare iz Istre (15.-17. st.).¹¹⁰⁶ Ulomci vratova boca ukrašeni spiralnim i vertikalnim uzorkom (Kat. 320-321) imaju analogije među nalazi-

ma s Murana datiranim u 16. st. Takav način ukrašavanja naziva se *a rigadin ritorto*.¹¹⁰⁷

Više je analognih primjera ingastara koji su ukrašeni optičkim rebrima i strigiliranim ukrasom. Ingastara s blagim rebrastim ukrasom nađena je na Putalju.¹¹⁰⁸ Ulomci rebrasto ukrašenih vratova boca nađeni su u Zadru.¹¹⁰⁹ Boce s dugim strigiliranim vratovima pronađene su u Crnoj Gori (Kotor,¹¹¹⁰ Stari Bar¹¹¹¹), Srbiji (Smederevska tvrđava,¹¹¹² Gornji grad Beogradske tvrđave, Tabačina na Pazarištu kod Novog Pazara), na Kosovu (Novo Brdo,¹¹¹³ Mali Zvečan¹¹¹⁴). Izduženi vrat boce, vjerojatno ingastare iz 15.-16. st., ukrašen zakrivljenim rebrima i izrađen od svijetlozelenog stakla pronađen je u istraživanju beogradske tvrđave.¹¹¹⁵ Takav spiralni ukras imaju solunski nalazi ingastara¹¹¹⁶ i atenski nalazi boca dugog vrata pronađeni kod Akropole, datirani u 16. st.¹¹¹⁷ Sličan ukras poznat je već na rimskom staklu, zatim egipatskom (11.-13. st.), korintskom, venecijanskom.¹¹¹⁸

Rijedak nalaz je ulomak vrata ingastare izrađen od svijetlo zelenog stakla s apliciranim nitima (Kat. 322).¹¹¹⁹ Pronađen je u istraživanju samostana sv. Marije od Kaštela u Dubrovniku, u sloju punom talijanske glazirane keramike (uglavnom iz 15.-17. st.).

Također su rijetki nalazi s apliciranim valovitim trakama oko vrata. Takav nalaz vrata boce (ili vrča ili vaze) (Kat. 323) pronađen je u istraživanju samostana sv. Marije od Kaštela u Dubrovniku. Moguće je da je pripadao posudi izrađenoj u domaćoj ili venecijanskoj radionici. U Zadru je pronađen ulomak boce slične dekoracije i izgleda stakla.¹¹²⁰ Slično dekorirani nalazi vrčeva su poznati iz brodoloma

¹¹⁰² A. GASPARETTO 1975, 148, Tab. IV, 14d.

¹¹⁰³ D. STIAFFINI 1991, 239-242, Tav. VI/7.

¹¹⁰⁴ A. GASPARETTO 1975, 147-148, Tab. IV, 13.

¹¹⁰⁵ Ž. STAMATOVIĆ 2014, 314, 331, Tab. XII, kat. 68.

¹¹⁰⁶ T. BRADARA, O. KRNJAK 2016, 169-171, sl. 30.

¹¹⁰⁷ R. BAROVIER MENTASTI *ET AL.* 2003, 232, Fig. 7.

¹¹⁰⁸ T. BURIĆ 2006, 226; I. ANTERIĆ 2011, 141, sl. 15.

¹¹⁰⁹ M. PEŠIĆ 2006, 119, Fig. 12; K. GUSAR, D. VUJEVIĆ 2009, 239-240, 246, T.4/9.

¹¹¹⁰ M. KRIŽANAC 2001, 39-40, sl. 24-25.

¹¹¹¹ M. FERRI 2011, 89, fig. 5.10/2-3.

¹¹¹² M. CUNJAK 2011, 237, sl. 1.

¹¹¹³ V. S. JOVANOVIĆ 1989, 102.

¹¹¹⁴ V. BIKIĆ 2011, 288, 294-296, sl. 3/1, 12/1.

¹¹¹⁵ M. POPOVIĆ, V. BIKIĆ 2004, 94-95, 203, sl. 55, kat. br. 381.

¹¹¹⁶ A. ANTONARAS 1999, 40.

¹¹¹⁷ V. S. JOVANOVIĆ 1989, 102-103.

¹¹¹⁸ V. HAN 1969, 24.

¹¹¹⁹ N. TOPIĆ 2018, 107, 113, Fig. 3/7.

¹¹²⁰ L. BEKIĆ *ET AL.* 2017, 205-206, Sl. 2/1.

kod Gnalića (kraj 16. st.)¹¹²¹ Dubrovački nalaz se prema analogijama i ostalim nalazima iz stratigrafskog konteksta može datirati u 16.-17. st.

Ulomak vrata boce, moguće ingastare, (ili vrata vrča) s apliciranom tamno plavom valovitom vrpcom pronađen je uz utvrdu Sokol u Konavlima (Kat. 324). Sličan nalaz poznat je iz istraživanja Dioklecijanove palače u Splitu (15. st.),¹¹²² kao i manji ulomak iz Zadra, iz istraživanja crkve sv. Nikole.¹¹²³ Ulomak vrata boce s apliciranom tamno plavom vrpcom poznat je iz istraživanja crkve Sv. Vlaha u Dubrovniku (15.-16. st.).¹¹²⁴ U istraživanju renesansne kule u Pučišćima na otoku Braču nađen je vrat boce ili vrča s valovitom aplikacijom od tamno plavog stakla. Sačuvani dio vrata je ljevkaste forme, dok je donji dio sačuvan u manjoj mjeri, a nađen je s fragmentima talijanske glazirane keramike *maiolice berettine*, pa se može datirati u 16. st.¹¹²⁵ Vratovi s tamno plavim valovitim apliciranim trakama mogli su, osim bocama, pripadati i vrčevima, a takav primjer iz 17. st. nalazimo u Amsterdamu (vjerojatno iz lokalne radionice).¹¹²⁶ Prema analognim primjerima, konavoski ulomak bi se mogao staviti u širi vremenski kontekst (15.-17. st.), a vjerojatno je produkt venecijanskih ili dubrovačkih radionica.

Među nalazima stopa ističu se tri s vertikalnim bijelim trakama, izrađenima u tehnici *mezza filigrana* (polufiligransko staklo; prozirni stakleni štapići spajaju se s mliječnim staklom, a staklo je puhano na način da stijenke budu tanke što čini posudu laganom), a vjerojatno su služile kao baze boca ingastara (Kat. 325-327; Sl. 105).¹¹²⁷ To su tipični venecijanski produkti, no radili su se i u radionicama izvan Italije (*à la façon de Venise*), pa ne treba isključiti ni njihovo dubrovačko porijeklo. Izvrsne analogije dubrovačkim i konavoskim nalazima su baze boca pronađene u istraživanju u Istanbulu (Marmary Sirkeci), gdje je nađeno mnoštvo nalaza s filigranskim nitima. No, niti nisu sasvim pravilno izvedene na turskim nalazima,¹¹²⁸ kao ni na dubrovačkim, pa možemo pretpostaviti i njihovu sličnu provenijenciju. Tako ukrašene baze ingastara poznate su s Murana i iz Lagune, a datiraju se u 16. st. Venecijanski nalazi nađeni su s keramikom iz 16.

st.,¹¹²⁹ a u taj vremenski okvir možemo datirati i ovdje predstavljene nalaze.

1.5.4. BOCA GLOBULARNOG TIJELA S IZDUŽENIM VRATOM

Rijedak primjerak gotovo u cijelosti sačuvane novovjekovne boce za vino (Kat. 328), pronađen je u istraživanju samostana sv. Marije od Kaštela u Dubrovniku. Tijelo je globularno, vrat je izvučen i ljevkast, a od tijela je odijeljen prstenom. Analogni primjer nije poznat, no po stratigrafskom kontekstu, kvaliteti stakla i formi možemo sa sigurnošću reći da se radi o novovjekovnoj posudi (19. st.).

1.5.5. BOCE POLIGONALNOG OBLIKA

a) Boce s ljevkastim vratom

Skupina novovjekovnih boca s ljevkastim vratom i vjerojatno četverouglastim tijelom zastupljena je s više ulomaka vratova. Te boce su izrađivane bez aplikacija ili su na obodima mogle imati apliciranu bijelu nit. Uglavnom su zelene, sivo-ljubičaste i žućkaste boje stakla. Nije sasvim poznato gdje su se proizvodile, vjerojatno se radi o zapadnoeuropskim radionicama (Njemačka, Nizozemska), a nije isključeno ni da su se izrađivale u Italiji. Moguće je da su se uvozile zajedno s već poznatim tamnim bocama za vino iz sličnih centara. Osim četverouglastog, te boce su mogle imati i šesterokutni presjek.¹¹³⁰

Nekoliko ulomaka boca karakterizira kraći ljevkasti vrat s proširenim obodom bez aplikacija (Kat. 329-330). Kod nekih je sačuvan dio vodoravnog ramena, dok im tijela nisu sačuvana. Te boce su rađene od nešto debljeg stakla i grublje su izrade.

Ostali nalazi slične forme vrata izrađeni su od tanjeg i finijeg stakla (Kat. 331-333), a neki ulomci imaju aplicirane mliječno bijele niti na otvoru (Kat. 332-333). Tijelo im također nije sačuvano, no preko analognih primjera može se pretpostaviti da je bilo kvadratičnog presjeka jer se radi o bocama s dosta karakterističnim gornjim dijelom. Nalazi iz jadranskog podmorja datirani su od sredine 16. do sredine

¹¹²¹ I. LAZAR, H. WILLMOTT 2006a, 51, Figs. 59-60; I. ŠELENĐIĆ, I. RADIĆ ROSSI 2021, 173, sl. 13.

¹¹²² Ž. STAMATOVIĆ 2014, 315, 331, Tab. XIII, kat. 71.

¹¹²³ L. BEKIĆ *ET AL.* 2017, 205-206, Sl. 2/2.

¹¹²⁴ N. TOPIĆ 2015b, 29; Uvid u nalaze omogućila mi je kolegica M. Perkić (Konzervatorski odjel Ministarstva kulture u Dubrovniku, 2014.).

¹¹²⁵ V. KOVAČIĆ 2010, 58-60.

¹¹²⁶ J. GAWRONSKI *ET AL.* 2010, 142, 3.1.1.

¹¹²⁷ N. TOPIĆ 2018, 107, 113, Fig. 3/8-10.

¹¹²⁸ Ü. ÖZGÜMÜŞ 2010, 131, Fig. 14.

¹¹²⁹ R. BAROVIER MENTASTI *ET AL.* 2003, 233, Fig. 9.

¹¹³⁰ L. BEKIĆ 2014, 13-14.

17. st.¹¹³¹ Novovjekovne pravokutne boce nađene su u koločepskom brodolomu i vjerojatno pripadaju kraju 17. ili početku 18. st. Uglavnom su se radile u Nizozemskoj i služile su za vino.¹¹³² Stratigrafski kontekst dubrovačkih nalaza velikim dijelom odgovara toj dataciji, posebice zato što je dio tog materijala nađen zajedno s novovjekovnom talijanskom keramikom (16.-17. st.). No, dio nalaza je iz slojeva u kojima je ostali materijal iz nešto kasnijeg vremena, pa ne treba isključiti ni dataciju 17.-18. st. Jedan ulomak je nađen u Kneževu dvoru na Lopudu (Kat. 331), među nalazima slične datacije kao gore navedeni primjer. Sličan mu je nalaz vrata boce iz Pule (početak 17. st.) – iste je forme i slične sačuvanosti.¹¹³³

Ulomci s apliciranim mliječno bijelim nitima (*lattimo* staklo) na otvoru su dijelovi boca s kraćim vratovima i razvraćenim obodima, ali sa širim ramenima (Kat. 332-333). Nađeni su u vrtovima samostana sv. Marije od Kaštela u Dubrovniku u slojevima s novovjekovnim nalazima (17.-19. st.), a po analognim primjerima, vjerojatno ih se može datirati na prijelaz 17. na 18. st. Paralelni nalazi iz podmorja Istre datiraju se od kraja 16. do početka 18. st.¹¹³⁴ Nalaz iz Valbandona kod Pule (17. st.) ima na isti način izrađen vrat i apliciranu mliječno bijelu nit na rubu otvora.¹¹³⁵

Također su ovim nalazima slične boce četverouglastog tijela s ljevkastim kratkim vratom, nađene u Beogradu u istraživanju kompleksa srednjovjekovne mitropolije. Autori datiraju nalaze u 17. i 18. st., a smatraju ih zapadnoeuropskim produktima (Njemačka, Nizozemska).¹¹³⁶

b) Boce s ljevkastom-čunjastim vratom

Slijedi manja skupina nalaza novovjekovnih boca. Tri nalaza imaju ljevkastu-čunjasti vrat, vodoravno rame i četvrtasto tijelo, bez ornamenta na obodu (Kat. 334-336). Jedan vrat je vrlo slične forme prethodnima, ali s apliciranim trakom od mliječnog stakla na obodu (Kat. 337). Vrlo bliske analogije ovdje obrađenim nalazima predstavlja materijal pronađen u istraživanju koločepskog brodoloma. Radi se o bocama četverouglastog tijela i čunjastog vrata, a

autorica ih datira u 18. st. i smatra da su činile dio brodske apoteke.¹¹³⁷ Takvi nalazi potječu i s istarskih podvodnih lokaliteta (Pula – rt Seline, Rovinj – Veštar),¹¹³⁸ a datiraju se u od zadnje četvrtine 17. do treće četvrtine 18. st.¹¹³⁹ Vrlo slični vratovi boca, s apliciranom niti na rubu otvora ili bez nje, pronađeni su u istraživanju u Puli.¹¹⁴⁰ Poznato je da su se takve boce izrađivale na Muranu od 16. do 18. st., a njihovu izradu su imitirale i druge radionice.¹¹⁴¹ Prema tome se može pretpostaviti i da su dospijevale u Dubrovnik kao ambalaža za produkte uvezene iz zapadnoeuropskih zemalja.

c) Pravokutne boce s kratkim cilindričnim vratom

Među dubrovačkim nalazima zastupljeni su i ulomci koji su pripadali bocama s pravokutnim tijelom i cilindričnim kratkim vratom (Kat. 338-344). Datiraju se u novovjekovno razdoblje, a nađeni su u istraživanju lokaliteta u jezgri Dubrovnika. Najviše ih je nađeno u istraživanju samostana sv. Marije od Kaštela, u slojevima zapadnog vrta samostana s velikom količinom talijanske glazirane keramike. Jedan ulomak nađen je u novovjekovnoj podnici uz sjevernu stranu crkve sv. Stjepana, a drugi je iz površinskog sloja s područja nekadašnje ljevaonice uz kulu Gornji ugao. Te boce služile su kao ambalaža za ljekarničke pripreme, otrove, tintu.

Bočica pravokutne forme sa zaobljenim krajevima, s cilindričnim vratom i čepom izrađena je od svijetlo zelenog stakla (Kat. 338). Sačuvana je gotovo u potpunosti, osim manjeg dijela vrata. Izrađena je krajem 19. ili početkom 20. st. Prema analognim primjerima iz Museum of London,¹¹⁴² mogla je služiti kao tintarnica. Unutar bočice vidljivi su ostaci tinte ili drugog pripravka.

Nekoliko ulomaka pripadalo je pravokutnim bočicama s uvučenim stranicama. Tri su od bezbojnog stakla, dvije su zelene, a jedna je jantarne boje (Kat. 339-344). Cilindrični vrat s dijelom ramena i ulomak oplošja omogućili su rekonstrukciju pravokutne boce od zelenog stakla, koja je

¹¹³¹ L. BEKIĆ 2014, 55, sl. 30.

¹¹³² A. KISIĆ 1982, 152, 154-155, sl. 13.

¹¹³³ T. BRADARA 2017, 370, 377, 381, kat. 10, T. I, 9.

¹¹³⁴ L. BEKIĆ 2014, 55, sl. 30.

¹¹³⁵ T. BRADARA 2017, 370, 377, 381, kat. 11, T. I, 10.

¹¹³⁶ M. POPOVIĆ, V. BIKIĆ 2004, 145-147, sl. 95/163,165.

¹¹³⁷ A. KISIĆ 1982, 154-156, sl. 15.

¹¹³⁸ L. BEKIĆ 2014, 17-22, 87-88, sl. 5, 8.

¹¹³⁹ L. BEKIĆ 2014, 55, sl. 30.

¹¹⁴⁰ T. BRADARA 2017, 369-370, 376, 381, kat. 8-9, T. I, 7-8.

¹¹⁴¹ T. BRADARA 2017, 370.

¹¹⁴² http://archive.museumoflondon.org.uk/ceramics/pages/subcategory.asp?subcat_id=957&subcat_name=Ink+bottles+and+inkwells.

vjerojatno služila kao ljekarnička ambalaža (Kat. 339). Vjerojatno su austrijske proizvodnje iz 19. st. S jednim vratom sačuvan je i mali dio oplošja koji je uvučen u tijelo boce, a na njemu je ostalo reljefno slovo K (Kat. 340). Ostatak natpisa nije sačuvan, pa nam je proizvođač boce ostao nepoznat.

Cilindrični vrat bočice od bezbojnog stakla s prstenastim otvorom i fragment oplošja s pravokutnom uvučenom središnjom plohom pripadaju istoj posudi izrađenoj u kalupu (Kat. 341). Još jedan ulomak pripadao je sličnoj bočici s prstenastim otvorom od iste boje stakla, sa sačuvanim malim dijelom oplošja koje ukazuje na pravokutnu formu s uvučenom središnjom plohom (Kat. 342). Bočice su sličnih karakteristika, a prva ima nešto duži vrat. Prema tipološkim karakteristikama, izgledu stakla i općem stratigrafskom kontekstu, mogu se datirati u novi vijek (19. st. - početak 20. st.), a vjerojatno su austrijske ili talijanske produkcije.

Ulomak pravokutne boce od bezbojnog stakla ima sačuvan manji dio oplošja s reljefnim natpisom: ... A ... TRIEST... (Kat. 343). Bočica je izrađena u 19. ili 20. st.

Ulomak od jantarno smeđeg stakla (Kat. 344) pripadao je boci pravokutnog tijela s blago uvučenim stranicama te vjerojatno s kratkim cilindričnim vratom. Paralele nalazimo među splitskim primjercima ljekarničkih bočica izrađenima u Bologni, što otkriva natpis na njima.¹¹⁴³ Moguće je takvo porijeklo i ovog dubrovačkog nalaza, no sačuvan mu je mali dio reljefnog natpisa pa ne znamo pouzdano o kojem proizvođaču se radi. Takve bočice izrađivane su u kalupima, datiraju se u drugu polovicu 19. st., a vjerojatno su austrijske ili talijanske provenijencije.

d) Boce s kvadratičnim

Ističe se ulomak dna Maraskino boce (Kat. 345), koja se po otisku pontila može datirati u prvu polovicu 19. st. kada su se te boce ručno izrađivale. Takve boce nađene su u istraživanju podmorja Dalmacije. Nakon 1950. Maraskino boce su rađene strojno, pa nemaju tragove pontila.¹¹⁴⁴ Ulomak je nađen u površinskom sloju u istraživanju nekadašnje ljevaonice uz kulu Gornji ugao u Dubrovniku.

U istraživanju ispod mosta od Pila u Dubrovniku nađen je ovalni pečat Maraskino boce od zelenog stakla s natpisom: I.R.PRIV.PREM.FAB.C.LUXARDO.ZARA. (Kat.

Sl. 106. Ovalni pečat Maraskino boce od zelenog stakla (ispod mosta od Pila u Dubrovniku) (foto N. Topić)

346; Sl. 106). Nalazi Maraskino boca i pečata poznati su iz istraživanja u Splitu¹¹⁴⁵ i iz podmorja Istre,¹¹⁴⁶ ali nose drugačije natpise, što ukazuje na različite proizvođače.

U istraživanju samostana sv. Marije do Kaštela u Dubrovniku, nađen je kružni pečat od zelenog stakla sa slabije otisnutim natpisom MARASKINO BUZOLIĆ SPLIT (Kat. 347).

Dva ulomka dna novovjekovnih boca imaju kvadratične baze (Kat. 348-349). Budući da su ti fragmenti slabije sačuvani, nije im moguće rekonstruirati gornji dio.

e) Oktogonalne boce (ambalaža za mineralnu vodu)

Nalazi boca s oktogonnom bazom i tijelom su rijetki među dubrovačkim materijalom. Pronađeni su ulomci takvih boca od tamno plavog (Kat. 350) i zelenog stakla (Kat. 351). Zeleni ulomak ima na dnu otisnuto slovo J, dok je na dnu tamno plavog ulomka oznaka 1213. Te boce proizvedene su u drugoj polovici 19. st. ili početkom 20. st. u zapadnoeuropskim radionicama, a služile su kao ambalažne boce. Brojne su analogije takvim posudama koje danas tvore razne kolekcije, a poznato je dosta varijacija takvih boca.¹¹⁴⁷

Na ulomku od tamno plavog stakla sačuvalo se slovo R, koje je pomoglo pri interpretaciji nalaza jer su se boce takve forme, boje stakla i datuma, s natpisom RONCEGNO koristile kao ambalaža za prirodnu mineralnu vodu. Analogue primjere nalazimo u Zadru (Sl. 107)¹¹⁴⁸ i Dubrovniku

¹¹⁴³ V. SUPAN 2014, 306-307, sl. 8; A. IVANDIĆ 2014, 342-343, 354-355, Tab. X, kat. 29-30, Tab. XI, kat. 31.

¹¹⁴⁴ L. BEKIĆ 2014, 34-35.

¹¹⁴⁵ V. SUPAN 2014, 310-311, sl. 17; A. IVANDIĆ 2014, 344, 357, Tab. XIII, 37.

¹¹⁴⁶ L. BEKIĆ 2014, 32-35, sl. 13/195, sl. 14/195, 197, 201-202, sl. 15.

¹¹⁴⁷ [http://www.sha.org/bottle/typing.htm#Medicinal/Chemical/Druggist bottles](http://www.sha.org/bottle/typing.htm#Medicinal/Chemical/Druggist%20bottles).

¹¹⁴⁸ V. JOVIĆ GAZIĆ 2017, 359, 361, 368, 374, 381-382, Kat. br. 1-2, Tabla I./1-2, sl. 8, 10.

Sl. 107. Oktogonalna boca Roncegno za mineralnu vodu od tamno plavog stakla, H. 18,9 cm (foto V. Jović Gazić, Muzej antičkog stakla, Zadar)

(iz istraživanja crkve sv. Vlaha).¹¹⁴⁹ Mineralna voda Roncegno punila se na istoimenom izvoru u sjevernoj Italiji blizu Trenta, u regiji bogatoj prirodnim izvorima ljekovitih voda, a bila je u upotrebi od druge polovice 19. st.¹¹⁵⁰

f) Oktogonalne bočice s lijevkom (tintarnice tipa čajnik)

U benediktinskom samostanu sv. Marije od Kaštela u Dubrovniku u 19. st. bilo je smješteno i Gradsko poglavarstvo. Taj prostor je ranije služio kao vojarna i bolnica. Te kasnije funkcije samostana objašnjavaju prisutnost ovakvih nalaza. Osobito se ističu dvije tintarnice, od kojih je jedna cjelovita (Kat. 352; Sl. 108), a druga vrlo malo oštećena (Kat. 353). Te posudice izrađene su u obliku čajnika, jedna je svijetlo zelenkaste boje, a druga gotovo bezbojna (svijetlo žućkasto tonirana). Baze su im osmerostrane, posudice se prema vrhu sužavaju, a gornja ploha im je također osmerostranična. S jedne strane tintarnice izlazi lijevak kroz

Sl. 108. Oktogonalna tintarnica s lijevkom (samostan sv. Marije od Kaštela u Dubrovniku) (foto N. Topić)

koji se ulijevala tinta i uvlačilo pero za pisanje. Pronađene su u sloju s ostalim novovjekovnim posudama, uglavnom ljekarničke ili uredske namjene. Prema analognom primjeru koji je istog oblika, ali izrađen od crvenog stakla i dekoriran pozlatom, datiraju se u početak 19. st.¹¹⁵¹ Slične posudice čuvaju se u Museum of London, a datiraju se također u 19. st.¹¹⁵²

1.6. VRČEVI

Vrčevi (Sl. 109) su manje zastupljeni od drugih staklenih posuda koje su predmet ovog rada. Te posude najlakše je identificirati po gornjem karakterističnom dijelu, a uglavnom su sačuvane u fragmentima.

Vrčevi, kao i zdjele, još u rimsko doba imali su uzore u metalnom i keramičkom posuđu.¹¹⁵³ Venecijanski majstori staklari krajem gotičkog razdoblja stvaraju teške forme, po uzoru na gotičke posude od srebra i zlata.¹¹⁵⁴ Također su im pri izradi staklenih vrčeva u 16. st., osim posuda izrađenih od plemenitih metala, uzor bili i kositreni vrčevi.¹¹⁵⁵ Budući da su u renesansnoj Italiji bile vrlo popularne keramičke posude, neizbježno su utjecale na izradu staklenih predmeta. Staklari su imitirali keramičke vrčeve i posude za voće, pri čemu je stopa bila masivnija, vrat kratak, a otvor širok.¹¹⁵⁶ Uz keramičke, koji su bili učestaliji, na freskama su prikazivani i stakleni vrčevi (Sl. 110) za stolnu upotrebu.

¹¹⁴⁹ Osobni uvid u nalaze, (vidi bilješku 1124).

¹¹⁵⁰ V. JOVIĆ GAZIĆ 2017, 361-362; F. FILIPPI ET AL. 2013.

¹¹⁵¹ W. VAN DEN BOSSCHE 2001, 366, Plate 304 (2).

¹¹⁵² http://archive.museumoflondon.org.uk/ceramics/pages/subcategory.asp?subcat_id=957&subcat_name=Ink+bottles+and+inkwells&page=2.

¹¹⁵³ R. GAJIC-LONČAR 1964, 18.

¹¹⁵⁴ R. GAJIC-LONČAR 1964, 24.

¹¹⁵⁵ S. PETRICIOLI 1970, 25.

¹¹⁵⁶ R. GAJIC-LONČAR 1964, 24.

Sl. 109. Ulomci vrčeva (utvrda Sokol u Konavlima, samostan sv. Marije od Kaštela u Dubrovniku) (foto N. Topić)

1.6.1. VRČEVI S TROLISNIM OTVOROM BEZ DEKORACIJE

Ulomak gornjeg dijela vrča s trolisnim otvorom, izrađen od zelenog stakla (Kat. 354; Sl. 109), nađen je uz utvrdu Sokol u Konavlima. Sačuvana je i ručka slične boje koja mu je mogla pripadati. Nalaz je pronađen u nasipnom sloju oko utvrde, gdje je nađen materijal širega vremenskog raspona (14.-17. st.). Bliska tipološka analogija mu je vrč iz koločepskog brodoloma, s razlikom što sokolski nalaz nije ukrašen i od drugačije je vrste stakla.¹¹⁵⁷ Prema analognim primjerima izvršena je grafička rekonstrukcija vrča (Sl. 111), a nalaz je datiran u kraj 16. – 17. st.

Ručka od oker žutog stakla (Kat. 355) pronađena je u istraživanju samostana sv. Marije od Kaštela u Dubrovniku, u sloju s dosta glazirane novovjekovne keramike. Ističe se jer je masivnija, a takvi vrčevi su vjerojatno izrađivani po uzoru na metalne nalaze. To je bio period kad se rade vrčevi s otvorenim gornjim dijelom, no ova ručka je mogla pripadati i vrču s uskim vratom. Dosta je slična ručki vrča iz Engleske iz prve polovice 17. st.¹¹⁵⁸ Također joj je slična ručka nađena u istraživanju Smederevske tvrđave, u kontekstu nalaza 16.-17. st.¹¹⁵⁹ Prema analognim primjerima i ostalim nalazima iz stratigrafskog konteksta, nalaz možemo datirati u ranonovovjekovno razdoblje.

Sl. 110. Pietro da Rimini, Cena di San Guido (detalj), freska, oko 1320., refektorij samostana u Pomposi

1.6.2. VRČEVI S TROLISNIM OTVOROM S DEKORACIJOM

Gornji dio vrča s trolisnim otvorom od prozirnog stakla i s mliječno bijelim trakama (Kat. 356; Sl. 109), nađen je u istraživanju samostana sv. Marije od Kaštela u Dubrovniku.¹¹⁶⁰ Niti su vrlo gusto poredane počevši od otvora vrča, a završavaju pod izljevom na vrhu vrata posude. Sličan obod vrča nađen je u Starom Baru, a datira se u 16. st.¹¹⁶¹

Nađena su i dva manja ulomka vrčeva, od kojih je jedan izrađen od svijetlo zelenog stakla i ima mliječno bijelu nit (Kat. 357), dok je drugi od žućkastog stakla s karamel smeđom trakom (Kat. 358). Budući da im je sačuvanost slaba, nije moguće točno odrediti datum njihova nastanka ili provenijenciju. No, pronađeni su u većoj skupini nalaza pretežno ranonovovjekovne datacije, uz utvrdu Sokol u Konavlima i u samostanskom kompleksu sv. Marije od Kaštela u Dubrovniku, pa ih se okvirno može smjestiti u to razdoblje.

1.7. POKLOPCI (ČEPOVI)

1.7.1. POKLOPAC ZDJELICE ILI KUPE

Poklopci su rjeđa kategorija nalaza, a uglavnom se mogu datirati u kasnije novovjekovno razdoblje. Jedan je izrađen od bezbojnog stakla, s drškom od tirkizno plavog stakla (Kat. 359). Drška nije sasvim pravilno aplicirana, staklo je neznatno isteklo pored ručke, a to odaje da se ne radi

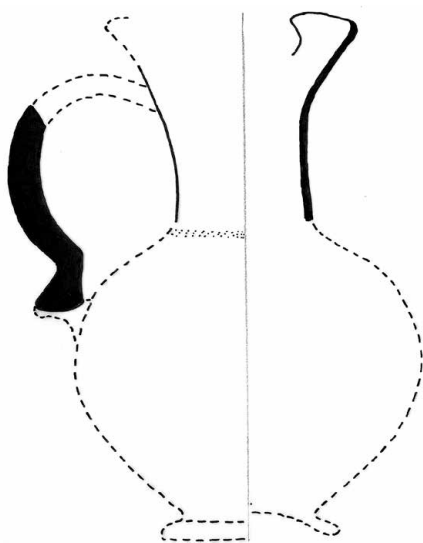
¹¹⁵⁷ T. MEDICI 2010, 119; I. RADIĆ ROSSI 2012, 55.

¹¹⁵⁸ H. WILLMOTT 2002, 77, Fig. 92a.

¹¹⁵⁹ M. CUNJAK 2011, 245, sl. 33.

¹¹⁶⁰ N. TOPIĆ 2018, 107, 113, Fig. 3/6.

¹¹⁶¹ M. FERRI 2011, 88-89, fig. 5.10 / 4.

Sl. 111. Graficka rekonstrukcija vrča (utvrda Sokol u Konavlima)
(N. Topić)

o preciznom radu. Moguće da je izrađena u nekoj radionici na venecijanskom području ili je imitacija tog stila u nekom udaljenijem centru.

Ulomak je pronađen u sloju bogatom ranonovovjekovnim nalazima stakla i keramike (16.-17.), uglavnom talijanske produkcije.

1.7.2. POKLOPCI BOCA ILI KUPA

Nađeno je više čepova koji su pripadali kasnonovovjekovnim posudama (Kat. 360-365). Vjerojatno su služili kao poklopci boca, no mogli su zatvarati i kupe na stalku, što je bilo učestalo u novom vijeku. Čepovi su nađeni na lokalitetima u jezgri Dubrovnika, što svjedoči da se brušeno staklo češke izrade koristilo više među gradskim stanovništvom.

Tri ulomka imaju kuglasti prihvat ukrašen ovalnim i poligonalnim fasetama (Kat. 360-362). Nađeni su u nasipnom sloju pod mostom od Pila i na području nekadašnje ljevaonice uz kulu Gornji ugao.

Jedan poklopac diskaste forme ukrašen je ovalnim brušenim fasetama (Kat. 363). Dio iznad diska je oštećen, a vjerojatno je imao formu kuglastog prihvata. Izvrsna analogija mu je čep bočice (*flakon*) iz Muzeja za umjetnost i obrt u Zagrebu, koji je datiran u 1730. godinu, a izrađen je u Češkoj.¹¹⁶² Primjerak (Kat. 363) je nađen u istraživanju nekadašnje ljevaonice na području tanglija, uz kule Minčetu i Gornji ugao.

Dva preostala ulomka razlikuju se formom od prethodnih, a također su izrađena od kvalitetnog bezbojnog stakla i mogu se datirati u kasni novi vijek (Kat. 364-365). Vjerojatno su iz čeških radionica.

2. SVJETILJKE

Svjetiljke su vrlo raširena kategorija nalaza što je uvjetovala i njihova namjena, pa ih i nalazimo u objektima različite funkcije: u samostanima, crkvama, na utverdama, u javnim građevinama (palača). O njihovoj važnosti i svakodnevnoj upotrebi svjedoče i umjetnička djela koja prikazuju različite vrste svjetiljki, bikonične i ljevaste, a među njima se ističe Giottov ciklus freski iz kapele Scrovegni u Padovi (početak 14. st.) (Sl. 112).

Prototip visećih svjetiljki s ručkicama nalazimo u ranosrednjovjekovnim levantskim središtima ranog srednjeg vijeka (4.-7. st.). Njihova forma je s vremenom izmijenjena, a poznato je da su se u Damasku u Siriji osobito proizvodile bikonične svjetiljke s ručkicama (12.-14. st.), bogato ornamentirane emajlom s prikazima biljnih i geometrijskih motiva te stihovima iz Kurana.¹¹⁶³ Te svjetiljke poslužile su kao uzor kasnijim venecijanskim centrima (14.-16. st.), a tome su pogodovale učestale trgovačke veze Venecije i Levanta. Upotreba takvih rasvjetnih tijela bila je dosta raširena i na području Italije te na istočnoj jadranskoj obali i u balkanskom zaleđu.

Arhivski podaci iz prve polovice 15. st. ne donose precizne podatke o produktima koji su se izrađivali u dubrovačkim staklarskim radionicama. Više informacija dobivamo kad se spominje staklo korišteno u Gradu, što na neki način i sugerira izradu tog stakla u domaćim radionicama. Među brojnim posudama, spominju se i svjetiljke – *lampe de vitro*.¹¹⁶⁴ Osim staklenih svjetiljki, u Dubrovniku su bile u upotrebi i metalne svjetiljke u 16. st. Spominju se lanterne i željezni ferali koji su bili izrađeni na turski način. Također su korišteni i turski bakreni svijećnjaci (*chiarach, cyrago, cirachio* ili *zirach*).¹¹⁶⁵

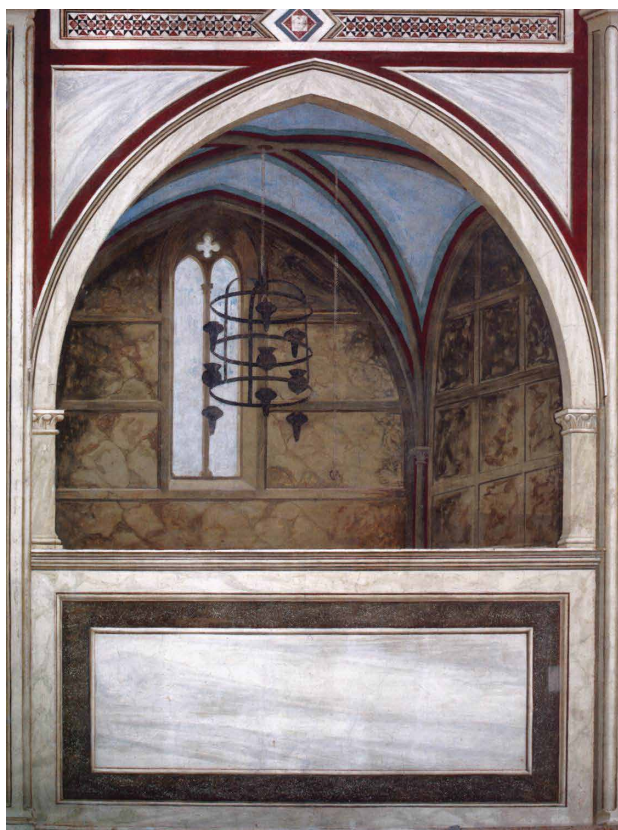
Nalazi svjetiljki su već poznati iz Dubrovnika i s dubrovačkog područja. Ovdje obrađeni nalazi staklenih svjetiljki su uglavnom vrlo fragmentarno sačuvani, no uz pomoć analogija neke je bilo moguće rekonstruirati. Arheološki kontekst takvih nalaza je uglavnom vrlo sličan na dubrovačkom području. Fragmente svjetiljki nalazimo kao odbačeni otpad ili u nasipnim slojevima nastalima na-

¹¹⁶² L. RATKOVIĆ BUKOVČAN 2013, 90-91, kat. 98; L. RATKOVIĆ BUKOVČAN ET AL. 2014, 111, kat. 48.

¹¹⁶³ D. STIAFFINI 1991, 198-200.

¹¹⁶⁴ V. HAN 1975a, 125.

¹¹⁶⁵ V. HAN 1958, 121-122.

Sl. 112. Pogled na kapelu, detalj svjetiljki na metalnom držaču, Giotto, freska, 1304.-1306., kapela Scrovegni, Padova

kon potresa, pa njihov izvorni smještaj u objektima nije moguće rekonstruirati preko stratigrafije. No, poznato je da su rasvjetna tijela uglavnom stajala u apsidalnom dijelu svetišta. Svjetiljke su mogle biti obješene na metalni lanac pojedinačno (*monokandilon*) ili su mogle stajati na metalnom nosaču kao skupina svjetiljki (bikoničnih, zvonolikih, konusnih) (grč. *polykandilon*). Dio metalnog lanca, koji je mogao služiti kao držač nosača svjetiljki ili za pojedinačno vješanje rasvjetnih tijela, nađen je u istraživanju samostana sv. Marije od Kaštela u Dubrovniku.

Zastupljeni su različiti tipovi svjetiljki: po jedna konusna, zvonolika i *cesendello*, dok su bikonične svjetiljke brojnije. Porijeklo im je uglavnom dubrovačko ili venecijansko. Bikonične svjetiljke i *cesendello* mogu se datirati u 14.-16. st., dok su zvonolika i konusna svjetiljka nešto ranije datacije. Preko ovih nalaza dobivamo novi pogled u svakodnevnu

upotrebu staklenih predmeta na dubrovačkom području, koje je bez sumnje bilo jedno od najrazvijenijih središta u gospodarsko-kulturnom pogledu u gotičko-renesansnom razdoblju, ne samo na istočnoj obali Jadrana i Balkanu, nego i znatno šire o čemu svjedoče brojne trgovačke veze i važna uloga Dubrovnika u tadašnjem svijetu.

2.1. KONUSNA SVJETILJKA (?)

Ulomak od tirkizno zelenog stakla vjerojatno predstavlja donji dio konusne svjetiljke (Kat. 366). Analogije nalazimo u primjerima iz Torcella, Murana (datirani od 7. do 10. st.),¹¹⁶⁶ Kotora¹¹⁶⁷ te Pise (12.-13. st.).¹¹⁶⁸ Fragment šupljega zaobljenog dna tog tipa svjetiljke od žućkastog stakla (ljevkaste forme) pronađen je u istraživanju u Puli (Veneto, 16. st.).¹¹⁶⁹

Dubrovački ulomak je male sačuvanosti pa nije moguće sa sigurnošću tvrditi da se radi o tom tipu svjetiljke, no njegova forma najviše upućuje na takvu vrstu nalaza. Nađen je u stratigrafskom kontekstu novovjekovnog razdoblja, pa se nalaz može približno datirati i u taj vremenski okvir (15.-16. st.). No, uzmemo li u obzir da su slojevi lokaliteta poremećeni potresima i ljudskim djelovanjem, te da su slojevi u pojedinim sondama vraćeni u obrnutom stratigrafskom slijedu, moguća je njegova znatno ranija datacija (12.-14. st.).

Takve svjetiljke su se proizvodile u srednjem vijeku na području Mediterana, a taj oblik vuče porijeklo iz kasnorimskog razdoblja (5.-7. st.). Upotreba ovog tipa svjetiljki je bila dosta raširena.¹¹⁷⁰ Također su učestale u zapadnoj Europi (Njemačka, Engleska, Francuska), a stajale su na metalnom držaču.¹¹⁷¹

2.2. ZVONOLIKA SVJETILJKA S KUGLIČASTIM ZAVRŠETKOM

Nađen je rijedak ulomak dna zvonolike svjetiljke, koja je vjerojatno pristigla iz neke levantske radionice. Sačuvan je donji dio tirkizno zelene ljevkaste drške s kugličastim završetkom (Kat. 367).¹¹⁷² Takve svjetiljke vuku porijeklo iz sirijskih rasvjetnih tijela 6. i 7. st. (*polycandila*).¹¹⁷³ Ova rasvjetna tijela su bila postavljena na stalak ili su visjela. Ana-

¹¹⁶⁶ A. GASPARETTO 1977, 78, fig. 51. LA; A. GASPARETTO 1978, 235, Fig. 1/LA.

¹¹⁶⁷ M. KRIŽANAC 2001, 23, 54, 118, T. XVIII/119.

¹¹⁶⁸ D. STIAFFINI 1991, 196-197, Tav. II/9.

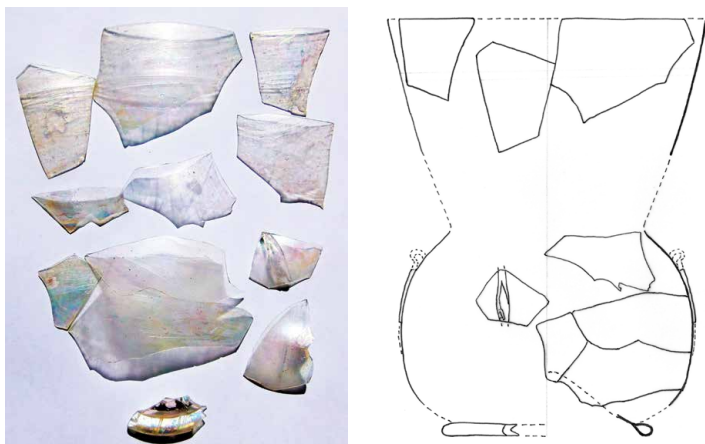
¹¹⁶⁹ T. BRADARA, O. KRNJAK 2016, 180, 182, kat. 80.

¹¹⁷⁰ G. MARIACHER 1964a, 69; D. STIAFFINI 1991, 196.

¹¹⁷¹ D. WHITEHOUSE 2010, 53-55, Fig. 19.

¹¹⁷² G. R. DAVIDSON 1940, 321, Fig. 19/68.

¹¹⁷³ J. PHILLIPE 1970, 78-79, Fig. 42.

Sl. 113a. Ulomci svjetiljke (crkva sv. Stjepana u Dubrovniku) (foto N. Topić)

Sl. 113b. Grafička rekonstrukcija svjetiljke (crkva sv. Stjepana u Dubrovniku) (N. Topić)

logije nalazimo u Korintu,¹¹⁷⁴ Muranu,¹¹⁷⁵ Kotoru.¹¹⁷⁶ Jedan venecijanski ulomak dna takve svjetiljke od žućkastog stakla datiran je u 15. st.¹¹⁷⁷ Katorske svjetiljke smještene su u vremenski okvir od 12.-15. st., a smatra se da su izrađene u bizantskim radionicama ili na Muranu.¹¹⁷⁸ Također je tip zvonolike svjetiljke nađen u Zadru (15. st.)¹¹⁷⁹ i Novom Brdu.¹¹⁸⁰ U Mađarskoj su slične svjetiljke datirane u 15.-16. st.¹¹⁸¹ Svjetiljke ove forme nisu stajale samostalno, tako da su morale biti postavljene na neku konstrukciju kakva je sadržavala više takvih rasvjetnih tijela te mogla biti dostatna i za osvjetljavanje građevina većih raspona.¹¹⁸²

Ulomak je nađen u samostanskom kompleksu sv. Marije od Kaštela u Dubrovniku, u sloju s pretežno talijanskom keramikom iz 15.-16. st., u manjem broju španjolskom keramikom iz 15. st., te staklenim nalazima iz 16.-17. st. Prema navedenim analogijama (koje nisu sasvim jednake dubrovačkom fragmentu), ulomak bi pripadao vremenu

15.-16. st. No, njegova boja i struktura stakla znatno su drugačije od drugih nalaza pa se takva datacija ipak ne čini sasvim vjerojatnom. S obzirom na izmiješanost materijala na tom lokalitetu, sasvim je moguća ranija datacija nalaza od onih s kojima je ulomak pronađen.

2.3. CESENDELLO

Ovaj ulomak je nešto novijeg datuma, a nađen je u istraživanju katedrale sv. Vlahu u Stonu. Kugličasti završetak je širi i šupalj, a boja stakla je sivo-zelena (Kat. 368). *Cesendelli* su u većem broju nađeni u istraživanju brodoloma u Koločepskom kanalu, na lokalitetu Drevine. Grublje su izrade, bez ukrasa (poput stonskog primjerka), ukrašeni su vertikalnim apliciranim nitima, a datirani su u 16.-17. st.¹¹⁸³ Također su u istom akvatoriju, ali kod Rta Ratac,¹¹⁸⁴ nađene slične svjetiljke kao i u Drevinama. Koločepskim nalazima je vrlo blizak ulomak takve svjetiljke s apliciranim nitima iz jezgre Zadra, datiran u 16.-17. st.¹¹⁸⁵ Svjetiljke slične stonskom nalazu pronađene su u crkvi sv. Tripuna u Kotoru. Najviše je onih kojima je donji dio drške šupalj, dok jedan nalaz drške ima donji dio izrađen od punog stakla.¹¹⁸⁶ Vrlo slični nalazi su pronađeni u Istanbulu (Sirkeci), a datirani su u 16.-17. st.¹¹⁸⁷ Također je svjetiljka tipa *cesendello* nađena u Ližnjanu.¹¹⁸⁸

Ovdje predstavljeni nalaz pronađen je u zemljanom sloju ispod pločnika crkve, s keramikom 16. i 17. st., dnom čaše i perlicom. Prema kontekstu i analognim primjerima, nalaz je moguće datirati u rani novi vijek.

2.4. BIKONIČNE SVJETILJKE (S / BEZ APLICIRANIH RUČKI I NITI)

Bikonične svjetiljke (kandila) su poznate i kao džamijske lampe ili lampe islamskog orijentalnog tipa. Vuku pori-

¹¹⁷⁴ G. R. DAVIDSON 1952, PLATE 60/ 801.

¹¹⁷⁵ A. GASPARETTO 1977, 78, fig. 51. S1; A. GASPARETTO 1978, 235, Fig. 1/S1-2; D. STIAFFINI 1991, 195-197, Tav. II/6.

¹¹⁷⁶ M. KRIŽANAC 1997, 194, sl. 14; M. KRIŽANAC 2001, 20, 48-50, 103, sl. 37-38, T. XIV/94-96.

¹¹⁷⁷ A. BOVA 2010, 279, 493, I.18.

¹¹⁷⁸ M. KRIŽANAC 2001, Tabela 5, tip III/I.

¹¹⁷⁹ V. JOVIĆ GAZIĆ 2018a, 146, 164, 171, sl. 5, kat. 15/T. III.6.

¹¹⁸⁰ E. ZEČEVIĆ 2012, 417, Fig. 4c.

¹¹⁸¹ K. HOLL-GYÜRKY 1986, 76-77, Fig. 11.

¹¹⁸² V. JOVIĆ GAZIĆ 2018a, 146.

¹¹⁸³ A. KISIĆ 1982, 159-161, sl. 23; V. JOVIĆ GAZIĆ, B. ŠTEFANAC 2018, 54-57, 103-135, sl. 20, kat. 30-82.

¹¹⁸⁴ T. MEDICI, I. RADIĆ ROSSI 2015, 480, 483; V. JOVIĆ GAZIĆ, B. ŠTEFANAC 2018, 59-60, 101, sl. 22-23, kat. 26-27.

¹¹⁸⁵ V. JOVIĆ GAZIĆ 2018b, 128, 135, Fig. 2/V; V. JOVIĆ GAZIĆ, B. ŠTEFANAC 2018, 58, sl. 21, 100, kat. 25.

¹¹⁸⁶ M. KRIŽANAC 1997, 193-194, SL. 14.

¹¹⁸⁷ Ü. CANAV-ÖZGÜMÜŞ 2012, 330-331, Fig. 12.

¹¹⁸⁸ L. BEKIĆ 2014, 75, 90, kat. 189.

jeklo iz bizantskih svjetiljki u upotrebi na području Crnoga mora.¹¹⁸⁹ U Veneciji su se izrađivale već u 13. st., o čemu svjedoči dosta dobro sačuvan nalaz svjetiljke iz Meola u blizini Venecije, s trima ručkama i apliciranim nitima u gornjem dijelu.¹¹⁹⁰ Obično su imale po tri ručke koje su služile za provlačenje uzice za vješanje u prostoru u kojem su korištene (u crkvama, samostanima, javnim građevinama, utvrdama), a mogle su imati i glatke stijenke bez aplikacija. Svjetiljke s ručkama bile su vrlo učestale na dubrovačkom području, kao i na istočnoj jadranskoj obali i njezinu zaleđu (Karta 11) (Betiga,¹¹⁹¹ Zadar,¹¹⁹² Galovac – Crkvina,¹¹⁹³ Ugljan – crkva sv. Hipolita i Kasijana,¹¹⁹⁴ Split – Dikolecijanova palača,¹¹⁹⁵ Koločep – crkva sv. Srđa,¹¹⁹⁶ Vid kod Metkovića – crkva sv. Vida,¹¹⁹⁷ Kotor – katedrala sv. Tripuna,¹¹⁹⁸ Stari Bar,¹¹⁹⁹ Beška, Prečista Krajinska¹²⁰⁰), općenito na Mediteranu te u balkanskom zaleđu, gdje je zabilježeno više nalaza džamijskih lampi. Među tim nalazima ima i fragmenta oslikanih emajlom, no takav ukras je izostao kod dubrovačkih nalaza. Vjerojatno potječu iz sirijskih radionica, a datiraju se u 14. st. Takvi ulomci nađeni su u Pečkoj patrijaršiji,¹²⁰¹ Stalaću i Leskovcu.¹²⁰² Fragment džamijske lampe nađen je u istraživanju crkve sv. Spasa u Žiči.¹²⁰³

Bikonične svjetiljke vrlo su brojne na području Italije i Balkana, dok je njihova upotreba vrlo rijetko zabilježena sjevernije. No, poznat je nalaz fragmentarne bikonične svjetiljke iz istraživanja u Engleskoj (Knaresborough Castle).¹²⁰⁴

O raširenosti bikoničnih svjetiljki svjedoče i putnici koji često spominju brojne svjetiljke od stakla u džamijama što

su ih posjetili na Balkanu, u Hadrijanopolu, Solunu te Konstantinopolu u vremenu od 16. do 18. st.¹²⁰⁵ Svjetiljke se često spominju u narudžbama za džamije u Otomanskom Carstvu. Te posude se spominju u dubrovačkim arhivskim podacima kao *candilarchi* i *candile*, tj. noćne svjetiljke s tri drške (*candile di tre maniche*), a radile su se u 16. st. (1542.). Takve svjetiljke su izrađivali staklari Luka i Vice Radonjić u svojoj radionici na Pilama, a prodavali su ih u Valoni u Albaniji. Vjerojatno se radi o tzv. džamijskim lampama popularnima na balkanskom tržištu, a takav oblik svjetiljki su izrađivali i muranski staklari da bi se prilagodili ukusu naručitelja.¹²⁰⁶ Nije isključeno da su se bikonične svjetiljke izrađivale u Dubrovniku već u trećem desetljeću 15. st., u radionici koju je vodio firnetinski trgovac i poduzetnik Georgius Georgii domini Gučii de Florentia.¹²⁰⁷ Takvi predmeti osobito su se izvozili na područje Otomanskog Carstva, kao dubrovački produkti ili posredno venecijanski. Venecija je prednjačila u takvom eksportu o čemu svjedoči narudžba od 900 staklenih svjetiljki (od kojih je 1/3 bila bikonične forme) iz 1569. godine, koju je mletački ambasador Marcantonio Barbaro ugovorio u ime velikog vezira Mehmed-paše Sokolovića i Sultanije Esme. Tu veliku količinu svjetiljki trebali su za novoizgrađenu džamiju, te još jednu veliku svjetiljku za njegov saraj (palaču).¹²⁰⁸ Nakon što je dogovoren posao, odnosi između Venecije i Carigrada zaoštrili su se zbog Ciparskog rata (1570.-1573.). Tada je Dubrovačka Republika uključena kao posrednik za transport tih svjetiljki, za koji nije sigurno da je izvršen, no moguće je da se dogodio

¹¹⁸⁹ J. PHILLIPE 1970, Fig. 41/47.

¹¹⁹⁰ M. MININI *ET AL.* 1999, 52-53; A. BOVA 2010, 273, 491, I.1.

¹¹⁹¹ B. MARUŠIĆ, J. ŠAŠEL 1986, 312-313, 317, Fig. 10; S. LUSUARDI SIENA, R. ZUECH 2000, 245-246, Fig. 3.4; M. PETROVIĆ 2020, 12-23.

¹¹⁹² V. JOVIĆ-GAZIĆ 2018a; V. JOVIĆ GAZIĆ 2018b, 127, 135-136, Fig. 2/III, Fig. 3; V. JOVIĆ GAZIĆ, B. ŠTEFANAC 2018, 39-48, 95-99, kat. 19-20, 22-23.

¹¹⁹³ J. BELOŠEVIĆ 1993, 139-140, T. XL/1-10.

¹¹⁹⁴ V. JOVIĆ GAZIĆ 2018a, 142.

¹¹⁹⁵ M. DeMAINE 1979, 130, 136, Cat. M 49, M 51, M 52; Ž. STAMATOVIĆ 2014, 317, 335, Tab. XVII, kat. 89.

¹¹⁹⁶ V. HAN 1981a, 258-260, T. II/4, T. III/1-3, 5-6, T. IV/1-2, 4-8.

¹¹⁹⁷ Z. BULJEVIĆ 1998, 153-155, 173, kat. br. 57, 58.

¹¹⁹⁸ M. KRIŽANAC 2001, 20-23, 50-53, T. XIV-XVIII, kat. 97-118.

¹¹⁹⁹ M. FERRI 2008, 60-62, 64, Plate 2.5.3 / 3100/1.

¹²⁰⁰ M. ŽIVANOVIĆ 2017, kat. 96-97.

¹²⁰¹ V. HAN 1975c, 91-100.

¹²⁰² D. MINIĆ, O. VUKADIN 2007, 105-106, sl. 67/10.

¹²⁰³ D. MINIĆ, O. VUKADIN 2007, 106.

¹²⁰⁴ R. C. TYSON 1996, 73. Smatra se da su takve svjetiljke donijeli Križari; D. WHITEHOUSE 2010, 53.

¹²⁰⁵ V. HAN 1985, 264-265.

¹²⁰⁶ V. HAN 1973, 170; V. HAN 1974b, 231; V. HAN 1981a, 162.

¹²⁰⁷ V. HAN 1981a, 35.

¹²⁰⁸ R. J. CHARLESTON 1964, 164-166, Fig. 50-51; R. J. CHARLESTON 1966, 18; V. HAN 1973, 173-174; V. HAN 1981a, 187.

1571. godine. Transport staklene robe odvijao se morem (ostale kopnom), jer bi se kopnom svjetiljke vjerojatno razbile, a takav način transporta bio bi skuplji od kupljene robe.¹²⁰⁹ Ova narudžba vezana je uz veći građevinski projekt, a moguće je da su se tako velike narudžbe svjetiljki ponavljale i da su dubrovački staklari direktno sudjelovali u njima.¹²¹⁰ Navodi se podatak da je dio svjetiljki bio ukrašen *laticinio* nitima, što upućuje na Veneciju.¹²¹¹ No, to ne isključuje njihovu izradu u Dubrovniku jer su muranski majstori Dubrovčanima mogli prenijeti znanje o izradi takvog stakla.

Na dubrovačkom području su bikonične svjetiljke nađene i u ranijim istraživanjima: u dubrovačkoj katedrali (14.-15. st.),¹²¹² na otoku Koločepu u istraživanju crkve sv. Srđa (14.-15. st.)¹²¹³ i Župi dubrovačkoj.¹²¹⁴ Ovdje su zastupljeni nalazi iz jezgre Dubrovnika (crkva sv. Stjepana, samostan sv. Marije od Kaštela, Knežev dvor), iz Konavala (utvrda Sokol), s Lopuda (samostan sv. Marije / Gospa od Špilice) i s Mljeta (samostan sv. Marije na otočiću na Velikom jezeru) (Kat. 369-383).

Ulomci triju svjetiljki sadrže elemente potrebne za pobližu rekonstrukciju (Kat. 369-371). Na utvrđi Sokolu u Konavlima nađeni su ulomci svjetiljke od žućkastog stakla – ulomak stijenke s ostatkom ručke i fragment dna s blago valovitom apliciranom nožicom (Kat. 369). Ovi ulomci nađeni su u nasipnom sloju uz utvrdu, pa ih stratigrafski nije moguće pouzdano datirati. Prema analognim primjerima iz Kotora (fragmenti stijenki s ostacima ručki i dna od zelenog stakla, 13.-15. st.)¹²¹⁵ i iz Novog Brda (fragmenti stijenke s dijelom ručke i dna, izrađeni od žućkastog stakla, 14.-15.),¹²¹⁶ mogu se svrstati u kasni srednji vijek.

Ostali ulomci svjetiljki s više sačuvanih elemenata nađeni su u jezgri Dubrovnika. Nađeni su u istraživanju crkve sv. Stjepana u kasnosrednjovjekovnom / ranonovovjekovnom zasipu grobnice uz sjevernu vanjsku stranu crkve. Ti fra-

gmenti izrađeni su od bezbojnog i vrlo tankog stakla, a na jednom je sačuvan dio aplicirane ručke¹²¹⁷ (Kat. 370; Sl. 113a-b). Ulomci sličnih karakteristika i bez sačuvanih aplikacija (Kat. 371) su nađeni u nasipu uz temelje stupova u atriju Kneževa dvora s glaziranim keramikom iz 15.-16. st.¹²¹⁸ Budući da su ulomci nađeni u recentnom zasipu, koji je nasut nakon obnove Kneževa dvora iza potresa 1979., možemo pretpostaviti da su izvorno mogli biti i iz neke od okolnih građevina.

Ulomci gornjeg dijela svjetiljki bez dekoracije, od zelenkasto žućkastog stakla, pronađeni su u istraživanju crkve sv. Stjepana u Dubrovniku¹²¹⁹ (Kat. 372). Prema kontekstu pronalaska (kasnosrednjovjekovni / ranonovovjekovni zasip grobnice uz sjevernu stranu crkve), mogu se datirati u renesansno razdoblje.

Ulomci bikonične svjetiljke od zelenog stakla (Kat. 373) pronađeni su u istraživanju samostana sv. Marije (Gospa od Špilice) na Lopudu, u ispuni zidane grobnice s višestrukim ukopima, s vanjske strane samostana uz ulaz. Budući da su ostali nalazi uglavnom ranonovovjekovnog karaktera, ovu svjetiljku se može datirati u 15.-16. st., a vjerojatno je venecijanske ili dubrovačke izrade. Slični ulomci nađeni su u istraživanju Crkvine na Galovcu, a okvirno su datirani u 14.-15. st.¹²²⁰

Dva ulomka imaju horizontalne aplikacije pod otvorem. Jedan je nađen u istraživanju uz utvrdu Sokol u Konavlima, uz njezinu istočnu stranu, u nasipnom sloju s izmiješanim ali pretežno kasnosrednjovjekovnim / ranonovovjekovnim materijalom. Izrađen je od bezbojnog stakla, ima dvije horizontalno aplicirane plave niti (Kat. 374). Obodi i stijenke svjetiljki od bezbojnog stakla s apliciranim nitima pronađeni su na Koločepu u istraživanju crkve sv. Srđa, a datirani su u 14.-15. st.¹²²¹ Također su u Zadru nađene vrlo dobro sačuvane svjetiljke s apliciranim tamno plavim nitima u gornjem dijelu (14.-15. st.)¹²²² Prema ana-

¹²⁰⁹ V. HAN 1973, 174-175; V. HAN 1981a, 186-189.

¹²¹⁰ V. HAN 1973, 175.

¹²¹¹ R. J. CHARLESTON 1964, 165-166, Fig. 52; R. J. CHARLESTON 1966, 18-20, Fig. 2.

¹²¹² N. TOPIĆ 2017c, 45-50; N. TOPIĆ 2021, 561-564, Table 1/1-3, Table 2/10.

¹²¹³ V. HAN 1975a, 123, 125, Fig. 12b; V. HAN 1981a, 258, T. II/4, T. III/1-3, 5-6, T. IV/1-2, 4-8.

¹²¹⁴ M. PERKIĆ 2008, 82, 114, kat. 14-18, T. 23/1-5.

¹²¹⁵ M. KRIŽANAC 2001, 53, T. XVII/112, T. XVIII/114-117.

¹²¹⁶ E. ZEČEVIĆ 2012, 417, Fig. 4a.

¹²¹⁷ N. TOPIĆ 2021, 561-562, Table 1/5.

¹²¹⁸ N. TOPIĆ 2021, 561-562, Table 1/4.

¹²¹⁹ N. TOPIĆ 2021, 561-562, Table 1/6.

¹²²⁰ J. BELOŠEVIĆ 1993, 139-140, T. XL/1-10.

¹²²¹ V. HAN 1981a, 259, T. 259-260, T. III/2, T. IV/2, 4.

¹²²² V. JOVIĆ GAZIĆ 2018a, 150-152, 155, 157, 159-161, 169-170, sl. 7-9, 11, kat. 2/T.I.2; kat. 3/T.I.3, kat. 4/T. II.1, kat. 5/T.I.4; V. JOVIĆ GAZIĆ 2018b, 127, 135-136, Fig. 2/III, Fig. 3; V. JOVIĆ GAZIĆ, B. ŠTEFANAC 2018, 42-43, 95-96, 98-99, sl. 11, kat. 19, 20, 23.

lognim primjerima, ovdje predstavljeni ulomak sa Sokola mogli bismo datirati u isto razdoblje, a možemo ga atribuirati muranskim ili dubrovačkim radionicama.

Drugi ulomak oboda svjetiljke, izrađene od stakla svijetle vinske roze boje s apliciranom niti od iste vrste stakla, nađen je u crkvi sv. Stjepana u Dubrovniku¹²²³ (Kat. 375) na njezinom istočnom dijelu, koji je već ranije bio istraživani. Po završetku toga ranijeg iskopavanja iskopani slojevi su opet nasuti na taj prostor, pa kontekst i dataciju nalaza pronađenih u posljednjem istraživanju na prekopanom sloju, nije moguće stratigrafski odrediti. Takve svjetiljke izrađivane su u gotičko-renesansnom razdoblju.

Nekoliko ulomaka dna, najvjerojatnije od svjetiljki, pronađeno je u istraživanju samostana sv. Marije od Kaštela u Dubrovniku (Kat. 376-379). Dva dna imaju nožice i konkavno dno. Jedan ima apliciranu valovitu nožicu, a izrađen je od žućkasto ružičastog stakla (Kat. 376). Drugi je rađen od zelenog stakla, nožica mu je dosta nazubljena, a dno nepravilno (Kat. 377). Preostala dva ulomka su šuplje prstenaste stope, izrađene od svijetlo žućkastog stakla¹²²⁴ (Kat. 378-379). Jedna od njih (Kat. 379) vrlo je slična nalazu dna svjetiljke s Koločepa (14.-15. st.), iz crkve sv. Srđa.¹²²⁵ Svi pronađeni nalazi su iz sličnog stratigrafskog konteksta, a nađeni su s materijalom koji se pretežno datira u period od 15.-17. st., pa bismo te svjetiljke mogli atribuirati renesansnom razdoblju.

Među nalazima je nekoliko dosta različitih ručki svjetiljki (Kat. 380-383). Jedna je nađena u samostanu sv. Marije od Kaštela, a pripadala je bikoničnoj svjetiljki žućkaste boje¹²²⁶ (Kat. 380; Sl. 114). Dosta dobro sačuvana svjetiljka od iste boje stakla i s vrlo sličnim ručkama, pronađena je u istraživanju crkve sv. Srđa na Koločepu, a datirana je u

14.-15. st.¹²²⁷ Sličan ulomak ručke svjetiljke, ali od bezbojnog stakla, pronađen je u apsidi crkve sv. Marije u Dolu na Bribirskoj glavici.¹²²⁸ Takva ručka svjetiljke od svijetlo zelenog stakla poznata je iz Predjame.¹²²⁹ Dubrovačkom nalazu također su analogni nalazi bikoničnih svjetiljki s ručkama iz Vida kod Metkovića,¹²³⁰ Novog Brda (žućkaste boje stakla, 14.-15. st.),¹²³¹ Starog Bara (14.-15. st.)¹²³² i Beške (konak, prostorija III; stijenka i ručka su od žućkastog stakla).¹²³³ U sličnoj boji izrađeni su ručka i recipijent svjetiljke s utvrde Sokola (Kat. 369), a paralelan primjer nalazimo u Kotoru.¹²³⁴ Od sokolske ručke sačuvao se trakasti dio prilijepljen uz posudu, dok sama ušica nije nađena.

U istraživanju samostana sv. Marije od Kaštela u Dubrovniku pronađen je ulomak trbuha svjetiljke od bezbojnog stakla, s apliciranom tamno plavom valovitom ručkom¹²³⁵ (Kat. 381; Sl. 115). Izvrsnu analogiju nalazimo među ručkama svjetiljki (14.-15. st.) iz crkve sv. Srđa na Koločepu.¹²³⁶ Velike sličnosti između dubrovačkih i koločepskih nalaza ukazuju na to da bi mogli biti produkti slične ili iste radionice, moguće neke dubrovačke staklane koja je radila na Pilama u 15. st.

Trakasti deblji dio ručke od tamno plavog stakla, apliciran na bezbojnu stijenku neznatno sačuvanu, nađen je u istraživanju crkve sv. Stjepana u zasipu grobova¹²³⁷ (Kat. 382). Analogiju nalazimo među zadarskim dobro sačuvanim svjetiljkama, od kojih je jedna od bezbojnog stakla s tri tamno plave i tri žućkaste ručke trakaste forme s ušicama.¹²³⁸ Na tvrđavi Rasu u Srbiji nađen je ulomak bezbojne stijenke zdjele ili svjetiljke s apliciranom ručkom od tamno plavog stakla (široka traka koje završava ušicom).¹²³⁹ Slična aplikacija ručke od žutog stakla, bez sačuvane ušice, nađena je u

¹²²³ N. TOPIĆ 2021, 561-562, Table 1/7.

¹²²⁴ N. TOPIĆ 2021, 563-654, Table 2/12-15.

¹²²⁵ V. HAN 1981a, 260, T. IV/5.

¹²²⁶ N. TOPIĆ 2021, 561-652, Table 1/8.

¹²²⁷ V. HAN 1975a, 123, 125, Fig. 12b; V. HAN 1981a, 258, T. II/4.

¹²²⁸ V. DELONGA 1987b, 93, 106-107, Tab. XV/1.

¹²²⁹ P. KOROŠEC 1984, 112-113, 118-119, Tab. II/27.

¹²³⁰ Z. BULJEVIĆ 1998, 153-155, 173, kat. br. 57

¹²³¹ M. ČOROVIĆ-LJUBINKOVIĆ 1966, 244.3, Pl. I/5; V. HAN 1975a, 123, Fig. 12a; V. HAN 1981a, 258, T. II/5.

¹²³² M. FERRI 2008, 60-62, 64, Plate 2.5.3 / 3100/1.

¹²³³ M. ŽIVANOVIĆ 2017, kat. 96.

¹²³⁴ M. KRIŽANAC 2001, T. XVII/112.

¹²³⁵ N. TOPIĆ 2021, 563-654, Table 2/9.

¹²³⁶ V. HAN 1981a, 260, T. IV/8.

¹²³⁷ N. TOPIĆ 2021, 563-654, Table 2/11.

¹²³⁸ V. JOVIĆ GAZIĆ 2018a, 155, 160-161, 169, sl. 11, kat. 2/TI.2, kat. 5/TI.4; V. JOVIĆ GAZIĆ, B. ŠTEFANAC 2018, 42, 98-99, sl. 11 (prva svjetiljka s lijeva), kat. 23.

¹²³⁹ M. POPOVIĆ 1999, 240-241, 340, sl. 196/2, kat. 342.

Sl. 114. Ručka svjetiljke (samostan sv. Marije od Kaštela u Dubrovniku) (foto N. Topić)

samostanu sv. Marije na Mljetu na otočiću na Velikom jezeru (Kat. 383). U Zadru su pronađene vrlo dobro sačuvane svjetiljke s ručkama iste boje, u donjem dijelu vrlo slične mljetskom nalazu ručke.¹²⁴⁰ U istraživanju Dioklecijanove palače u Splitu pronađen je ulomak bikonične svjetiljke (14.-15. st.) od smeđeg stakla s dijelom oboda, trbuhom i apliciranom ručkom, koja je u donjem dijelu slična mljetskom nalazu.¹²⁴¹ Također su u Kotoru, u katedrali sv. Tripuna, nađeni fragmenti svjetiljke od žućkasto zelenkastog stakla sa sličnim donjim završetkom ručki (polovica 13.-14. st.).¹²⁴²

3. PROZORSKO STAKLO

Prozorska stakla bila su poznata dosta rano, možda već kod Egipćana, a Rimljani su ih sigurno znali izrađivati.¹²⁴³ Prozori su također izrađivani u Bizantu, a takvo staklo nađeno je u Korintu (*oculi* tamno plave boje i u raznim nijansama zelene, $\varphi = 13-19$ cm).¹²⁴⁴ Jedno vrijeme postojalo je mišljenje da se puhanu staklo u obliku diskova počelo proizvoditi u Normandiji oko 1330., a da ih je izumio Francuz Filippo

Sl. 115. Ručka svjetiljke (samostan sv. Marije od Kaštela u Dubrovniku) (foto N. Topić)

Cacquerai.¹²⁴⁵ No, kasnije se pokazalo da je datum početka proizvodnje stakla te vrste znatno raniji. Puhani *oculi* otkriveni su na Bliskom Istoku u Gerasi i Samariji (Samaria), a datirani su u 4. st. Također su nađeni u ruševinama dvorca Quasr el-Heir el-Gharbi, napuštena 750. godine.¹²⁴⁶ Budući da Teofil prešućuje da su već ranije bila poznata kružna prozorska stakla, vjerojatno su mnogi zbunjeni time mislili da su izumljena u 14. st. u Normandiji.¹²⁴⁷ Rana bizantska arhitektura također koristi *ocule* sa središnjim zadebljanjem i pupkom. Crkva San Vitale u Raveni imala je vitraje prije sredine 6. st.¹²⁴⁸ Crkva San Apollinare in Classe (Ravenna) imala je kružna prozorska stakla u 6. st.¹²⁴⁹ Samostan San Vincenzo u Voltturnu u Moliseu u Italiji, osnovan oko 700. godine, dao je veliku količinu ulomaka prozorskog stakla (nešto manje od 7000).¹²⁵⁰ Kružna prozorska stakla iz kasnorimskog / ranobizantskog razdoblja pronađena su u arheološkim istraživanjima u Istanbulu (Marmaray-Sirkeci).¹²⁵¹

U Siriji su se proizvodila diskoidalna stakla, a Europljani su naučili tehnologiju izrade u vrijeme križarskih ratova.¹²⁵² Muranski staklari također su bazirali svoju tehnolo-

¹²⁴⁰ V. JOVIĆ GAZIĆ 2018a, 148, 151, 155, 159-161, 169, sl. 6, 8, 11, kat. 2/T.I.2, kat. 5/T.I.4; V. JOVIĆ GAZIĆ, B. ŠTEFANAC 2018, 42-43, 95-99, sl. 11, kat. 19-20, 22-23.

¹²⁴¹ Ž. STAMATOVIĆ 2014, 317, 335, Tab. XVII, kat. 89.

¹²⁴² M. KRIŽANAC 2001, 21, 53, sl. 47, T. XVI/105; M. ŽIVANOVIĆ 2017, kat. 95.

¹²⁴³ A. GASPARETTO 1958, 149.

¹²⁴⁴ G. R. DAVIDSON 1940, 322, Fig. 23/73-76.

¹²⁴⁵ J. BARRELET 1953, 46-47; A. GASPARETTO 1958, 150; J. LAFOND 1969, 37.

¹²⁴⁶ J. LAFOND 1969, 37.

¹²⁴⁷ F. DELL'ACQUA 1997, 37, bilješka 16.

¹²⁴⁸ V. HAN 1972a, 198.

¹²⁴⁹ F. DELL'ACQUA 1997, 38-39.

¹²⁵⁰ F. DELL'ACQUA 1997, 33. Od staklenih predmeta proizvodili su posude, nakit, svjetiljke i prozorska stakla (F. DELL'ACQUA 1997, 35). Pronađeni su trapezoidni, pravokutni, kružni, pravokutni sa zaobljenim uglom i trokutasti oblici prozorskog stakla (F. DELL'ACQUA 1997, 36, 39, Figs. 2-5).

¹²⁵¹ S. KANYAK 2009, 35-38, Fig. 18-24.

¹²⁵² A. GASPARETTO 1958, 150, bilješka 8; V. HAN 1972a, 198.

giju izrade *ocula* i repertoar staklenih predmeta po uzoru na orijentalne radionice.¹²⁵³

Kružna prozorska stakla izrađuju se tako da se puše stakleni mjehur koji se otvori i ubrzano okreće te pod centrifugalnom silom poprima oblik diska (tehnika krune). U središtu ispuhanog diska ostaje kružni otisak, koji se naziva i bikovo oko (*bull's eye*), na mjestu odvajanja od lule. Takva stakla izrađivala su se u srednjem vijeku na Zapadu.¹²⁵⁴ Osim na *oculima*, i na dnu posuda se često vidi kružni otisak pontila, što se događa pri odvajanju ispuhanog staklenog predmeta od puhačke lule. Dolazi do loma stakla, a otisak može biti konkavni ili konveksni.¹²⁵⁵

Vitraci su se mogli proizvoditi lijevanjem stakla na ravnu plohu i tehnikom cilindra. Nakon lijevanja stakla kutlačom na ravnu metalnu plohu, slijedilo je ravnanje i rezanje. Tehnika cilindra je obuhvaćala sljedeći proces: zahvaćanje stakla na puhačku lulu, nakon čega je slijedilo puhanje u formi izduženog cilindra i valjanje na ravnoj plohi, uz konstantno zagrijavanje stakla u peći; kada bi se dobila željena dužina cilindra, on je oštrim predmetom otvoren na vrhu te proširen, zatim je s puhačke lule prenesen na pontil, nakon čega mu je odrezan vrat. Nakon toga cilindar je stavljen na stol, prerezan je vrućim željezom i stavljen u peć. Ti dijelovi su opet zagrijavani i glačani.¹²⁵⁶

Staklorezarstvo je bio odvojeni zanat, za koji se od majstora nije tražilo da znaju taliti staklenu masu, nego da je znaju ravnati i rezati u različite oblike te umetati u predviđene okvire. Stakla su se rezala u različitim oblicima i umetala u okvire od drva ili olova koji su odgovarali veličini stakalaca, višebojnih i bijelih. Staklorezarstvo nije bio sasvim jednostavan zanat jer se tražila vještina preciznog umetanja stakalaca i većih prozorskih ploha u okvire, pa je zbog toga također bio cijenjen.¹²⁵⁷

Kako je Dubrovnik prosperirao, tijekom 14. i 15. st. izgradilo se dosta crkvenih i svjetovnih građevina, a tako je rasla i potreba za prozorskim staklom – *oculima* (Karta 10). U arhivskim dokumentima spominje se da su u Dubrovniku sredinom 14. st. postojali prozori od stakla na crkvama.¹²⁵⁸ Dubrovačka crkva Male braće je 1348. imala prozore za koje se pretpostavlja da su mogli izgledati poput vitraja. Bili su sastavljeni od komada višebojnog stakla različitih oblika i ugrađeni u olovne okvire,¹²⁵⁹ kao što je bio slučaj u Veneciji, Toskani i Umbriji. No, nije isključena ni mogućnost da se radilo o jednobojsnim ili višebojsnim *oculima* ili kombinaciji *ocula* i poligonalnih komada polikromnog stakla.¹²⁶⁰ Dominikanska crkva dobila je zastakljene prozore dvadesetak godina nakon franjevačke crkve.¹²⁶¹ Iako postoji teza o dubrovačkoj produkciji tog stakla, moguće je i da je uvezeno iz Venecije ili da su muranski majstori to izradili u Dubrovniku.¹²⁶² Upotreba *ocula* bila je učestala u crkvenoj arhitekturi u balkanskim zemljama u kasnom srednjem vijeku, a muranske radionice zasigurno nisu bile jedini izvor gdje se moglo nabaviti tu vrstu stakla.¹²⁶³ U arhivskim dokumentima iz 15. st. također se spominje zastakljivanje prozora. Majstor Petar Božiković 1442. godine dobio je zadatak ugraditi *ocule* na Knežev dvor.¹²⁶⁴ U ugovoru koji spominje ugradnju prozora na toj građevini navode se samo *oculi*, što bi dalo naslutiti da su bili oslikani jer se spominju slikani prozori. Slikanje na *oculima* bilo je uobičajeno krajem gotike i u renesansi.¹²⁶⁵ U drugoj četvrtini 15. st. spominje se zastakljivanje prozora na privatnim kućama, a to su si naravno mogli priuštiti samo plemići i bogatiji građani poput trgovaca.¹²⁶⁶ Prozori na stambenim kućama sastavljani su od *ocula* koji su stavljeni u olovne okvire, što je karakteristično za gotičko razdoblje gotovo u cijeloj Europi.¹²⁶⁷ Arhivski dokumenti spominju da je Malo vijeće raspravljalo da se

¹²⁵³ V. HAN 1972a, 198.

¹²⁵⁴ D. IGNATIADOU, A. ANTONARAS 2011, 55; S. KANYAK 2009, 33-34, Figs. 14-16; Ova tehnika bila je u upotrebi od 4. do 19. st. (S. KANYAK 2009, 33, 39).

¹²⁵⁵ D. IGNATIADOU, A. ANTONARAS 2011, 19. U literaturi se obično naziva *pontil mark / pontil scar / excess*.

¹²⁵⁶ S. KANYAK 2009, 38-39, Fig. 25. Tehnika cilindra poznata je od rimskog doba, a korištena je od 100. do 1810. godine (S. KANYAK 2009, 38).

¹²⁵⁷ D. ROLLER 1951, 137.

¹²⁵⁸ V. HAN 1971a, 52.

¹²⁵⁹ Ulomci vitraja s olovnim okvirima nađeni su pri istraživanju dubrovačke katedrale (N. TOPIĆ 2017c, 59-79; N. TOPIĆ 2022b, 82-83, Fig. 16). *Oculi* s olovnim okvirima pronađeni su u istraživanju Osnovne škole u jezgri Dubrovnika (osobna komunikacija: voditeljica istraživanja R. Menalo).

¹²⁶⁰ V. HAN 1979c, 458.

¹²⁶¹ V. HAN 1979c, 457.

¹²⁶² V. HAN 1979c, 460.

¹²⁶³ V. HAN 1975a, 118.

¹²⁶⁴ V. HAN 1971a, 54-55.

¹²⁶⁵ V. HAN 1979c, 464.

¹²⁶⁶ V. HAN 1971a, 54-55.

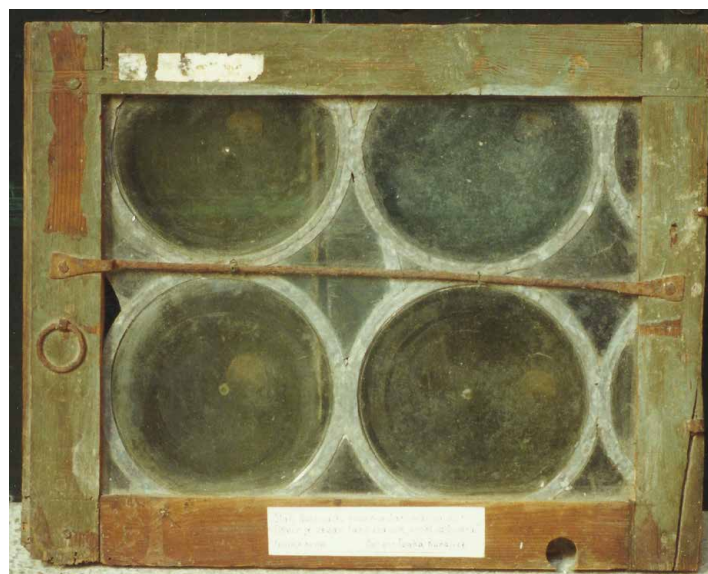
¹²⁶⁷ V. HAN 1971a, 56.

1425. ugrade stakleni prozori na balkonu palače vojvode Sandalja Hranića. To je prvi spomen zastakljenja prozora na privatnom objektu u Dubrovniku. Godine 1437. Petar Božiković-Natalis zastaklio je prozore na kući Nalka Dobrića, a 1439. na kući obitelji Zizer (Cicerović).¹²⁶⁸

Prozori nisu služili samo za osvjetljavanje prostora nego su, osim kamina i peći, imali i funkciju zagrijavanja kuća. Prozori su u to doba ipak predstavljali luksuz, a u seljačkim kućama postojale su samo drvene škure koje su se zatvarale za hladnoga vremena da bi se osiguralo više topline, što je uzrokovalo nedostatak svjetlosti i tako djelovalo na kvalitetu života. Koliko su prozorska stakla smatrana luksuznim inventarom, pokazuje i podatak da su se u Engleskoj i Francuskoj plaćali porezi na njih. U talijanskim gradovima (Bologna, Genova, Firenca) stakleni prozori bili su sasvim uobičajeni u 14. st. Imale su ih i obične kuće, a ne samo crkve i palače. Sredinom 17. st. u Toskani su sve kuće imale su prozore. Također je unaprijeđena izrada prozorskog stakla: ono je postajalo sve prozirnije te je propuštalo više svjetla, a *oculi* su zamjenjivani većim staklenim plohami.¹²⁶⁹

Arhivski podaci donose više informacija o zastakljivanju prozora krajem srednjeg vijeka u Dubrovniku. Fratar Petar se spominje kao izrađivač prozorskih stakala u prvoj polovici 15. st. Godine 1431. taj majstor se obavezao da će izraditi osam prozora za dubrovačku katedralu od kvalitetnoga stakla, crvenoga s bijelim okvirom.¹²⁷⁰ Isti staklar vjerojatno je 1433. izradio i prozore za samostan Sv. Klare. Crkva Sv. Vlaha također je imala zastakljene prozore u 15. st. (1440.). Nikola, sin staklara fratra Petra, obavezao se da će izraditi prozore za crkvu Sv. Domina 1453. godine. U 14. st. izrađivani su prozori za crkvene objekte, dok se u 15. st. rade i za svjetovne i za privatne.¹²⁷¹

U prvoj polovici 15. st. razvija se slikanje i izrada prozora u Dubrovniku.¹²⁷² Vitraji su bili uobičajeni u tadašnjim crkvama i katedralama.¹²⁷³ Osim u Dubrovniku, u to vrijeme su vitraji bili u primjeni i u balkanskom zaleđu. Poznati

Sl. 116. Prozorsko staklo (*oculi*), nepoznati majstor, Dubrovnik, 15./16. stoljeće, puhano staklo, drvo, metal, Dubrovački muzeji, Dubrovnik

su primjeri prozorskog stakla iz Kraljeve Sutjeske u BiH, koje možemo smatrati nekom vrstom vitraja jer se radi o staklu modeliranom u različitim formama i bojama (tamno plava ultramarin, tamno zelena, smeđa).¹²⁷⁴ Prozorsko staklo nađeno je i na Bobovcu.¹²⁷⁵

U Kneževu dvoru u Dubrovniku čuvaju se dijelovi nekoliko *ocula* promjera 16,2 cm. *Oculi* su nađeni na Pilama (Sl. 116), a datirani su u 15./16. st.¹²⁷⁶ Prozorsko staklo se uglavnom javlja pod nazivom *oculus*, zatim *ogio*, *logio* i *ozija de vitro*. Ta stakla radila su se od bijelog i bojenog stakla. U ugovorima o zastakljivanju prozora spominje se da će prozori biti zaštićeni mrežom izrađenom od bakrene ili željezne žice da bi se staklo sačuvalo od oštećenja.¹²⁷⁷ Izrada prozora od *ocula* bila je jeftinija od ravnih prozorskih ploha,¹²⁷⁸ što je vjerojatno pridonijelo popularnosti ove vrste prozorskog stakla.

¹²⁶⁸ V. HAN 1970, 118-119.

¹²⁶⁹ R. SARTI 2006, 109.

¹²⁷⁰ V. HAN 1979c, 461-462; Ulomci vitraja u različitim bojama, među kojima i ulomci od crvenog stakla, zajedno nađeni su prigodom istraživanja dubrovačke katedrale (1981.-1987.) (N. TOPIĆ 2017c, 59-79; N. TOPIĆ 2022b, 73-87).

¹²⁷¹ V. HAN 1979c, 462-466.

¹²⁷² V. HAN 1969, 13.

¹²⁷³ I. LAZAR 2001, 78, 80.

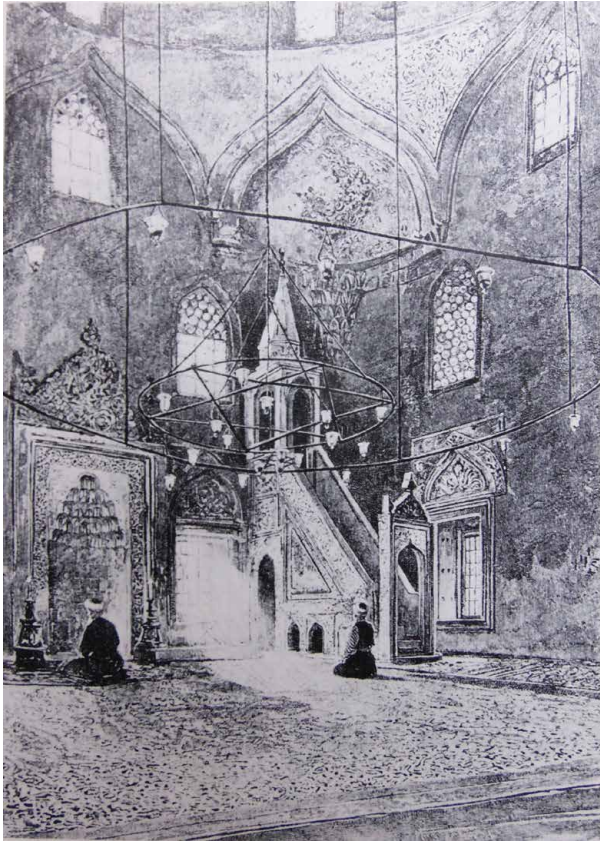
¹²⁷⁴ P. ANĐELIĆ 2004, 228-229.

¹²⁷⁵ M. WENZEL 1977, 66.

¹²⁷⁶ Za uvid u nalaze zahvaljujem kolegici M. Filipović (Dubrovački muzeji).

¹²⁷⁷ V. HAN 1971a, 56. Bakrena žica za zaštitu prozora pronađena je u istraživanju dubrovačke katedrale, skupa s olovnim okvirima i ulomcima vitraja (N. TOPIĆ 2017c, 72-73; N. TOPIĆ 2022b, 83, Fig. 17).

¹²⁷⁸ V. HAN 1971a, 57.

Sl. 117. *Oculi na prozorima Aladža džamije u Foči (Bosna) iz 16. st., gravura, oko 1900. (iz: A. Andrejević, Aladža džamija u Foči, Beograd, 1972., sl. 12)*

Arhivski podaci koji se odnose na majstore staklare, slikare na staklu, staklarske radionice, nabavu veće količine sirovina za izradu stakla i staklene predmete, brojniji su od 80-ih godina 15. st., kada se prilike u balkanskom zaleđu smiruju i stabiliziraju turske granice.¹²⁷⁹ Podaci o proizvodnji *ocula* nisu tako brojni, no u drugom desetljeću 16. st. spominje se majstor Johannes Tambarlinus koji je u Dubrovniku izrađivao staklene predmete, a među njima i kružna prozorska stakla (*vetri tondi*).¹²⁸⁰ Tambarlinus je imao cjenik za sve staklene predmete koje je izrađivao u Gradu, a zanimljivo je da jedino za *ocule* navodi da će ih prodavati po istoj cijeni kao venecijanske.¹²⁸¹ Postoji dosta arhivskih vijesti o uvozu stakla, među njima i *ocula*, iz Venecije u Du-

brovnik koji je bio posrednik za nabavu tih predmeta u 15. i 16. st. Spominje se da je Ajas-paša 1483. godine naručio 200 bojnih stakala preko Dubrovčana, vjerojatno za svoje zadužbine u Visokom i Sarajevu, a da je tražio da budu isti kao i oni koje je prije naručio Daut-paša.¹²⁸² O takvim narudžbama *ocula* svjedoči i prikaz Aladža džamije u Foči iz 1550. godine (Sl. 117).¹²⁸³ Također se ističe Sultanijina narudžba prozorskog stakla 1572. godine upućena iz Carigrada u Dubrovnik. Navodi se da je 5030 komada takvog stakla, spakiranog u 12 bačvi, poslano u Istanbul. Samo godinu dana prije naručeno je 5000 prozorskih stakala.¹²⁸⁴

Krajem 15. st. česte su dubrovačke narudžbe venecijanskog stakla, što svjedoči da je potražnja za staklom bila velika u balkanskim zemljama pod turskom vlašću, a da je gradnja sakralnih, javnih ili privatnih građevina napredovala. To pokazuje da Dubrovnik, iako je imao vlastitu produkciju, nije mogao snabdijevati cijelo tržište (balkansko zaleđe, svoje i ostale potrebe). Balkanske zemlje i Turska nisu imale razvijeno staklarstvo, pa je Venecija u ta područja plasirala svoje proizvode.¹²⁸⁵ U 16. st., kad iz Carigrada stižu velike narudžbe, Dubrovnik ima ulogu posrednika između Osmanlija i Venecijanaca zbog njihovih zaoštrenih odnosa nastalih poradi Ciparskog rata.¹²⁸⁶

3.1. OCULI

Oculi su bili ugrađeni u prozore sakralnih (crkve, samostani, katedrale), javnih (državne zgrade / palače) i privatnih građevina (privatne palače, ljetnikovci). Izrađivali su se u različitim veličinama, a osim na Muranu, koji je bio veliki proizvođač prozorskog stakla, proizvodnja se u većim razmjerima odvijala i u Dubrovačkoj Republici. U arhivskim podacima postoji nacrt *ocula* u različitim veličinama (Sl. 118), koji spominje narudžbu tog tipa stakla. Dubrovnik nije izvezio samo svoje *ocule*, nego je često bio i posrednik Otomanskom Carstvu pri kupnji muranskih *ocula*, a spominju se veće narudžbe.¹²⁸⁷ Kao što je već navedeno, turski sultani naručivali su prozorsko staklo direktno iz Venecije, no kada to nisu bili u mogućnosti zbog sukoba, narudžbe su išle preko Dubrovnika.¹²⁸⁸ Dubrovnik je svoje proizvode izvezio i u

¹²⁷⁹ V. HAN 1972a, 201-202.

¹²⁸⁰ V. HAN 1971b, 220; V. HAN 1972a, 201-202.

¹²⁸¹ V. HAN 1971b, 220.

¹²⁸² V. HAN 1971b, 220, bilješka 39; V. HAN 1972a, 202.

¹²⁸³ A. ANDREJEVIĆ 1972, sl. 12; V. HAN 1985, 262-263, Fig. 2.

¹²⁸⁴ V. HAN 1981a, 189.

¹²⁸⁵ V. HAN 1972a, 202-203.

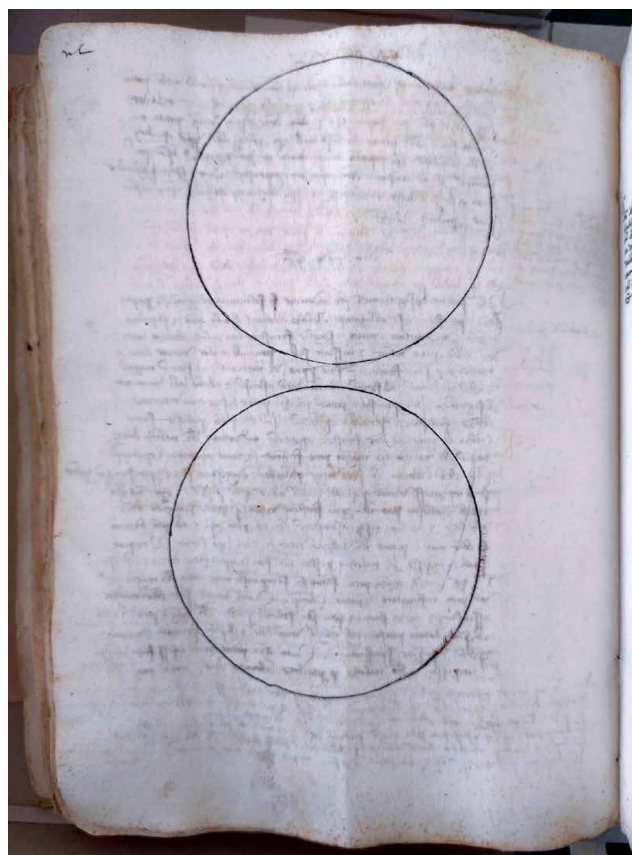
¹²⁸⁶ V. HAN 1981a, 189.

¹²⁸⁷ V. HAN 1973, 174-175.

balkansko zaleđe, odnosno Bosnu i Srbiju ili im je također mogao biti posrednik za nabavu muranskog stakla.¹²⁸⁹

Oculi su vrlo učestali nalazi na istočnoj jadranskoj obali (Umag,¹²⁹¹ Zadar,¹²⁹² Gnalić,¹²⁹³ Split,¹²⁹⁴ Mljet, Ston,¹²⁹⁵ Lopud,¹²⁹⁶ Dubrovnik,¹²⁹⁸ Kotor¹²⁹⁹), u priobalnom zaleđu (Dvigrad,¹³⁰⁰ Bribir,¹³⁰¹ Dunave u Konavlima¹³⁰²) te u balkanskom zaleđu (Beograd, Banja, Prijepolje, Hilandar,¹³⁰³ Studenica,¹³⁰⁴ Novo Brdo,¹³⁰⁵ Mojkovac-Brškovo¹³⁰⁶) (Karta 6). U Beogradu je otkrivena veća količina nalaza prozorskog stakla. Ti nalazi su interpretirani kao muranski ili dubrovački produkti, no postoji i mišljenje da su mogli biti uvezeni iz ugarskih radionica koje su u 15. st. imale značajnu produkciju stakla.¹³⁰⁷ U unutrašnjosti Srbije dubrovački trgovci vjerojatno su prodavali staklene predmete kao posrednici za distribuciju mletačkih proizvoda ili su nudili dubrovačke produkte. *Via Drine* bila je najvažnija karavanska prometnica u 15. st. kojom se prevozilo staklo, a išla je od Dubrovnika preko Hercegovine do Foče i Prijepolja te se dalje granala na nekoliko smjerova: do Beograda je išao put preko Srebrenice, Užica i Valjeva, kao i kroz centralnu Srbiju preko Rudnika i Kosmaja.¹³⁰⁸

O izgledu crkvi, osim preko arheoloških nalaza, također doznajemo i preko fresaka iz tog razdoblja na kojima su slikani modeli crkvi u rukama svojih zaštitnika. Tako znamo da su mnoge crkve u balkanskom zaleđu (Sopoćani, Studenica, Gračanica, Dečani, Lesnovo) imale *ocule*. No, katkad to nije moguće sa sigurnošću znati jer su na nekima možda prikazane tranzene,¹³⁰⁹ ali i one su mogle biti zasta-

Sl. 118. Nacrt *ocula* iz 1437. godine, Državni arhiv u Dubrovniku (foto A. Marinković)

kljene *oculima*. Arheološki su prozorska stakla potvrđena u Sv. Sofiji u Ohridu, Sv. Nikoli u Kuršumliji, Studenici, Gra-

¹²⁸⁸ V. BIKIĆ 2006, 205.

¹²⁸⁹ V. HAN 1972a, 201-202.

¹²⁹¹ N. TOPIĆ 2015b, 200; Osobna komunikacija: B. Milošević i N. Bolšec Ferri.

¹²⁹² M. PEŠIĆ 2006, 121.

¹²⁹³ S. PETRICIOLI 1973, 91; I. LAZAR, H. WILLMOTT 2006a, 72, 86, 144; A. FILEP *ET AL.* 2013, 156, kat. 131; I. RADIĆ ROSSI, M. NICOLARDI 2019, 59, 63, 72, sl. 53, 69.

¹²⁹⁴ M. R. DEMAINE 1979, 130, 136, M 53.

¹²⁹⁵ N. TOPIĆ 2015a, 490-491, Figs. 1-2; N. TOPIĆ 2015b, kat. 515-522, kat. 523-524, 534-535.

¹²⁹⁶ V. HAN 1981a, 74, 258, T. II/3.

¹²⁹⁸ V. HAN 1981a, 74.

¹²⁹⁹ M. KRIŽANAC 2001, 54.

¹³⁰⁰ T. BRADARA, O. KRNJAK 2016, 178, 182, kat. 79.

¹³⁰¹ V. DELONGA 1987a, 91-94; V. DELONGA 1987b, 107, T XV/2.

¹³⁰² N. TOPIĆ 2015a, 494-495; N. TOPIĆ 2015b, 407-410, 414, 415-416, kat. 539-540; N. TOPIĆ *ET AL.* 2021, 205, 251, T. XXIX/10.

¹³⁰³ V. HAN 1972a; V. HAN 1975a, 122; V. HAN 1981b, 178-181; M. POPOVIĆ, V. BIKIĆ 2004, 94-95, 106, sl. 55, kat. 55.

¹³⁰⁴ S. STAMENKOVIĆ 2015, 369-372, sl. 5.

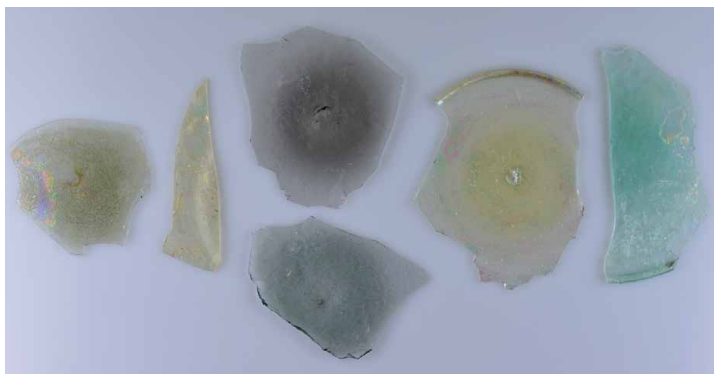
¹³⁰⁵ E. ZEČEVIĆ 2012, 416-417, Fig. 5.

¹³⁰⁶ Osobna komunikacija: M. Živanović (Centar za konzervaciju i arheologiju Crne Gore).

¹³⁰⁷ V. BIKIĆ 1994.-1995, 93-94.

¹³⁰⁸ V. BIKIĆ 1994.-1995, 97.

¹³⁰⁹ V. HAN 1972a, 199.

Sl. 119. Različiti ulomci *ocula* (samostan sv. Marije od Kaštela u Dubrovniku, crkva sv. Stjepana u Dubrovniku, Knežev dvor u Dubrovniku, katedrala sv. Vlaha u Stonu) (foto M. Skvrce, Dom Marina Držića)

čanici, Pečkoj Patrijaršiji, Ravanici, Hilandru.¹³¹⁰ Fragmenti *ocula* nađeni su u istraživanju smederevske tvrđave.¹³¹¹ U istraživanju katedrale sv. Tripuna u Kotoru pronađeni su fragmenti *ocula* različitih promjera.¹³¹² Također je jedan ulomak *oculusa*, promjera 12 cm, nađen u istraživanju crkve sv. Mihaila u Kotoru.¹³¹³ *Oculi* su široko rasprostranjeni, a pronađeni su i u Grčkoj, Makedoniji¹³¹⁴ i Sloveniji.¹³¹⁵ Izrađivali su se od 14. do 16. st., a nalazimo ih na dosta lokaliteta, što pokazuje da je ovakav način zastakljivanja prozora bio učestao na istočnoj obali Jadrana, ali i u balkanskom zaleđu, čiji pojedini centri nisu previše zaostajali za priobalnim.

U 14. i 15. st. na Zapadu je bila učestala upotreba *ocula* kao prozorskog stakla na zgradama svjetovnog karaktera i privatnim stambenim objektima, dok se na crkvama uglavnom primjenjivala tehnika vitraja. Na Istoku, pod utjecajem bizantskog Orijenta, prozori su zastakljivani *oculima*, uglavljenim u drvene ili olovne okvire.¹³¹⁶

Okrugla prozorska stakla s olovnim okvirima postojala su na orebičkim crkvama, ali i na privatnoj kući iz 17. st.

Dakle, osim na sakralnim objektima, primjenjivalo se i u stambenom graditeljstvu sela Dubrovačke Republike. Također je prozorsko staklo sačuvano na kući u Trogiru.¹³¹⁷

Ulomci *ocula* pronađeni su na lokalitetima u jezgri Dubrovnika i okolici (Kat. 384-413; Sl. 119), kao i njihovi trokutasti odjeljivači (Kat. 414-416). Ovdje se obrađuju nalazi od bezbojnog i obojenog stakla (bordo ljubičasto, zelenkasto, žućkasto, sivkasto). Imaju oblik diska sa zadebljanim rubom, na nekima se u sredini zamjećuje tzv. pupak i zadebljanje središnje plohe, što može upućivati na dataciju 14. st.¹³¹⁸ Ima i gracilnijih primjeraka koji vjerojatno pripadaju 15. ili 16. st. Nisu ukrašeni posebnim ornamentom, za razliku od *ocula* koji su nađeni u istraživanju brodoloma kod otočića Gnalića u Pašmanskom kanalu koji su dekorirani rozetama,¹³¹⁹ ili *oculusa* iz Beograda koji ima radijalni rebrasti ukras i valoviti obod.¹³²⁰

Kod nalaza *ocula* s dubrovačkog područja zamjećuje se drugačija kvaliteta izvedbe, što ukazuje na različite radionice. Materijal se datira od 14. do 16. st. Na nekima se vide mjehurići i tragovi irizacije nastali zbog utjecaja zemlje. Nije moguće svim ulomcima izmjeriti promjer jer im nisu sačuvani rubni dijelovi. Kod ulomaka koji imaju sačuvan rubni dio promjeri su od cca 9,8 do 18 cm (9,8 cm, 10,5 cm, 11 cm, 12 cm, 12,5 cm, 14 cm, 15 cm, 18 cm), no zasigurno je bilo i većih dimenzija. Neki od tih promjera podudaraju se s dimenzijama navedenima u Dubrovačkom arhivu. Arhivske podatke obradila je V. Han,¹³²¹ a preko njih doznajemo da je 1437. u Dubrovniku bio sklopljen ugovor između staklara Petra Božikovića-Natalisa i Nalka Dobrića, pri čemu je priložen nacrt manjih *ocula* koji su bili dimenzija 10,9 i 11,5 cm (Sl. 118). U to vrijeme drugdje su se radili i veći *oculi* (hilendarski *oculi* su bili dimenzija 21 i 21,7 cm).¹³²² Originalni sačuvani *oculi* pronađeni u Dubrovniku (15. ili 16. st.) bili su promjera 16,2 cm (Sl. 116).¹³²³ *Oculi* pronađeni u

¹³¹⁰ V. HAN 1971.-1972, 152; V. HAN, 1972a, 199-200.

¹³¹¹ M. CUNJAK 2011, 245-247, sl. 34-37.

¹³¹² M. KRIŽANAC 1997, 195, sl. 15 / 111-116; M. KRIŽANAC 2001, 54, T XIX/120-122.

¹³¹³ M. KRIŽANAC 1993, 78, 82, T.II / 13.

¹³¹⁴ V. HAN 1980, 57.

¹³¹⁵ P. KOROŠEC 1984, 113; I. LAZAR 2001, 80, 92, kat. 59-67.

¹³¹⁶ V. HAN 1972a, 197-198.

¹³¹⁷ C. FISKOVIĆ 1979, 217, bilješka 32.

¹³¹⁸ V. HAN 1981b, 180.

¹³¹⁹ S. PETRICIOLI 1973, 91, Fig. 22; Iako se ovako ukrašeni, *oculi* datiraju u 16. st., a postoje i slično ukrašeni nalazi koji se datiraju u 10. ili 11., st. a pronađeni su u jednom manastiru u Bugarskoj (V. HAN 1981a, 201); I. LAZAR, H. WILLMOTT 2006a, 72; A. FILEP ET AL. 2013, 156, kat. 132; I. LAZAR 2015, 275, sl. 5; I. RADIĆ ROSSI, M. NICOLARDI 2019, 91, sl. 92; I. ŠELENĐIĆ, I. RADIĆ ROSSI 2021, 185-188, sl. 31-38.

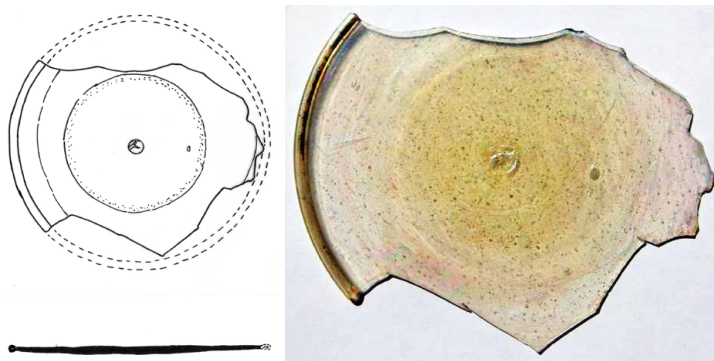
¹³²⁰ V. HAN 1971.-1972, 152-153, Fig. 120; V. HAN 1972a, 194, sl. 2; V. BIKIĆ 1994.-1995, 94.a

¹³²¹ V. HAN 1971a, 44-45, sl. 3; V. HAN 1972, 195.

¹³²² V. HAN 1972a, 195.

¹³²³ V. HAN 1971a, 51, 56, sl. 5; V. HAN 1972a, 195.

Sl. 120a. Ulomak *ocula* (crkva sv. Stjepana u Dubrovniku) (foto N. Topić)

Sl. 120b. Grafička rekonstrukcija *ocula* (crkva sv. Stjepana u Dubrovniku) (N. Topić)

Sl. 121. Trokutasti odjeljivač *ocula* (samostan sv. Marije na Mljetu) (foto N. Topić)

istraživanju brodoloma kod Gnalića u Pašmanskom kanalu imaju promjere 17, 18,5 i 20,5 cm¹³²⁴ te 13, 17,1, 21, 21,2 cm.¹³²⁵ Brod je potopljen 1583., što *ocule* datira u zadnju četvrtinu 16. st. Također su poznati gotovo bezbojni, žućkasto tonirani, *oculi* iz 16. st. s bazilike sv. Marka u Veneciji, sada u zbirci u Amsterdamu. Promjeri su im 11,8 i cca 13 cm,¹³²⁶ a to su standardni promjeri renesansnog razdoblja.

Crkva i samostan sv. Marije od Kaštela u Dubrovniku bili su zastakljeni *oculima* (Kat. 393-395, 399-404, 407-408), koji se datiraju od 14. do 16. st. Ulomci su pronađeni unutar crkve (maslinasto zeleni ulomci) i u istočnom vrtu samostana (ulomci različitih boja). Različitih su dimenzija, boja i debljine, a ima primjera grublje i gracilnije izrade. Nađeni su rubni i središnji ulomci. Zastupljeno je prozirno, zeleno i sivkasto bordo ljubičasto staklo. Bordo ljubičasti *oculi* nisu česti, a analogni primjer slične boje (providne tamno bordo boje u plavo ljubičastim tonovima) nalazimo u manastiru Kumanici na Limu.¹³²⁷ *Oculi* iz samostana sv. Marije od Kaštela u Dubrovniku dosta su raznovrsni, što pokazuje da su stakla mogla biti zamjenjivana kad bi došlo do oštećenja. Moguće je da su nadomještani sasvim drugačijim *oculima* koje je izradio drugi majstor u kasnijem razdoblju, pa se zato toliko razlikuju. No, crkva i krila samostana su također mogli imati različite *ocule*. Veće preuredbe tog samostana izvršene su krajem 15. i početkom 16. st., što se podudara s datacijom nalaza.

Rubni odsječci *ocula* od zelenog stakla nađeni su unutar crkve sv. Stjepana u Dubrovniku (Kat. 396-397), u zapuni groba 37 s ranonovovjekovnim nalazima (novcem venecijanskog dužda Marina Grimanija (1595.-1605.) te keramičkim, grafitnim, metalnim nalazima),¹³²⁸ što upućuje na ranonovovjekovni datum tih *ocula*. Dosta dobro sačuvan ulomak *ocula* žućkaste boje (Kat. 384; Sl. 120a-b) i jedan manji rubni odsječak (Kat. 398), pronađeni su u zidanoj grobnici uz sjevernu stranu crkve, među ostalim materijalom koji je tu bačen kao otpad / zasip groba krajem srednjeg vijeka / početkom novog vijeka. Sličan *oculus* nađen je u istraživanju crkve sv. Mihaila u Kotoru, a promjer mu je 12 cm.¹³²⁹

Također je nekoliko ulomaka *ocula* pronađeno unutar crkve u istraživanju katedrale sv. Vlaha u Stonu (Kat. 391-392, 405-406), a izrađeni su od zelenog stakla. *Oculi* iste boje pronađeni su u crkvi sv. Tripuna u Kotoru.¹³³⁰

Više ulomaka bijelih i žućkastih *ocula* nađeno je u istraživanju samostana sv. Marije na Mljetu (Kat. 385-390, 413), na području sjevernog dijela iskopa samostanskog vrta. Ta stakla mogli bismo dovesti u vezu s fratrom Petrom, koji se, osim staklarskim zanatom, bavio i lijevanjem ploča od olova za pokrivanje crkava te gradnjom mlinova-vodenica za općine i samostane na dubrovačkom području. On je za benediktinski samostan na Mljetu 1426. izgradio dva mlina, za čije pokretanje su korišteni plima i oseka.¹³³¹ Budući da je taj poznati staklar i dominikanac bio u kontaktu s benediktincima na Mljetu, moguće je da su od njega naručivali i

¹³²⁴ S. PETRICIOLI 1970, 28; V. HAN 1972a, 195-196; S. PETRICIOLI 1973, 91.

¹³²⁵ I. LAZAR, H. WILLMOTT 2006a, 86; V. JOVIĆ GAZIĆ 2015, 95, kat. 21.

¹³²⁶ A. LAMÉRIS ET AL. 2015, 58-59, cat. 35.

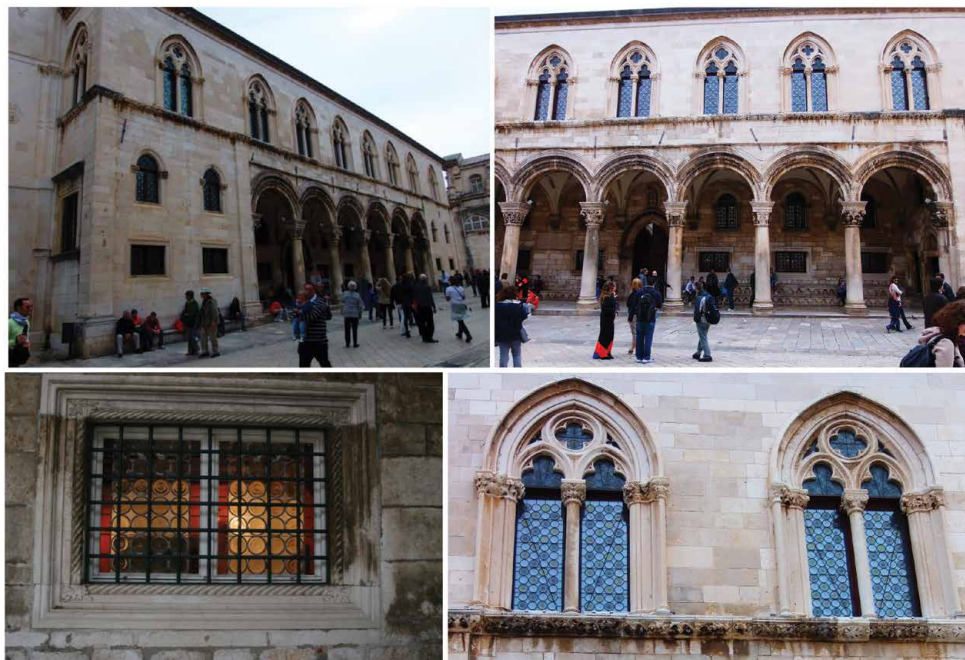
¹³²⁷ D. RADIČEVIĆ, E. ZEČEVIĆ 2002, 78, 97, sl. 24.

¹³²⁸ N. TOPIĆ ET AL. 2019b, 62, 76, 123, kat. 16, T. XII/6.

¹³²⁹ M. KRIŽANAC 1993, 78, 82, T. II / 13.

¹³³⁰ M. KRIŽANAC 1997, 195, sl. 15 / 111-116.

¹³³¹ V. HAN 1981a, 53-54.

Sl. 122. Knežev dvor u Dubrovniku, detalji prozora s oculima (foto N. Topić)

prozorsko staklo za samostan. U arheološkom istraživanju Benediktinskog samostana na Mljetu 2007./2008. pronađeno je više ulomaka *ocula* i manja skupina ulomaka vitraja koji se ovdje obrađuju, a može ih se približno datirati u 15.-16. st. Dakle, postoji mogućnost da je prozore zastaklio fratar Petar po narudžbi mljetskog samostana. No, budući da se samostan preuređuje u drugoj polovici 16. st., kad se proširuje zapadno i gradi južno krilo samostana, moguće je i da su *oculi* izrađeni u sklopu te velike preuredbe.

Osim u sakralnim objektima *oculi* su nađeni i tijekom istraživanja građevina drugačijeg karaktera. Dva ulomka središnjih dijelova *ocula* od žućkasto toniranog stakla pronađena su tijekom arheološkog nadzora na Kneževu dvoru u Dubrovniku, u nasutom sloju uz temelje stupova u atriju (Kat. 409-410). Budući da se radi o recentnom nasipu nastalim tijekom obnove iza potresa koji se dogodio 1979., nije sasvim sigurno da su *oculi* iz Dvora. Tu su, naime, mogli dospjeti u sklopu nasipa donesenog iz neke od okolnih građevina. U manastiru Kumanici na Limu također nalazimo ulomke od bezbojnog stakla sa žućkastom irizacijom ($\varphi = 10$ i 11 cm).¹³³²

Ulomci *ocula* otkriveni su i tijekom istraživanja utvrde Sokola u Konavlima (Kat. 411-412), u nasipnom sloju uz utvrdu. Ti nalazi ukazuju na luksuznije uređenje prozora kod pojedinih objekata na utvrđi, a to nije učestalo u arhitekturi obrambenih objekata.

Na nekim *oculima* primjećuje se grublja obrada, dosta zadebljan i nepravilan središnji dio te kružne i vijugave linije nastale obradom. Prema stratigrafskom kontekstu, većina njih se mogu datirati u 15.-16. st.

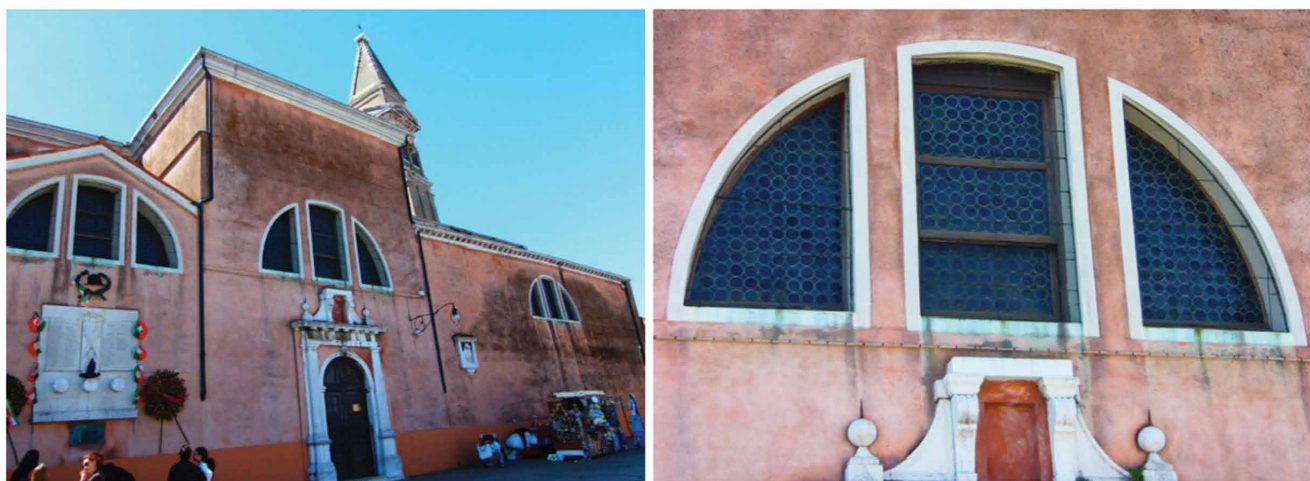
Osim *ocula* pronađeni su i njihovi trokutasti odjeljivači (Kat. 414-416). Dva su nađena u istraživanju samostana sv. Marije na Mljetu (u istraživanju vrta samostana u nasipnom sloju). Jedan je izrađen od žućkastog stakla (Kat. 414), dok je drugi od tamno plavoga (Kat. 415; Sl. 121). Treći ulomak pronađen je u Franjevačkom samostanu sv. Marije (Gospe od Špilice) na Lopudu. No, nije sasvim sigurno da je lopudski ulomak odjeljivač *ocula* jer nema konkavnu zaobljenost stranica potrebnu radi prilagodbe diskovima (*oculima*). Njegove stranice su ravnije, ali zamjećuje se nazubljena obrada (Kat. 416) kao kod nalaza s Mljeta. U istraživanju dubrovačke katedrale također su s *oculima* pronađeni odjeljivači trokutaste forme.¹³³³ Trokutasti odjeljivači nam otkrivanju da su *oculi* bili razmješteni na način da je slagan jedan disk iznad dva, a ne jedan iznad drugoga, jer bi inače između njih bili rombovi.¹³³⁴ Takav način slaganja diskova je bio uobičajen i drugdje po Europi, pa nalazimo sličan primjer u Češkoj, gdje su trokutasti odjeljivači *ocula* (od zelenog, bezbojnog i žućkastog stakla) nađeni u istraživanju otpadne jame u Brnu. Datiraju iz renesansnog razdoblja, a radi se o uvezenim produktima jer su izrađeni od sodnog ili mješovitog stakla.¹³³⁵

¹³³² D. RADIČEVIĆ, E. ZEČEVIĆ 2002, 80-81, 99, sl. 29/11-12.

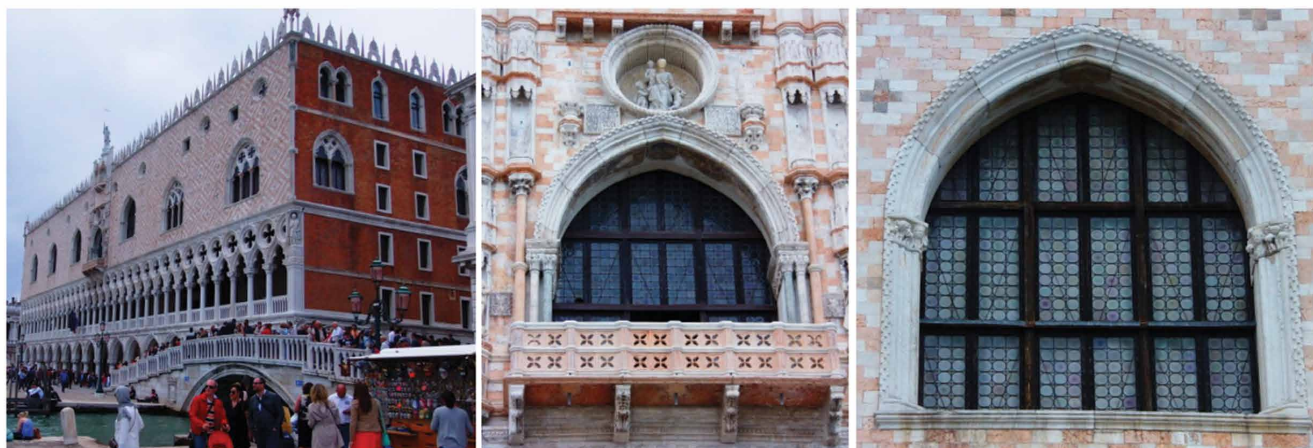
¹³³³ N. TOPIĆ 2017c, 53-54.

¹³³⁴ T. BRADARA, O. KRNJAK 2016, 178.

¹³³⁵ H. JORDÁNKOVÁ ET AL. 2014, 28, B8.

Sl. 123. Crkva San Martino na Buranu i detalj prozora s oculima (foto N. Topić)

Sl. 124. Duždeva palača u Veneciji, detalji prozora s oculima (foto N. Topić)

Na temelju tipološko-stilskih karakteristika nalaza (jednostavne forme, bez dodatnih ukrasa), nečistoća u staklima, nejednake izrade (od grubljih i debljih primjera do gracilnih i finije izrađenih), proizlazi da su prozorska kružna stakla i odjeljivači pronađeni u istraživanju, produkti različitih radionica (dubrovačkih, venecijanskih) te da su nastajali kroz duže razdoblje. Kemijske analize provedene su na nekoliko uzoraka, a rezultati otkrivaju da se radi o halofitskim staklima koja su osnovnim sastavom uglavnom slična, no zamjećuju se razlike u koncentracijama koloranata zbog njihovih različitih boja.¹³³⁶

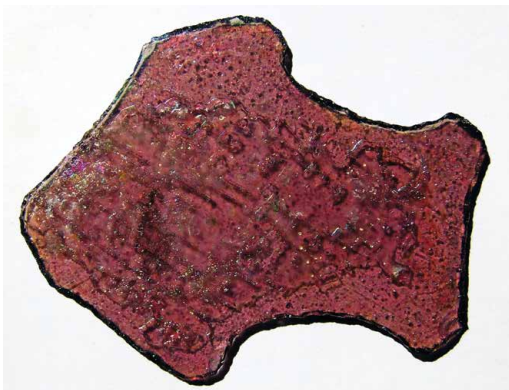
I danas građevine sakralne i profane namjene u Dubrovniku, Buranu, Veneciji i drugdje, koje su u prošlosti imale kružna stakalca, imaju rekonstruiran isti tip zastakljenja, ali nešto moderniziraniji (Sl. 122-124).

3.2. VITRAJI

U istraživanju samostana sv. Marije na otoku Mljetu nađeno je nekoliko ulomaka vitraja od bordo ljubičastog stakla različitih formi i stupnja sačuvanosti (Kat. 417-419; Sl. 125). Svi su nađeni u istraživanju prostora vrta samostana u nasipnom sloju. Datiraju se u renesansno razdoblje, dakle, u vrijeme kad je dubrovačka produkcija stakla bila aktivna. Kao i prije spomenuti *oculi* iz istog samostana, ova stakla mogu se također dovesti u vezu sa staklarom fra-trom Petrom ili Petrom Božikovićem-Natalisom, koji u to vrijeme izrađuju polikromna stakla za različite građevine u Dubrovniku (15. st.).¹³³⁷ No, vitraji mogu biti vezani i uz obnovu samostana iz druge polovice 16. st. Porijeklo ovih nalaza nije jednostavno odrediti jer kemijske analize ukazuju na neobičan kemijski sastav s većim udjelom K_2O

¹³³⁶ N. TOPIĆ 2015a, 492-495. Opširnije podatke o kemijskom sastavu vidjeti u poglavlju VIII, Tablice 29-30, 37-38 / uzorci, 7, 8, 9, 18, 19.

¹³³⁷ V. HAN 1979c, 461-464.

Sl. 125. Ulomak vitraja (samostan sv. Marije na Mljetu) (foto N. Topić)

(5,26%) s obzirom na većinu uzoraka, što je odlika toskanskih radionica od 15. st. na dalje.¹³³⁸ Također je zabilježena koncentracija Ag_2O , što je vrlo rijetko u srednjovjekovnim staklima,¹³³⁹ ali poznato je iz rezultata mjerenja srednjovjekovnog stakla iz obližnje Hercegovine.¹³⁴⁰

Nalazi vitraja rijetko su arheološki dokumentirani na području Balkana, no poznato je nekoliko takvih otkrića. Mnoštvo polikromnih ulomaka vitraja pronađeno je u istraživanju dubrovačke katedrale.¹³⁴¹ Time su potvrđeni arhivski podaci koji otkrivaju da je jednu skupinu takvih prozora izradio dubrovački majstor u prvoj polovici 15. st.¹³⁴² Na temelju pronađenog materijala, dio vitraja može se datirati u 14. st., a jedna skupina u nešto kasnije vrijeme (15. st.). Višebojna prozorska stakla također su nađena u Kraljevoj Sutjesci¹³⁴³ i u manastiru Studenici.¹³⁴⁴ Nalazi vitraja poznati su i iz Crne Gore, a otkriveni su u srednjovjekovnom Brškovu u blizini Mojkovca.¹³⁴⁵

4. PERLE I KRUNICE

Izrada staklenog nakita spominje se rano u Dubrovniku, u doba kada prvi majstori dolaze u Grad. Ne spominju

se staklene perle, iako su se tada naveliko proizvodile u Veneciji i izvezile. Venecijanske staklene perle prodavane su u Carigradu sredinom 14. st. te u dalekim lukama na Azovskome moru.¹³⁴⁶

U dubrovačkim arhivskim dokumentima zabilježena je upotreba staklenog nakita tijekom druge i treće četvrtine 16. st., a vjerojatno se radi o muranskim perlicama (*conterie*). Spominju se crne perle (*perle negre*) i jednostavne perle (*perle caravane*). Također se spominju različite vrste ogrlica od perli, a među njima *corona di cristallo*, *corone vitree*, *corone di pater noster*. Riječ *paternostri* se u dubrovačkom arhivu koristila za ogrlice, perlice i krunice.¹³⁴⁷

Neprozirno staklo (tzv. staklena pasta) za imitaciju poludragog kamenja i mramora korišteno je u radionici Vice Radonjića. Također je i njegov brat Luka upotrebljavao istu sirovinu,¹³⁴⁸ a takvo staklo bilo je pogodno za izradu perli. Posredstvom židovskih trgovaca Dubrovčani trguju staklenim perlama i kuglicama u Egiptu (Aleksandrija) 70-ih godina 16. st.¹³⁴⁹ Za te predmete smatra se da su muranske proizvodnje, a moguće je i da su izrađivani u Dubrovniku u radionici Radonjića jer su ti staklari, osim tzv. običnog stakla, radili i luksuznije predmete. Također su izrađivali predmete od neprozirnog stakla, što je uobičajena sirovina za izradu perli.

Osim perli dekorativnog karaktera, ovdje se obrađuju i zrna krunica. Krunice su najranije korištene u Aziji (vezuju se uz vedski shivaizam, budizam i islam), a kasnije dospijevaju u Europu, gdje se vjerojatno već bile poznate u 11. st. Najstariji takvi pronađeni predmeti datiraju se u 13. st. Krunice su kršćanski ekvivalent brojalice, a originalno su imale 150 zrna. Zrna označavaju broj molitvi, a po Očenašu su krunice i dobile ime,¹³⁵⁰ pa se tako često nazivaju *paternostri*.¹³⁵¹ Kasnije se pojavljuju krunice s manjim zrnima, namijenjene za molitvu Zdravomarija (*Ave Maria*). Marijanski psaltir podijeljen je na tri dijela, po 50 zrna. Pri tome je 50 molitvi

¹³³⁸ S. CAGNO ET AL. 2012a, 1542.

¹³³⁹ Za više podataka o kemijskom sastavu vidjeti poglavlje IX. i Tablice 30, 39-40 / uzorak 20.

¹³⁴⁰ M. WENZEL 1975, 205, 211; R. H. BRILL 1975, 216.

¹³⁴¹ N. TOPIĆ 2017c, 59-79; N. TOPIĆ 2022b, 73-87.

¹³⁴² V. HAN 1979c, 461-466.

¹³⁴³ P. ANĐELIĆ 2004, 228-229.

¹³⁴⁴ S. STAMENKOVIĆ 2015, 369-372, sl. 6.

¹³⁴⁵ M. ŽIVANOVIĆ 2018, 51-53, sl. 3.

¹³⁴⁶ V. HAN 1981a, 22.

¹³⁴⁷ V. HAN 1981a, 176-177.

¹³⁴⁸ V. HAN 1981a, 168.

¹³⁴⁹ V. HAN 1981a, 120.

¹³⁵⁰ T. BURIĆ 2003, 201-202, 230; T. BRADARA, O. KRNJAK 2016, 376.

¹³⁵¹ A. GASPARETTO 1958, 184, 186; T. BURIĆ 2003, 230; P. ZECCHIN 2005, 77-92.

Zdravomarije ekvivalent vijencu od ruža posvećenom Gospi – *rosarium*. Današnja forma krunice potječe s kraja 15. st.¹³⁵²

Za izradu krunica upotrebljavani su različiti materijali: sjemenke, orasi, kosti, rogovi, školjke, drvo, staklo, pasta, glina, pozlata, srebro, zlato, rubini, smaragdi, safiri, dijamanti, perle, jasper, gorski kristal, slonovača, bisernice. Ti materijali birani su po svojim mističnim svojstvima, što se uglavnom odnosi na drago kamenje, a vrlo popularna bila su koraljna zrna za koja se vjerovalo da su talismani koji štite od uroka.¹³⁵³

Krunice se uglavnom sastoje od pet nizova koji imaju 1 zrno Očenaša i 10 Zdravomarija ili 15 takvih nizova. Molitve se kontroliraju preko zrna koja mogu biti nanizana na vrpci ili metalnom lančiću. Ponavljanje istih molitvi bilo je ekvivalent broju dnevnih pročitanih molitvenih tekstova pismenih redovnika. Niz od 150 zrna Zdravomarije simbolički označava 150 psalama iz psaltira. Krunice su se nosile oko vrata, na ruci ili na pojasu. Ravne krunice se nazivaju muškima i obično imaju 10 ili 15 zrna, dok su ženske krunice okrugle i imaju veći broj zrna.¹³⁵⁴

Venecija je bila veliki proizvođač staklenih krunica. Predfaza izrade zrna odvijala se na način da su dva čovjeka razvlačila užareni stakleni mjehur pomoću staklarskih alata (pri čemu je staklo moglo biti monokromno, ali i višeslojno/polikromno radi dobivanja kombinacija boja i ukrasa) u dugu tanku cijev koja je poslije rezana na više cjevčica. Na kraju je slijedilo rezanje cjevčica na manje komade te dodatno zagrijavanje, oblikovanje i poliranje. Staklene perlice su se mogle izrađivati i metodom motanja užarenog stakla, te u kalupu.¹³⁵⁵ Zrna krunica od drugačijih materijala su se izrađivala rezanjem, poliranjem, bušenjem. Krunice su izrađivali i dominikanci,¹³⁵⁶ za koje je poznato da su bili vješti zanatlije. Dubrovački dominikanci su se također bavili izradom ostalih predmeta od stakla, osobito prozorskog. Izrađivači krunica su od 13. i 14. st. imali svoja udruženja u većim europskim gradovima. Nazivali su se *paternostri*, *maestri margariteri*, *maestri corallieri*. Uglavnom su bili specijalizirani za pojedine materijale, a Ve-

Sl. 126. Lorenzo Lotto, *Portret gospodina s krunicom*, 1515.-1518., Nivaagaards Malerisamling, Niva, Danska

necijanci su od 16. st. osobito bili poznati po izradi staklenih i kristalnih krunica. U umjetnosti renesanse i baroka česti su prikazi krunica¹³⁵⁷ od različitih materijala (Sl. 126).

Najraniji stakleni *paternostri* koji se spominju u Veneciji su iz 1338. godine.¹³⁵⁸ Rukopis iz Assisija s kraja 14. st. bilježi podatak da su se u Veneciji za krunice izrađivala mala zrna žute boje koja su imitirala jantar.¹³⁵⁹ U 15. st. spominju se kristalni *paternostri*. U 16. st. proizvodile su se različite krunice: dugih i kratkih zrna, okruglih, ovalnih, s fasetama te u različitim bojama.¹³⁶⁰ Perle i *paternostri* u Veneciji nisu bili sinonimi jer se u dokumentima jasno i odvojeno navode: jedne su izrađivali *perleri* a druge *paternostri*.¹³⁶¹ Ti produkti izvozili su se u Calais i Lisabon, od kuda su dalje transportirani u Ameriku, Aziju, Afriku.¹³⁶² U Amsterdamu¹³⁶³ i Londonu¹³⁶⁴ su se također proizvodile staklene perle (*conterie*) kojima se trgovalo početkom 17. st.

¹³⁵² T. BURIĆ 2003, 230-231.

¹³⁵³ A. GOTTSCHALL 2008, 6-7.

¹³⁵⁴ A. AZINOVIĆ BEBEK 2008, 168, 171.

¹³⁵⁵ L. ZECCHIN 1987, 87-91; G. MORETTI 2005, 34-35, Fig. 11a-f; K. E. KIDD, M. A. KIDD 2012, 40, Fig. 1.

¹³⁵⁶ A. AZINOVIĆ BEBEK 2008, 171-172.

¹³⁵⁷ T. BURIĆ 2003, 232-233.

¹³⁵⁸ P. ZECCHIN 2005, 77.

¹³⁵⁹ D. JACOBY 1993, 75.

¹³⁶⁰ P. ZECCHIN 2005, 82-83.

¹³⁶¹ P. ZECCHIN 2005, 84, 89-91.

¹³⁶² P. ZECCHIN 2005, 86.

¹³⁶³ L. ZECCHIN 1987, 363; J. GAWRONSKI ET AL. 2010, 44, 117-121.

¹³⁶⁴ K. KARLINS ET AL. 2015, 16-17, 20-22.

Sl. 127. Crna perla s većim bijelim mrljama na koje su nanese točkice crvene i plave boje (samostan sv. Marije na Mljetu) (foto N. Topić)

U pisanim dokumentima spominju se luksuzniji primjerci krunica izrađeni od jantara, koralja, zlata. Bilo je uobičajeno da se tako skupocjene krunice oporučno ostavljaju potomcima. Postoje zabilješke iz 13. i 14. st. koje prenose da su aragonska i portugalska kraljica u svojim oporukama ostavljale takve predmete. Takve krunice spominju se u zadarskim dokumentima i nazivaju se *pater noster de ambro* i *pater noster de corallio*.¹³⁶⁵ Zrna jantara i koralja arheološki su dokumentirana na dubrovačkom području. U samostanu sv. Marije na Mljetu na Velikom jezeru nađena jedna jantarna perla u ispuni groba 5, dok je u istraživanju kule Gornji ugao u Dubrovniku (u zapuni cisterne, u sloju s novovjekovnim nalazima) nađena koraljna perlica. Jantarno zrno vjerojatno je pripadalo raritetnoj krunici, dok je koraljno zrno iz nešto drugačijega arheološkog konteksta pa ne možemo pouzdano znati njegovu funkciju, osim pretpostaviti da je mogla pripadati nekoj vrsti lančića.

Nađeno je još nekoliko perlica koje su mogle biti dio nakita ili su imale drugačiju funkciju. Zelena spljoštena perlica od neprozirnog stakla (Kat. 420) nađena je u jednom od ranijih slojeva (s bizantskim i levantskim nalazima 11.-14. st.), u istraživanju samostana sv. Marije od Kaštela uz SI stranu crkve. Formom su joj slične perlice iz Venecije.¹³⁶⁶ Ističe se tirkizno plava perla od neprozirnog stakla (Kat. 421), pronađena u istom dubrovačkom samostanu, ali u drugačijem kontekstu (u mješavini pretežno novovjekovnih nalaza u istočnom vrtu samostana). Možda se radi

o domaćem produktu iz 16. st. iz radionice Radonjića, za koje je poznato da su izrađivali predmete od neprozirnog stakla.¹³⁶⁷ Tamno plava perla od prozirnog stakla, koja se od drugih razlikuje jer nema perforaciju, nađena je u istraživanju samostana sv. Marije na Mljetu u kontekstu ranonovovjekovnih nalaza (Kat. 422).

Krunice i ostali nabožni predmeti u posljednje vrijeme se sve češće publiciraju, a prvi radovi (koji obuhvaćaju lokalitete na sjeveru Hrvatske i na srednjodalmatinskom području) su vrlo poticajni za njihovo daljnje proučavanje.¹³⁶⁸ U ovom radu se obrađuju krunice od stakla, no na dubrovačkom području su, kao i drugdje, nađena zrna i od drugačijih materijala (kost, drvo, metal, gagat, poludrago kamenje). U istraživanju samostana sv. Marije u Dubrovniku, sv. Marije na Mljetu i crkve sv. Stjepana u Dubrovniku, nađeno je nekoliko krunica različitog stupnja sačuvanosti uz pokojnike u grobovima. Zrna su izrađena od crvenog, zelenog, plavog, tamno plavog i crnog stakla te gagata. Pojedine krunice imale su medaljice i križiće.¹³⁶⁹

Neka zrna sačuvana su pojedinačno ili u manjim skupinama (Kat. 423-431). Vjerojatno se radi o krunicama koje su bile izrađene u kombinaciji s trošnim materijalima poput drva ili kosti koji su propali, a sačuvala su se (moguće djelomično) samo staklena zrna. Slični nalazi pronađeni su u istraživanju crkve sv. Marije Magdalene u Čazmi.¹³⁷⁰ U slojevima s ovdje obrađenim perlicama nađene su medaljice i križići, ali ih nije bilo moguće pouzdano spariti zbog većeg broja nalaza.

Jedna perlica od crvenog stakla bačvaste forme (Kat. 423), koja je vjerojatno bila dio krunice, nađena je u istraživanju platoa iza župne crkve sv. Vlaha u Stonu. U istom sloju nađeni su ulomak *cesendella* i dno čaše (16. st.), a u taj vremenski kontekst možemo smjestiti i perlicu.

U istraživanju benediktinskog samostana na Mljetu, u ispuni groba 5 (s dislociranim ljudskim kostima, više razlomljenih i 19 cjelovitih lubanja), nađeno je nekoliko različitih perlica.¹³⁷¹ Ističe se crna perla od neprozirnog stakla s većim bijelim mrljama na koje su nanese točkice crvene i plave boje (kat. 424; Sl. 127). Takve perlice su se izrađivale u Veneciji u kasnom 16. i ranom 17. st.¹³⁷² U zbirci Muzeja Mimara čuva se slična perla od crnoga neprozirnog stakla

¹³⁶⁵ T. BURIĆ 2003, 231, 236.

¹³⁶⁶ P. ZECCHIN 2005, 88, Fig. 1.

¹³⁶⁷ V. HAN 1981a, 168.

¹³⁶⁸ T. BURIĆ 2000, T. BURIĆ 2003; J. BELAJ 2006; A. AZINović BEBEK 2008; A. AZINović BEBEK 2009; A. AZINović BEBEK 2010.

¹³⁶⁹ N. TOPIĆ 2022a, 169-174, 179-181.

¹³⁷⁰ A. AZINović BEBEK 2008, 174-175, 178-181.

¹³⁷¹ N. KOVAČEVIĆ 2006.

¹³⁷² P. FRANCIS 2008, 69-70, Table 4.

Sl. 128. Zrno krunice s uvučenim vertikalnim plohama, izrađeno od crvenog stakla (samostan sv. Marije na Mljetu) (foto N. Topić)

s apliciranim mrljama bijele, crvene i plave boje, ali je većih dimenzija¹³⁷³ od nalaza s Mljeta. Također je rijedak primjer zrno krunice s uvučenim vertikalnim plohama, izrađeno od crvenog stakla (Kat. 425; Sl. 128). U istom kontekstu nađena su i četiri kugličasta zrna od zelenog stakla (Kat. 426) te četiri nepravilna kugličasta zrna od plavog stakla (Kat. 427). Osim pojedinačnih primjeraka i manjih skupina zrna istih karakteristika, u istom grobu nađena je i veća skupina od 34 kugličasta zrna krunice izrađene od tamno plavog stakla (Kat. 433; Sl. 129). U ispuni istog groba nađeno je i zrno izduženoga bačvastog oblika s fasetiranim oplošjem, izrađeno od gagata (Kat. 428).

Crna fasetirana perlica od gagata (Kat. 429) nađena je u istraživanju crkve sv. Stjepana u Dubrovniku, u nasipu konstrukcije groba 35 uz njegovu južnu stranu. Budući da je taj grob istraživan u ranijim kampanjama, moguće je da je perla ispala pri pražnjenju groba, tako da se vjerojatno radi o zrnu krunice iz groba 35.¹³⁷⁴ Crna fasetirana zrna iz istraživanja crkve sv. Martina na Prozorju slična su dubrovačkom nalazu.¹³⁷⁵

U istom samostanu sv. Marije na Mljetu, u grobu 6 (koji je sadržavao 15 cijelih ljudskih lubanja i više fragmentarno sačuvanih, s pripadajućim skeletima), nađena su različita zrna krunice.¹³⁷⁶ Jedno je pravilnoga kugličastog oblika, a izrađeno je od tirkizno plavog neprozirnog stakla (Kat. 431). U tom grobu nađeno je i osam zrna kugličastog oblika izrađenih od djelomično prozirnog stakla jantarno crne

Sl. 129. Krunica od tamnoplavih kugličastih zrna (samostan sv. Marije na Mljetu) (foto M. Skvrce, Dom Marina Držića)

boje (Kat. 432). Ta zrna mogla su pripadati tzv. muškoj krunici koja je imala 10 zrna, a nosila se u džepu molitelja. Takve krunice su na vrhu imale prstenčić, a na dnu križić.¹³⁷⁷ U istom samostanu u zapuni groba 4, s ljudskim kostima i pokretnim nalazima, nađena su tri kugličasta zrna (od kojih je jedno polovično sačuvano) od gagata (Kat. 430). Moguće je da su zrna pripadala manjoj muškoj krunici od deset zrna, a slični nalazi poznati su iz Čazme iz crkve Marije Magdalene.¹³⁷⁸

U istraživanju groba 2 iste mljetske crkve, nađeno je 11 manjih valjkastih zrna krunice od zelenog stakla (Kat. 435). Nađeni su s dislociranim kostima i lubanjama, ostacima tkanine, dugmadi, dijelovima krunice, križićem i medaljonima.¹³⁷⁹ 11 zrna istog oblika i boje stakla pronađeni su u istraživanju samostanskog kompleksa Sv. Nikole u Zadru. No, u istom grobnom kontekstu ovoga zadarskog samostana dokumentirano je još devet različitih zrna s kojima su zelena zrna vjerojatno tvorila krunicu, koja je imala i križ. Nalaz je datiran u 17.-18. st.¹³⁸⁰ Različita zrna su

¹³⁷³ L. RATKOVIĆ BUKOVČAN 1996, 24, 68, kat. 20 (vanjski promjer = 2 cm; unutarnji promjer = 3 mm).

¹³⁷⁴ N. TOPIĆ *ET AL.* 2019b, 98, 133, T. XXII/5.

¹³⁷⁵ J. BELAJ 2006, 267, 189, sl. 24.

¹³⁷⁶ N. KOVAČEVIĆ 2006.

¹³⁷⁷ J. BELAJ 2006, 264, 281-282, sl. 2.

¹³⁷⁸ A. AZINOVIĆ BEBEK 2008, 174-175, 180, 190, kat. 10.

¹³⁷⁹ N. KOVAČEVIĆ 2006.

¹³⁸⁰ L. BEKIĆ *ET AL.* 2017, 180, 185, cat. 24.

Sl. 130. Krunica od manjih crnih i većih crno-modrih razdjelnih zrna (crkva sv. Stjepana u Dubrovniku) (foto M. Skvrce, Dom Marina Držića)

ponekad korištena za prekrajanje krunica kod siromašnije populacije.

Jedna od krunica iz samostana sv. Marije na Mljetu sačuvana je u potpunosti, a sastoji se od 49 ovalnih zrna Zdravomarije i 5 razdjelnih zrna poligonalne forme (od gagata), te jednog zrna kugličaste forme od jantarno smeđeg stakla (Kat. 436). Nađena je u ispuni groba 1 s ljudskim dislociranim kostima (29 lubanja i nekoliko fragmenata lubanja) i većim brojem pokretnih i posebnih nalaza.

U istraživanju crkve sv. Stjepana u Dubrovniku pronađeno je nekoliko krunica izrađenih od različitih materijala. Nađene su u zidanoj grobnici (grob 37), koja se nalazi unutar zapadnog dijela crkve. Krunice su bile u sklopljenim rukama pokojnika na donjem dijelu trbuha ili zdjelici, a dio zrna je bio rasut po grobu zbog toga što su se trake na koje su zrna bila nanizana raspale, na što je utjecalo i višekratno korištenje grobnice. Jedna krunica je izrađena od metala i drva, a pripadala joj je bar jedna od pronađenih dviju medaljica, od kojih jedna ima navedenu godinu 1625. Također je pronađen i križić-raspelo koji je tvorio cjelinu s nekom od krunica. Druga krunica je od koštanih zrna obojenih crveno

narančastom bojom, dok su preostale dvije od stakla i gagata.¹³⁸¹ Jedna od tih krunica je izrađena od zelenih kugličastih zrna, od kojih su sačuvana 42 (Kat. 434). Bliska analogija joj je krunica sa zelenim zrnima iz Čazme,¹³⁸² a razlikuju se po tome što dubrovačka nema (sačuvana) razdjelna zrna i medaljicu. Druga sačuvana krunica ističe se po velikom broju zrna koja je sadržavala (110). Izrađena je od manjih crnih i većih crno plavih razdjelnih zrna od neprozirnog stakla ili gagata (Kat. 439; Sl. 130). Izvrsna analogija joj je krunica nađena u istraživanju crkve sv. Martina na Prozorju.¹³⁸³

U istraživanju benediktinskog samostanskog kompleksa sv. Marije od Kaštela u Dubrovniku nađene su krunice od crnog stakla i gagata (Kat. 437-438), koje su imale pripadajuće križiće ili medaljice, no nađeni su razdvojeni. Pronađene su u grobnici na zapadnoj strani crkve (s kosturom, medaljonima, raspelom, drvenim križom optočenim bronzom, dugmetom).¹³⁸⁴ Od jedne je pronađeno 26 kugličastih zrna (Kat. 437), dok je od druge nađeno 76 zrna istog oblika i ostaci vrpce na koju su zrna bila nanizana (Kat. 438). Budući da medaljice i križići nađeni skupa sa zrnima krunica još nisu očišćeni ni analizirani, ne možemo točno odrediti njihovu kronologiju, ali možemo pretpostaviti njihovu dataciju na temelju sličnih nalaza. Iz istarskih crkava i samostana poznati su nalazi zrna krunica izrađeni od gagata i datirani u 17.-18. st.¹³⁸⁵ Te krunice su mogle dospjeti na naše područje preko trgovine ili hodočasnika, a poznato je da su krunice od gagata osobito izrađivane u Santiago de Composteli.¹³⁸⁶ Talijanska svetišta također su bila popularna među Dubrovčanima,¹³⁸⁷ pa možemo pretpostaviti da su i tamo nabavljali krunice od različitih materijala.

Ovdje predstavljeni dubrovački nalazi krunica nađeni su na grobljima crkvi i samostana, što je također slučaj i s ostalim nalazima krunica na istočnoj obali Jadrana.¹³⁸⁸ Mnoštvo raznobojnih zrna krunica pronađeno je i u istraživanju grobova u dubrovačkoj katedrali.¹³⁸⁹ U klausturu franjevačkog samostana Male Braće u Dubrovniku pronađene su krunice izrađene od gagata, neprozirnog crnog stakla (s mrljama žute i crvene boje) i drva, a datirane su u 17./18. st.¹³⁹⁰ S dubrovačkog područja poznati su nalazi zrna kru-

¹³⁸¹ N. TOPIĆ ET AL. 2013; N. TOPIĆ ET AL. 2019b, 97-99, 133, T. XXII/1-4, 6-8; N. TOPIĆ 2022a, 172-173, Fig. 2.1-2.

¹³⁸² A. AZINOVIĆ BEBEK 2008, 181, 191, kat. 13.

¹³⁸³ J. BELAJ 2006, 279, 291, sl. 31.

¹³⁸⁴ B. MILOŠEVIĆ, Ž. PEKOVIĆ 2009a.

¹³⁸⁵ T. BRADARA, O. KRNJAK 2016, 390, cat. 153.

¹³⁸⁶ T. BURIĆ 2003, 207, 210, 232, Fig. 5; T. BRADARA, O. KRNJAK 2016, 380-382.

¹³⁸⁷ B. KREKIĆ 1972, 161-162.

¹³⁸⁸ T. BURIĆ 2003, 237.

¹³⁸⁹ N. TOPIĆ 2017c, 80-83; N. TOPIĆ 2022a, 174-180, Figs. 3, 4, 5.2-9, 6, 7.1-2, 8, 9.1-2.

¹³⁹⁰ D. PERKIĆ 2020, 127-128, kat. 183-186.

nica iz istraživanja groblja crkve sv. Petra na Zvekovići u Uskoplju (Konavle).¹³⁹¹ U Župi dubrovačkoj, u arheološkim istraživanjima crkve sv. Vlaha na Trapitu i crkve sv. Đurđa u Petrači, pronađena su različita zrna krunica od prozirnog i neprozirnog stakla, gagata, kosti i drva, datirana u 17./18. st.¹³⁹² Pet zrna od plavog stakla i jedno od crnog neprozirnog stakla (ukrašeno vertikalnim trakama od bijelog i crvenog stakla) dokumentirani su u istraživanju crkve Male Gospe pod Sokolom u Dunavama (Konavle). Kao i prethodne krunice, ova je također datirana u isto novovjekovno razdoblje.¹³⁹³ Staklene perle pronađene su u istraživanju brodoloma kod otoka Koločepa, koji se zbio krajem 17. ili početkom 18. st. Nađene su tordirane i oktogonalne perle boje jantara (promjera oko 1 cm), koje su se u Veneciji proizvodile od 16. st. Također su pronađene svijetlo plave perle promjera 8 mm te bijele, žute, tamno plave i zelene perle od neprozirnog stakla.¹³⁹⁴

Takvi nalazi su brojni i izvan dubrovačkog područja. Mnoštvo raznobojnih staklenih perli pronađeno je u brodolomu kod Gnalića.¹³⁹⁵ Razlikuju se formom, veličinom (od 4 do 14 mm) i bojom (bijele, plave, smeđo žute, zelene, crvene i kombinacije boja). Ne razlikuju se puno od suvremenih venecijanskih perli, a datiraju se u kraj 16. st. No, ovaj nalaz ima drugačiji kontekst jer se radi o transportu trgovačke robe, a perlice su mogle biti namijenjene izradi nakita. Također su brojne i raznovrsne perlice s brodoloma Mijoke s početka 17. st.¹³⁹⁶

Iz arheoloških istraživanja na području Dalmacije poznato je više nalaza krunica. U istraživanju groblja kod sela Sućurac u blizini Splita pronađena su zrna krunica različitih oblika. Slične krunice nađene su u Ninu, Trogiru, Kaštel-Gomilici, Splitu, Strožancu, a sve su rađene od drva i kosti te se datiraju u 16. ili početak 17. st. Takva zrna su ranije često interpretirana kao pripadajuća ogrlicama.¹³⁹⁷ Tijekom istraživa-

nja crkve Gospe od Zdravlja u Oriovici (u Vinišćima) nađena su zrna krunica omotana oko ruku pokojnika, a vjerojatno potječu s kraja 17. st.¹³⁹⁸ Drvena i koštana zrna prethode staklenima, a staklena se uglavnom na istočnoj obali Jadrana pojavljuju u kasnom 16. ili ranom 17. st.¹³⁹⁹

Poznati su nalazi perlica krunica sa sjevera Hrvatske. U istraživanju groblja crkve Rođenja Blažene Djevice Marije u Sveticama nađeno je plavo stakleno kanelirano zrno krunice, veći broj zrna krunice maslinaste boje te po jedno bijelo i zeleno zrno. Svi nalazi pripadaju 17. st.¹⁴⁰⁰ Krunica sa žutim spljoštenim kružnim zrnima i kugličastim mliječno bijelim razdjelnim zrnima te krunica s plavim poliedarskim zrnima i jednim razdjelnim, nađene su u istraživanju crkve sv. Nikole u Žumberku.¹⁴⁰¹ Više staklenih raznobojnih krunica (bijele, plave, smeđe, crne, crno plave boje) nađeno je u istraživanju crkve sv. Martina na Prozorju. Nabožni predmeti s ovog lokaliteta su uglavnom datirani u početak 18. st.¹⁴⁰² Zrna krunica različitih oblika, izrađena od stakla i kosti, također su dokumentirana u istraživanju pavlinskog samostana u Kamenskom kod Karlovca, a datirana su u 17. i 18. st.¹⁴⁰³

5. MEDALJONI

Metalni medaljoni uobičajeni su nalazi na dubrovačkom području, no oni izrađeni od stakla nisu učestali pa se trenutno čini da njihova upotreba nije bila previše raširena.

Pronađeni stakleni medaljoni su ovalne forme i narezanih rubova (Kat. 440-441; Sl. 131), a izrađeni su od žučkasto toniranog stakla. Prikazi na njima nisu sačuvani, ali su vidljivi tragovi metalne patine jer su bili umetnuti u okvire od brončanog lima. Pronađeni su u istraživanju samostana sv. Marije na Velikom jezeru na Mljetu, u ispuni konstrukcije ispod južnog oltara.¹⁴⁰⁴ Najbliže analogije dubrovačkim

¹³⁹¹ Z. ŽERAVICA 2004, 286.

¹³⁹² D. PERKIĆ 2020, 130-132, kat. 190-195.

¹³⁹³ D. PERKIĆ 2020, 132, kat. 196.

¹³⁹⁴ A. KISIĆ 1982, 160-161, sl. 25.

¹³⁹⁵ GNALIĆ 2006, 20-21; I. LAZAR, H. WILLMOTT 2006a, 23-24; I. FADIĆ *ET AL.* 2011, 33-34, sl. 6; I. RADIĆ ROSSI 2012, 48; I. RADIĆ ROSSI, M. NICOLARDI 2019, 59, 63, 95-97, sl. 54, 98-100.

¹³⁹⁶ S. PETRICIOLI 1973, 92; A. GASPARETTO 1975-1976, 440. F. TRCERA 2022, 180-196; V. ZMAIĆ 2022, 76-81

¹³⁹⁷ T. BURIĆ 2003, 230, 233-235.

¹³⁹⁸ T. BURIĆ 2000, 15, 19-20.

¹³⁹⁹ T. BURIĆ 2003, 235-236.

¹⁴⁰⁰ A. AZINOVIĆ BEBEK 2010, 26, 28, 31, kat. 1, 7-8.

¹⁴⁰¹ A. AZINOVIĆ BEBEK 2009, 471, 486, T. 2/1-2; A. AZINOVIĆ BEBEK 2017, 48, 50, sl. 57.7-12.

¹⁴⁰² J. BELAJ 2006, 289-291, sl. 24-31.

¹⁴⁰³ D. PERKIĆ 2010, 246-247, 254, 260-261, 268, T. VIII/1-5.

¹⁴⁰⁴ N. KOVAČEVIĆ 2006.

Sl. 131. Medaljoni (samostan sv. Marije na Mljetu) (foto N. Topić)

nalazima su ovalne medaljice nađene u istraživanju groblja crkve sv. Nikole u Žumberku, te iz Mateškog sela, Kamenskog i Čazme, datirane u 17.-18. st. Na medaljicama su postojali prikazi koji se rijetko sačuvaju.¹⁴⁰⁵ Stakleni medaljoni nađeni su i u Strožancu kod Splita, u istraživanju crkve Gospe od Site. Nađena su dva zelenkasta stakalca nepravilnog ovalnog oblika koji naginju četvrtastoj formi. Rub stakalaca je izrezan kliještima, a stakla su bila uglavljena u okvir od brončanog lima s dva žlijeba za stakalca. Datirani su u 17. ili 18. st.¹⁴⁰⁶ Takvi nalazi su poznati i s nekropole crkve sv. Spasa u Vrh Rici, gdje je nađen medaljon sastavljen od dva stakalca zelenkaste boje, izrezan kliještima s potpuno sačuvanim brončanim okvirom.¹⁴⁰⁷ Također su u istraživanju smederevske tvrđave (Srbija) u grobovima nađeni stakleni ovalni privjesci s prikazima. Osim ovalnih, u Smederevu su nađeni i privjesci kvadratnog i poligonalnog oblika, plave su boje ili bezbojni. Osim žena nosili su ih i muškarci. Ovalni privjesak iz Smedereva datira se u 18. st., dok su ostali vjerojatno nešto raniji (16.-17. st.).¹⁴⁰⁸

6. OPTIČKE LEĆE

Najprije se smatralo da su naočale izumljene u Firenci ili Pisi, no ispostavilo se da su ipak venecijansko otkriće iz 13. st. Nisu ih izumili staklari, nego zanatlije koji su obrađi-

vali kristal. Njihov najraniji statut (*Capitulare de Cristallariis*) datira u 1284. godinu, a sadrži podatke o uređenju te organizacije i zabrani da se koristi bijelo staklo umjesto prirodnog kristala. Izrađivali su male diskove koji su korišteni kao poklopci za cilindrične posudice za čuvanje pomasti ili dragocjenih lijekova. Moguće je da su jednoga dana uočili da mali diskovi imaju određenu konveksnost, a kad se približe oku čine većima i jasnijima male predmete. Na taj su način otkrivene naočale – *roidi da ogli*. Statut iz 1319. spominje naočale kao *rodoli da ogli*, no tada se više nisu obavezno radile od gorskog kristala (što je bilo namijenjeno bogatijim klijentima), nego su se izrađivale i od običnog stakla (namijenjene siromašnijim klijentima).¹⁴⁰⁹

Poznato je da su se u Dubrovniku od 14. st. koristile naočale,¹⁴¹⁰ a podaci o njihovoj upotrebi zabilježeni su i u dubrovačkom arhivu u 15. st. (u tužbi iz 1450. godine).¹⁴¹¹ Također se spominju u 16. st. (1554. i 1565.), u dokumentu u kojem se navodi da je u kući pokojnog Ilije Loze bio par naočala. Naveden je i podatak da je među predmetima iz dućana i kuće pokojnog Josipa Martina Sumičića bio i par naočala.¹⁴¹²

Optičke leće pronađene u Dubrovniku za sada su jedini takav arheološki nalaz na dubrovačkom području (Kat. 442-443; Sl. 132). Nađene su u istraživanju pod mostom od Pila u nasipnim slojevima s raznolikim materijalom (zapadnoeuropsko staklo, grafitne talioničke posude, keramika) šireg vremenskog raspona (15.-19. st.).¹⁴¹³ Prema analognim nalazima, mogu se datirati u 17.-18. st., a možemo pretpostaviti i njihovo zapadnoeuropsko porijeklo. Paralelni su im nalazi iz Belgije i Nizozemske (Antwerp – 17.-18. st.; Brabant – naočale, leće i metalni okviri iz 17.-18. st.; 's-Hertogenbosch – brušene leće iz kuća unutar grada i iz obližnjeg dvorca).¹⁴¹⁴ Antwerp je bio središte upotrebe, proizvodnje i trgovine optičkim staklima. Takva stakla su morala biti providna, bistra, vrlo kvalitetna i ravna te dovoljne debljine da se, bez opasnosti od pucanja, mogu rezati, brusiti i polirati.¹⁴¹⁵ Ulomci optičkih leća i naočala te cjeloviti nalazi

¹⁴⁰⁵ A. AZINOVIĆ BEBEK 2009, 468-470, Sl. 4/a-e; D. PERKIĆ 2010, 265, T. IV/4.

¹⁴⁰⁶ H. GJURAŠIN 1997, 167, 172, 175.

¹⁴⁰⁷ H. GJURAŠIN 1997, 172.

¹⁴⁰⁸ M. CUNJAK 2011, 251-252, sl. 45.

¹⁴⁰⁹ L. ZECCHIN 1989, 233-255, 388. Galileo Galilei je oko 1600. godine, dok je predavao na padovanskom sveučilištu, pokrenuo proizvodnju naočala od muranskog stakla za gledanje na daljinu. Malo kasnije u Firenci je pokrenuo vlastiti laboratorij, ali nije uspio postići istu kvalitetu kao i muranski majstori, koji više nisu bili zainteresirani za tu produkciju pa su se usredotočili na izradu ogledala i puhanog stakla (L. ZECCHIN 1989, 255-265, 388).

¹⁴¹⁰ V. HAN 1981a, 177.

¹⁴¹¹ V. HAN 1971a, 57.

¹⁴¹² V. HAN 1979a, 271, 300, dokument 547, dokument 606.

¹⁴¹³ N. TOPIĆ, B. MILOŠEVIĆ 2018, 17, 39, Tabla VII/5.

¹⁴¹⁴ D. CALUWÉ 2015; D. CALUWÉ 2017, 532-536, Fig. 2.

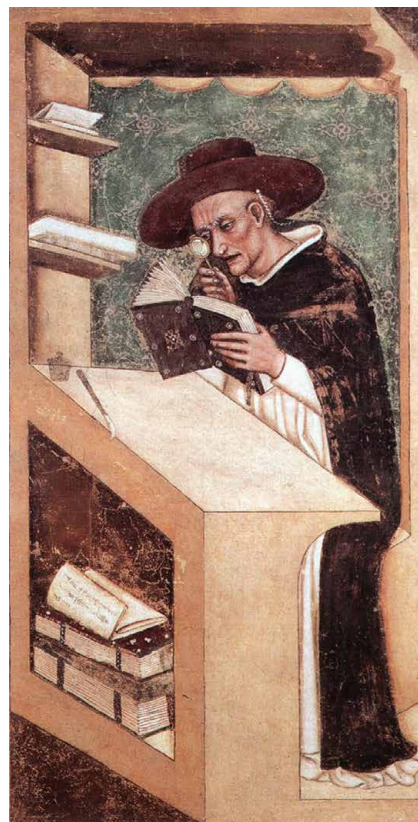
Sl. 132. Optička leća ili staklo malog ogledala (ispod mosta od Pila)
(foto N. Topić)

također su poznati iz istraživanja u Amsterdamu (staklana De Twee Rozen), a datirani su u 17. st.¹⁴¹⁶

Velik broj naočala nađen je u istraživanju brodoloma kod Gnalića, a radi se o tipu *Lederbrille* koji se proizvodio na području Njemačke u 16. st. Dva kružna uglačana stakalca bila su povezana kožnim okvirom.¹⁴¹⁷ Pronađeno je čak 336 naočala složenima u drvenim kutijama. Također je poznat nalaz dvanaest okruglih leća s brodoloma Mijoke.¹⁴¹⁸

U likovnoj umjetnosti naočale se pojavljuju u 14. st. (Sl. 133). Od 16. st. proizvodile su se konveksne i konkavne leće, a naočalama se koriste i dalekovidne i kratkovidne osobe.¹⁴¹⁹ U 16. st. leće su imale metalne okvire, a pakirale su se u papir ili male drvene kutije. Optička stakla su u tom razdoblju upotrebljavali viši društveni staleži (plemići, vijećnici, svećenici, vitezovi). U 17. st. upotreba optičkih stakala postala je još raširenijom. Takva stakla su koristili i žene i muškarci, za privatne i za znanstvene potrebe.¹⁴²⁰

No, za nalaz Kat. 442 postoji mogućnost i da se radi o malom ogledalu.¹⁴²¹ Vrlo sličan nalaz poznat je iz istraživanja gnaličkog brodoloma. Dubrovački nalaz je promjera 3,35 cm,

Sl. 133. Tommaso da Modena, Kardinal Nikola iz Rouena (prikaz naočala), 1351.-1352., freska, kapitularna dvorana, San Niccolò, Treviso

a izrađen je od zelenkasto toniranog stakla. Gnalički nalaz je promjera 3 cm i odlikuje se bezbojnim staklom. Takvi predmeti su se izrađivali lijevanjem na ravnu kamenu površinu, a nakon hlađenja staklo je polirano i rezano (a takva izrada se vidi kod dubrovačkog i gnaličkog nalaza). Na ohlađeno polirano staklo stavljan je kositar koji je sa živom tvorio amalgam, a na taj se način dobivao reflektirajući sloj. Ogledala ovoga tipa su se izrađivala u Veneciji-Muranu u 16. st.¹⁴²²

¹⁴¹⁵ D. CALUWÉ 2015; D. CALUWÉ 2017, 532-534.

¹⁴¹⁶ J. GAWRONSKI *ET AL.* 2010, 110-111, 5.2.1-5.2.3; 145, 5.1.1; M. HULST *ET AL.* 2012, 8-9, Fig. 10.

¹⁴¹⁷ Z. MILEUSNIĆ 2010, 101, 288,495, Ia.29; I. FADIĆ *ET AL.* 2011, 32-33; I. RADIĆ ROSSI 2012, 46, sl. 32; V. JOVIĆ GAZIĆ 2015, 45-46; I. RADIĆ ROSSI, M. NICOLARDI 2019, 65, sl. 58.

¹⁴¹⁸ V. JOVIĆ GAZIĆ 2015, 45-46; I. ŠELENĐIĆ 2022, 171-173, sl. 2.

¹⁴¹⁹ I. RADIĆ ROSSI 2012, 48.

¹⁴²⁰ D. CALUWÉ 2017, 533-534.

¹⁴²¹ Ogledala su poznata još iz antičkog razdoblja, a izrađivana su od metala. U rimskom carskom razdoblju pojavljuju se ogledala od obsidijana (vulkanskog stakla), a krajem 1. st. naše ere u upotrebi su možda bila i staklena ogledala. Početkom 3. st. izrađivali su se mali predmeti slični ogledalima prekriveni metalnim slojem. Proizvodnja malih zrcala nastavila se i u srednjem vijeku u Njemačkoj i Lorraineu, u razdoblju od 12. do 14. st. Ta zrcala izrađivana su u Nürnbergu i u Bavarskoj metodom krune, ali ubrzo su prešli na metodu cilindra (primjenjivanu u Lorraineu) koja je omogućavala dobivanje većih staklenih ploča (A. GASPARETTO 1958, 161-162). Godine 1317. Venecijanci su dogovorili izradu ogledala s njemačkim majstorom koji ih je znao izrađivati, ali morali su odustati od tog projekta zbog iznenađnog odlaska svoga partnera. No, 1321. pri ažuriranju robe koja podliježe carini spominju se i ogledala. Također se navodi da 1420. u Veneciju stiže Vincenzo Redor iz Njemačke, koji je bio izumitelj kristalnih zrcala, ali taj navod je upitan. U dokumentima iz 1507. spominje se proizvodnja venecijanskih ogledala (A. GASPARETTO 1958, 162; L. ZECCHIN 1989, 160). Iako se proizvodnja ovih luksuznih predmeta ranije spominje u Njemačkoj, venecijanski majstori su bili ti koji su izradu ogledala doveli do savršenstva.

¹⁴²² I. ŠELENĐIĆ, I. RADIĆ ROSSI 2021, kat. 14, sl. 30a-b.

Kat. 442. je pronađen u nasutom sloju, ranije djelomično prekopanom, uz istočne pilone mosta od Pila. Budući da se radi o sloju koji je prekopan tijekom radova koji su prethodili arheološkom istraživanju, ne iznenađuje raznolikost popratnog materijala iz toga nasipa: talijanska glazirana keramika – 16. st., španjolska lustrum keramika – 15. st., kineski porculan, bavarske talioničke posude – 15.-17. st., turske keramičke lule – 19. st., zapadnoeuropske staklene boce i zdjelice 17.-19. st. Zbog prirode sloja u kojem je nađen ovaj rijetki predmet, nije jednostavno odrediti njegovu dataciju, no prema analognim nalazima možemo pretpostaviti da se radi o optičkoj leći iz zapadnoeuropskih centara ili venecijanskom ogledalu iz 16.-17. st.

7. SLABIJE DEFINIRANI ULOMCI

Dubrovački stakleni nalazi su prilično fragmentarni, odnosno, mali ih je broj djelomično cjelovitih. Razlog tome je ponajviše krhka priroda materijala. U Dubrovniku je tome pridonio i stjenovit teren na kojem su potresi učestali, što je uzrokovalo stvaranje mješovitih nasipnih slojeva koji su sadržavali i građevinski materijal. Mnogim ulomcima moguće je odrediti osnovnu pripadnost, dok točnu formu nije jednostavno rekonstruirati. Ti nalazi (Kat. 444-526) razrađeni su u katalogu koliko je to bilo moguće.

Ulomak čaše-šalice (?) s optički izvedenim zakrivljenim rebrima (Kat. 444) vjerojatno je produkt venecijanske ili neke druge talijanske radionice iz renesansnog razdoblja.

Tri ulomka čaša ili zdjelica izrađeni su od žučkasto-sivog stakla, a imaju ukrase koji imitiraju dijamante (Kat. 445-447). Pronađeni su uz utvrdu Sokol u Konavlima, u nasipnim slojevima s mješovitim materijalom. Prema slično ukrašenim primjerima, mogu se datirati u 16.-17. st., a produkti su zapadnoeuropskih radionica.¹⁴²³

Slijede ulomci čaša na stalku (?), koji su pronađeni u samostanu sv. Marije od Kaštela u Dubrovniku. Ističe se ulomak kratkog stalka čaše (?) (Kat. 448), a slični su mu korintski¹⁴²⁴ i kotorski nalazi datirani u 12.-13. st.¹⁴²⁵ Druga dva ulomka stalaka su novovjekovna (18. st.), a izrađena su u zapadnoeuropskim radionicama. Jedan je izrađen od

stakla jantarne oker boje (Kat. 449), dok je drugi od bezbojnog stakla (Kat. 450). Ovaj posljednji nađen je u kontekstu s pretežno srednjovjekovnim materijalom u koji je mogao dospjeti propadanjem iz gornjih slojeva. Moguće je da se radi o čaši koja je imala konične čašice na krajevima i nodus u središtu. To bi bio vrlo rijedak nalaz takve čaše na dubrovačkom području. Služile su za pijenje likera, a izrađivale su se u Engleskoj (*cordial glass*). Prema najbližoj pronađenoj analogiji iz *Hamilton Clemens Collection*, datira se oko 1720.¹⁴²⁶

Ulomak recipijenta čaše na stalku (?) (Kat. 451) nađen je u sloju s pretežno ranonovovjekovnim materijalom (16.-17. st.).

Slijedi jedini primjer posude (čaša s proširenim gornjim dijelom ili zdjelica) s apliciranom tamno bordo ljubičastom staklenom niti na otvoru (Kat. 452). Iako su ulomci nađeni u nasipnom sloju uz utvrdu, mogu se datirati u kasni srednji vijek (14.-15. st.).

Slijedi nekoliko ulomaka koji su mogli pripadati svjetiljkama (Kat. 453-458). Jedan ulomak dosta se razlikuje od ostalih jer je izrađen od tirkizno zelenog stakla. Nađen je u samostanu sv. Marije u Dubrovniku u sloju s nalazima iz islamskih zemalja (Egipat?), a može se datirati u 13.-14. st. (Kat. 453). Ulomci oboda s apliciranom plavom niti (Kat. 454-457) su iz nasipnih slojeva uz sjevernu i istočnu stranu utvrde Sokola u Konavlima. Prema nalazima tako dekoriranih čaša iz sličnog konteksta mogle bi se datirati u 14.-15. st. U takvom kontekstu nađen je i ulomak svjetiljke ili zdjele s više horizontalno apliciranih plavih niti u gornjem dijelu (Kat. 458). Slične primjere bikoničnih svjetiljki iz 14. / početka 15. st. nalazimo u Kotoru¹⁴²⁷ i Starome Baru.¹⁴²⁸

Ulomak zdjele (?), pronađen u istraživanju utvrde Sokola u Konavlima (Kat. 459), izrađen je od tankog stakla i ukrašen blagim, optički izvedenim rebrima. Idući ulomak koji je mogao pripadati zdjelici, nađen je u istraživanju samostana sv. Marije od Kaštela u Dubrovniku, a ukrašen je mliječno bijelim trakama karakterističnim za 16. st. (Kat. 460).

Ističe se fragment izrađen od mliječno-bijeloga neprozirnog stakla (*vetro lattimo*)¹⁴²⁹ s mrljama crveno-smeđe boje koje izazivaju kontrast i daju živost posudi (Kat. 461). Pro-

¹⁴²³ J. GAWRONSKI *ET AL.* 2010, 80-81, 1.2.4-1.2.5; L. BEKIĆ *ET AL.* 2017, 205-206, sl. 1/3-5.

¹⁴²⁴ G. R. DAVIDSON 1952, 108, 110-111, Fig. 12 / 711-716, 723, PLATE 57/711.

¹⁴²⁵ M. KRIŽANAC 2001, 47-49, sl. 36, T. XIII / 91.

¹⁴²⁶ J. BLES 1925, 248-249, PLATE 92 / No. 130.

¹⁴²⁷ M. KRIŽANAC 2001, 49-53, fig. 40-41, T. XIV-XVI, kat. 98-103.

¹⁴²⁸ M. FERRI 2008, 62-64, Plate 2.5.4. / 1100/1.

¹⁴²⁹ Termin *lattimo* se prvi put spominje 1420. godine u muranskim dokumentima. To je bijelo neprozirno staklo izrađeno s oksidiranim olovom i kositrom. U drugoj polovici 15. st. počelo se upotrebljavati za izradu posuda puhanjem. Iako je to bilo vrlo kvalitetno staklo, nije se dugo izrađivalo, a nakon 1532. manji broj dokumenta spominje izradu *lattimo* stakla (puhanje ili dekoriranje). U 18. st. opet se puhalo mliječno staklo (L. ZECCHIN 1989, 390).

nađen je u istraživanju benediktinskog samostana sv. Marije od Kaštela u Dubrovniku u sloju s različitim materijalom koji se pretežno datira od 16. do 18. st. Jedinstven je među ovdje obrađenim materijalom, a paralelne primjere mu nalazimo u muranskim produktima 18. st.¹⁴³⁰ Od 16. do 18. st. ovaj tip stakla proizvodio se kao imitacija porculana. U Muranu se još naziva *lattesino*. Njegova upotreba bila je vrlo raširena, a korišten je u Italiji, Engleskoj, Njemačkoj, Španjolskoj, Francuskoj.¹⁴³¹ Mliječno staklo ukrašeno mrljama pronađeno je u među nalazima iz istraživanja brodoloma kod Koločepa. Radi se o muranskim produktima iz 17. st.¹⁴³² Također su se u nizozemskim i njemačkim radionicama izrađivale posude od iste vrste stakla s mrljama. Zdjelica od mliječnog stakla s plavim i crvenim mrljama iz Amsterdama datira se u 17. st.¹⁴³³ Ulomak vrča od mliječnoga neprozirnog stakla s tamno plavim mrljama (prva polovica 18. st.) nađen je u Franjevačkom samostanu u Osijeku.¹⁴³⁴

Ističe se manji fragment od tamno plavog stakla koji je mogao pripadati zdjelici, boci ili vrču, a ukrašen je mrljama crvene i žućkaste boje (Kat. 462). Pronađen je uz utvrdu Sokol u Konavlima. Takvu dekoraciju ima muranska bočica od plavog, crvenog i bijelog stakla iz druge polovice 16. st., pronađena u brodolomu kod Gnalića.¹⁴³⁵ Slično izrađene posude nađene su u koločepskom brodolomu,¹⁴³⁶ ali su drugačije kvalitete i boje stakla (neprozirno tirkizno staklo). Također je slično dekorirana aventurinska zdjelica s beogradske tvrđave, izrađena od sivo-žućkastog, gotovo neprozirnog stakla, s bijelim, tamnim i mrljama boje pečene zemlje. Izrađena je u muranskim radionicama 16. st.¹⁴³⁷ Stakla s inkrustiranim mrljama poznata su kao *vetri picchiattiti*.¹⁴³⁸

Tanjuri su iznimno rijetka skupina nalaza, a njihova upotreba nije bila toliko raširena na dubrovačkom području. Sljedeća dva nalaza su mogući dijelovi tanjura, a oba su iz nasutih slojeva uz utvrdu Sokol u Konavlima (Kat. 463-

464). Ulomci od tamno plavog stakla, možda od dubokog tanjura ili zdjele, venecijanske su izrade 16. st. (Kat. 463). Drugi nalaz pripadao je zdjeli ili tanjuru na nožici od jantarno smeđe boje stakla (Kat. 464). Na stijenki je zakrivljeni ukras, izveden u blagom reljefu. Budući da je ovaj ulomak nađen pri površini nasipa, može ga se atribuirati ranonovovjekovnom razdoblju.

Među nalazima je samo jedan lijevak koji je pripadao ampuli ili manjem vrču (Kat. 465). Sličan mu je lijevak vrčića izrađen na Muranu i datiran u kraj 15. st.,¹⁴³⁹ pa bismo tako mogli odrediti i ovaj nalaz. Analogni su mu muranska ampula s kraja 16. ili početka 17. st., te ferrarska ampula datirana u kraj 15. st.¹⁴⁴⁰ No, postoje sličnosti i s venecijanskim nalazima za koje nije definirano kakvim posudama su pripadali.¹⁴⁴¹ Također je moguće da je lijevak pripadao vrču manjih dimenzija i da je izrađen sredinom 16. st.¹⁴⁴² Nekoliko sličnih lijevaka nađeno je pri istraživanju crkve sv. Tripuna u Kotoru.¹⁴⁴³ Nešto drugačiji lijevci, kasnosrednjovjekovne datacije, nađeni su u Zadru.¹⁴⁴⁴

Među nalazima ima rijetkih ulomaka iz bizantskih ili radionica islamskih zemalja (?), no nije im uvijek moguće odrediti formu zbog velike usitnjenosti. Preko stratigrafskog konteksta, tipološko-stilskih karakteristika, debljine i boje stakla pokušalo se odrediti njihovu provenijenciju i dataciju. Nekoliko takvih ulomaka boca (obodi, stijenke, dna) nađeno je u samostanu sv. Marije od Kaštela u Dubrovniku (Kat. 466-472). Nađeni su u slojevima s mamelučkim i seldžučkim kovanicama, bizantskom *graffito* keramikom te južnotalijanskom keramikom (12.-14. st.). Ti nalazi dopijevaju u Dubrovnik u periodu od 12. do 14. st., kad Dubrovčani već imaju jake trgovačke kontakte s Istokom. Takvi predmeti svjedoče da su se u Grad, osim osnovnih artikala, u to vrijeme uvozili i luksurniji predmeti poput staklenih posuda. No, slične tipološko-stilske karakteristike imaju i stakla izrađena u venecijanskim i ostalim talijanskim sredi-

¹⁴³⁰ G. MARIACHER 1964a, Tav. 19, 228-229, Tav. 19; L. ZECCHIN 1990, 245.

¹⁴³¹ G. MARIACHER 1964a, 159.

¹⁴³² T. MEDICI 2010, 117, 305, Ib.75-Ib.76; T. MEDICI, I. RADIĆ ROSSI 2015, 480, 485, Fig. 5/a-b.

¹⁴³³ J. GAWRONSKI *ET AL.* 2010, 143, 4.1.2.

¹⁴³⁴ R. BIONDIĆ 2007, 261, kat. 123.

¹⁴³⁵ I. LAZAR, H. WILLMOTT 2006a, 62-63, 85, Fig. 80: S24b; I. FADIĆ *ET AL.* 2011, 28; L. RATKOVIĆ BUKOVČAN *ET AL.* 2014, 92, kat. 15; V. JOVIĆ GAZIĆ 2015, 37; I. LAZAR 2015, 274-275, sl. 4.

¹⁴³⁶ T. MEDICI 2010, 119; T. MEDICI, I. RADIĆ ROSSI 2015, 481, 486, Fig. 6/a-e.

¹⁴³⁷ V. HAN 1975b, 481-487.

¹⁴³⁸ V. HAN 1985, 261, Fig. 1b.

¹⁴³⁹ L. ZECCHIN 1990, 56.

¹⁴⁴⁰ A. GASPARETTO 1978, 239-240, Fig. 3.

¹⁴⁴¹ A. GASPARETTO 1978, 239-240, Fig. 3.

¹⁴⁴² A. GASPARETTO 1958, kat. 57.

štima. Ulomci središnjeg dijela uvučenih baza boca (Kat. 470-471) također su poznati iz Ferrare, a vuku porijeklo iz 12.-13. st.¹⁴⁴⁵ Slična uvučena dna pronađena su u arheološkom istraživanju u Puli, a datirana su u 14. st.¹⁴⁴⁶

Dva ulomka su ljevkastih vratova boca iz 16.-17. st., vjerojatno dubrovačke ili venecijanske izrade (Kat. 473-474). Jedan je iz istraživanja Kneževa dvora na Lopudu, a drugi iz samostana sv. Marije od Kaštela u Dubrovniku.

Rijetki ulomci imaju aplicirane valovite vrpce oko vrata, a izrađeni su u 16.-17. st. u dubrovačkim ili venecijanskim radionicama (Kat. 475-476). Slični nalazi poznati su iz Zadra¹⁴⁴⁷ i iz brodoloma kod Gnalića.¹⁴⁴⁸ Ovi dubrovački nalazi su pronađeni u samostanu sv. Marije od Kaštela u Dubrovniku. U istraživanju istog samostana, u sloju s materijalom pretežno datiranim u 16.-17. st., nađen je ulomak bočice kojoj se sačuvao gornji dio s nepravilnim otvorom (Kat. 477).

Na istom lokalitetu pronađen je i ulomak vrata novovjekovne boce s dijelom ramena, izrađen od zelenog stakla (Kat. 478).

Sljedeća dva ulomka su gornji dijelovi boca različite forme, izrađeni od jantarno smeđeg stakla (Kat. 479-480). Novovjekovnog su datuma i vjerojatno zapadnoeuropske provenijencije.

Među nalazima je ulomak vrata novovjekovne boce, s prijelaznim dijelom prema ramenu (Kat. 481). Sačuvan je i dio dna koje ukazuje na veće dimenzije boce. Ulomci su pronađeni u istraživanju Kneževa dvora na Lopudu. Dubrovačkom nalazu slične su novovjekovne boce pronađene u istraživanju Franjevačkog samostana u Osijeku. Takve boce izrađivale su se u Austriji, južnoj Njemačkoj i Češkoj u prvoj polovici 18. st.¹⁴⁴⁹

Slijede ulomci novovjekovne cilindrične boce sa zadebljanim otvorom (Kat. 482), pronađeni u istraživanju tanglija uz kulu Gornji ugao u Dubrovniku. Boca je zapadnoeuropske izrade. S istog lokaliteta je ulomak boce s metalnim poklopcem (Kat. 483). Vrh boce ispod metalnog zatvarača je u potpunosti zatvoren. Donji dio bočice nije sačuvan, pa nije moguće pouzdano odrediti proizvođača.

Cjelovita bočica s koncentričnim profilacijama na prijelazu cilindričnog vrata prema tijelu, ali bez metalnog poklopca na vrhu, nađena je u otpadnoj jami u istraživanju Dioklecijanove palače u Splitu. Splitski nalaz ima otisnuto ime austrijskog poduzetnika H. Kielhausera koji je imao tvornicu kozmetičkih preparata i sapuna u Grazu – *Toiletteseifen-und Parfümeriearenfabrik*. Takvi proizvodi bili su uobičajeni širom Austro-Ugarske Monarhije, a ove bočice korištene su kao spremišta preparata za njegu tijela.¹⁴⁵⁰

Različiti ulomci oboda novovjekovnih boca nađeni su uglavnom u istraživanju područja nekadašnje ljevaonice, između kula Gornjeg ugla i Minčete (Kat. 484-491). Ulomci novovjekovnih boca od bezbojnog stakla s izvučenim obodom nađeni su na nekoliko lokaliteta u Dubrovniku (Kat. 487-488). Slični su im nalazi iz istraživanja rta Selina kod Pule.¹⁴⁵¹ Namjena im je bila raznolika, a uglavnom su služile za skladištenje vina, drugih alkoholnih pića te mineralne vode. Ljekarničke bočice s prstenastim obodom i kratkim cilindričnom vratom (Kat. 489) izrađivale su se u 19. i 20. st., osobito na području Austrije.¹⁴⁵²

Ljevkastih vratova boce s prstenastim otvorom ima na donjem dijelu vrata ugraviranu oznaku 1/2 L (Kat. 490). Takav nalaz poznat je istraživanja Dioklecijanove palače u Splitu, a ima ugraviranu istu oznaku zapremnine i izrađen je od iste boje i kvalitete stakla. Datiran je u kraj 19. / početak 20. st.¹⁴⁵³

Ističe se ulomak gornjeg dijela novovjekovne boce (19.-20. st.) s kratkim vratom i proširenim ramenom, s dijelom reljefnog natpisa J.B.DORNE... koji ukazuje na nizozemsko porijeklo posude (Kat. 491).

U jezgri Dubrovnika pronađeno je nekoliko različitih i slabije sačuvanih ulomaka novovjekovnih posuda, vjerojatno češke izrade, koji su dekorirani brušenjem (Kat. 492-493).

Dva ulomka (možda dijelovi čaše) imaju rijedak ornament reljefnih kružića izveden u kalupu (Kat. 494).

Slijede različiti ulomci vratova novovjekovnih boca zapadnoeuropske provenijencije. Izrađeni su od zelenog

¹⁴⁴³ M. KRIŽANAC 1997, 184-185, sl. 6 /33-39.

¹⁴⁴⁴ M. PEŠIĆ 2006, 121, Fig. 17.

¹⁴⁴⁵ D. STIAFFINI 1991, 253-254, Tav. X/1.

¹⁴⁴⁶ T. BRADARA 2017, 366, 373, 381, kat. 3, T. I, 2.

¹⁴⁴⁷ L. BEKIĆ *ET AL.* 2017, 205-206, Sl. 2/1.

¹⁴⁴⁸ I. LAZAR, H. WILLMOTT 2006, 51, Fig. 59.

¹⁴⁴⁹ R. BIONDIĆ 2007, 131-132, 212-213, kat. 86-87.

¹⁴⁵⁰ V. SUPAN 2014, 306-307, Sl. 7b; A. IVANDIĆ 2014, 343, 355, Tab. XI, kat. 32.

¹⁴⁵¹ L. BEKIĆ 2014, 25-27.

¹⁴⁵² A. IVANDIĆ 2014, 345-346, 339, Tab. I, kat.3, Tab. II, kat. 4.

¹⁴⁵³ A. IVANDIĆ 2014, 341, 351, Tab. VII, kat. 21.

stakla, a pronađeni su u istraživanju lokaliteta u jezgri Dubrovnika (Kat. 495-498).

Ističu se ulomci (Kat. 499-500) izrađeni od višeslojnog stakla, inače netipični za zapadnoeuropsku produkciju. Boce izrađene na sličan način i od iste boje stakla izrađivale su se u 16. st. u Istanbulu.¹⁴⁵⁴ Budući da arhivski dokumenti spominju da su se u Dubrovniku upotrebljavale zdjele, plitice, tanjuri i vrčevi (za koje se ne navodi od kojeg materijala su izrađeni) iz Carigrada,¹⁴⁵⁵ možemo pretpostaviti i upotrebu boca takve provenijencije. Jedan ulomak pronađen je u istraživanju samostana sv. Marije od Kaštela u sloju koji sadrži mješavinu novovjekovnih nalaza, a drugi je nađen u nasutom novovjekovnom sloju ispod mosta od Pila u Dubrovniku.

U jezgri Dubrovnika pronađeno je više različitih dna koja su pripadala bocama, zdjelicama ili čašama šire novovjekovne datacije (Kat. 501-519). Među tim nalazima su i ulomci središnjih uvučenih dijelova dna koji su mogli pripadati bocama ili svjetiljkama (Kat. 505-506). Vrlo slični ulomci su poznati iz Kotora, a datirani su u srednji vijek.¹⁴⁵⁶

Mnoštvo ulomaka boca vrlo različitih formi, dimenzija, dekoracije, načina izvedbe, debljine, boje i kvalitete stakla nađeno je na dubrovačkim lokalitetima. Oni svjedoče o kontinuitetu upotrebe takvih posuda kroz duži vremenski period i o trgovini s dosta udaljenim produkcijskim središtima. Boce su uglavnom služile kao ambalaža za vino ili alkoholna pića, no ima i onih koje su bile ljekarničke namjene. Takve boce ili bočice mogle su služiti i za čuvanje začina i ulja.¹⁴⁵⁷

Slijedi nekoliko rijetkih ulomaka čija provenijencija i forma nisu sasvim jasne (Kat. 520-526). Među tim nalazima je fragment boce ili vrča od tamnog bordo stakla (Kat. 520) s utvrde Sokola, vjerojatno kasnosrednjovjekovne datacije, prema ostalim nalazima s kojima je pronađen. Ističe se i ulomak od neprozirnog smeđe-crvenog stakla koji je pripadao posudi nedefinirane forme (zdjela, boca, vrč?) (Kat. 521), a pronađen je uz sjevernu stranu crkve sv. Stjepana u Dubrovniku, u zapuni groba iz romaničke faze crkve. Prema tom kontekstu, mogao bi se datirati u 11.-12. st., no njegovo porijeklo vrlo je diskutabilno. Moguće je da potječe iz

južnoitalskih ili korintskih radionica, gdje također nalazimo crvena neprozirna stakla. U Korintu se slični nalazi datiraju u 13. st.,¹⁴⁵⁸ dok je takav materijal iz sjeverne Apulije datiran u 12./13. st.¹⁴⁵⁹ Crvena neprozirna stakla izrađuju se i u kasnijem razdoblju, a ulomak vrča od sličnog stakla pronađen je u istraživanju brodoloma kod Gnalića.¹⁴⁶⁰

Ulomak stakla tirkizno zelene boje s malim rebrom (Kat. 522) pronađen je također u istraživanju crkve sv. Stjepana u Dubrovniku, ali unutar crkve u predromaničkom sloju. Sličan primjer nalazimo među korintskim nalazima.¹⁴⁶¹ Prema kemijskim analizama, ulomak se može vezati uz kasnobizantska ili ranoislamska stakla, ali i uz rimska natronska stakla (Tablice 35, 39-40 / uzorak 55). Sv. Stjepan je najstarija dubrovačka crkva spomenuta u pisanim izvorima, a spominje ju bizantski car-pisac Konstantin VII Porfirogenet u djelu *De administrando imperio*. U desetom stojeću Dubrovnik je bio pod bizantskom vlašću, a Porfirogenetov zapis dodatno svjedoči o povezanosti te dubrovačke crkve s bizantskim dvorom. No, crkva sv. Stjepana smještena je u jednom od najstarijih seksterija grada, pa ne treba sasvim isključiti ni rimsko porijeklo ovog fragmenta. Moguće je da se radi o ulomku narebrene zdjelice (*Rippenschale*), učestale u 1. st. diljem Rimskog Carstva.

Tipološka pripadnost ulomka (Kat. 523) nije definirana. Izrađen je od zelenog stakla, ima vrlo blago izveden radijalni ornament, a pronađen je u sloju s pretežno levantskim i bizantskim materijalom 12.-14. st. u samostanu sv. Marije od Kaštela u Dubrovniku.

Ulomak od jantarno smeđeg stakla (Kat. 524) nepravilne je forme, donji dio je zadebljan dok se prema vrhu sužava. Moguće da je pripadao svjetiljci s drškom. Nađen je u sloju s levantskim i bizantskim nalazima (12.-14. st.).

Ulomak Kat. 525 vjerojatno predstavlja oštećenu kockicu mozaika. Izrađena je od tamno plavog neprozirnog stakla, a pronađena je uz sjevernu stranu crkve sv. Stjepana, iznad slojeva groblja (11.-13. st), tako da bi se ovaj nalaz mogao datirati u kraj 13.-14. st.¹⁴⁶² Sličan nalaz poznat je iz Venecijanske lagune,¹⁴⁶³ a datiran je u 10.-12. st. Radi se

¹⁴⁵⁴ I. LAZAR, H. WILLMOTT 2006a, 63-64, 132, Fig. 82:S24d, Plate 24.

¹⁴⁵⁵ V. HAN 1958, 123.

¹⁴⁵⁶ M. KRIŽANAC 2001, 24, T. XX, 160-162.

¹⁴⁵⁷ C. LOSIER 2012, 166.

¹⁴⁵⁸ G. R. DAVIDSON 1940, 306.

¹⁴⁵⁹ D. B. HARDEN 1966, 75, Figs. 11-12.

¹⁴⁶⁰ I. LAZAR, H. WILLMOTT 2006a, 84-85, 61-62, Fig. 77: S23a; Fig. 79: S24a.

¹⁴⁶¹ G. R. DAVIDSON 1940, 312, Fig. 16/36; G. R. DAVIDSON 1952, 109, PLATE 57/700.

¹⁴⁶² N. TOPIĆ *ET AL.* 2019b, 94-95, 132, T. XXI.1.

¹⁴⁶³ E. TABACZYŃSKA 1977, 137, Fig. 116; Radi se o staklenim kockicama zidnog mozaika od neprozirnog stakla crvene, smeđe i crne boje. E. Tabaczyńska nalaze iz tog sloja datira u širem rasponu od 7. do 13. st.

o sodnom staklu zamućenom kvarcom, a boja je dobivena kobaltnim mineralom. Na sličan način izrađene su i plave kockice mozaika iz bazilike sv. Marka u Veneciji iz 14. st., a vjerojatno su oba primjera proizvedena u Veneciji.¹⁴⁶⁴ Budući da Dubrovčani u to vrijeme uvoze luksuzne staklene proizvode s venecijanskog područja, može se pretpostaviti da su uvozili i mozaičko staklo. Kockice mozaika od plavoga neprozirnog stakla, iz srednje bizantskog razdoblja,

nađene su u istraživanju Pantokratorove crkve u Istanbulu (danas poznata kao džamija Molla Zeyrek).¹⁴⁶⁵ Poznato je da je crkva sv. Stjepana održavala kontakte s Bizantskim Carstvom. Ipak, ne treba sasvim isključiti mogućnost da je ovaj dubrovački nalaz kockica rimskog mozaika, a pouzdan odgovor mogao bi se postići kemijskom analizom uzorka. U susjednoj Duklji pronađene su vrlo slične tesere mozai-ka, datirane u 3. st.¹⁴⁶⁶

---

¹⁴⁶⁴ M. VERITÀ *ET AL.* 2002, 268, sample T854E.

¹⁴⁶⁵ Ü. CANAV-ÖZGÜMÜŞ, S. KANYAK 2015, 353.

¹⁴⁶⁶ M. ŽIVANOVIĆ 2017, kat. 44.